

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ
ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ»

Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки

Наукова доповідь

За редакцією
чл.-кор. НАН України Бородіної О.М.,
д-ра екон. наук Шубравської О.В.

Київ – 2018

УДК 338.43+63]:330.34(477)
А-25

Авторський колектив:

чл.-кор. НАН України Бородіна О.М., д.е.н. Шубравська О.В. (відповідальні редактори); акад. НААН України Пасхавер Б.Й., чл.-кор. НААН України Прокопа І.В., чл.-кор. НААН України Осташко Т.О., д.е.н.: Крисанов Д.Ф., Молдаван Л.В., Никифоруk О.І., Попова О.Л., к.е.н.: Киризюк С.В., Михайленко О.В., Олефір В.К., Прокопенко К.О., Риковська О.В., Удова Л.О., Яровий В.Д., к.географ.н. Січкаренко К.О., н.с.: Бетлій М.Г., Чмирьова Л.Ю., м.н.с. Бородіна О.С., Фраєр О.В.

Рецензенти:

академік НАН України Гесць В.М. (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ); д.е.н. Кіндзерський Ю.В. (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ); к.е.н. Венгер В.В. (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ); к.е.н. Близнюк В.В. (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ); д.е.н., проф., акад. НААН України Шпичак О.М. (ННЦ «Інститут аграрної економіки» – Київ)

Затверджено до друку Постановою Вченої ради ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» від 7 лютого 2018 р. протокол №11

Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки : наукова доповідь / за ред. чл.-кор. НАН України Бородіної О.М., д-ра екон. наук Шубравської О.В. ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2018. – 152 с.

ISBN 978-966-02-8499-9

У доповіді охарактеризовано макроекономічні цілі, завдання і виклики сучасного агропродовольчого розвитку, наголошується на необхідності відновлення взаємопов'язаності аграрного і сільського розвитку як обов'язкової умови довгострокового стійкого зростання в аграрному секторі та поліпшення якості життя на селі.

Оцінено перспективи нарощування сільгоспвиробництва та посилення ролі аграрного сектора у вітчизняній економіці. Досліджено ключові чинники зростання галузі та її позитивного макроекономічного впливу, а саме: належне фінансове, природоресурсне (зокрема земельне), кадрове та наукове забезпечення, а також доступ до агроновачій, внутрішнього і зовнішнього агропродовольчих ринків і відповідної інфраструктури. Запропоновано складові державної політики протидії викликам і загрозам у зазначених сферах.

Розкриваються напрями і механізми змін у сільському соціумі, сільській економіці та життєвому середовищі, необхідні для забезпечення зростання та оновлення національної економіки. Серед рушійних сил цих змін – соціалізація земельних відносин, капіталізація людських ресурсів, руралізація місцевого самоврядування, саморозвиток сільських громад. В оновленні сільської економіки особливу увагу приділено диверсифікації економічної діяльності населення та організаційно-фінансовій підтримці сімейного фермерства, у модернізації життєвого середовища – соціальній та екологічній відповідальності агробізнесу і підвищенню доступності базових послуг, серед яких дедалі більшої важливості набуває доступ до телекомунікацій вищої потужності

УДК 338.43+63]:330.34(477)

ISBN 978-966-02-8499-9

© Національна академія наук України, 2018

© ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2018

РЕЗЮМЕ (Бородіна О.М., Прокопа І.В., Шубравська О.В.)	5
ВСТУП (Бородіна О.М., Прокопа І.В., Шубравська О.В.)	12
РОЗДІЛ І. РЕКОНСТРУКТИВНИЙ РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРА: МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ ТА ЗАГАЛЬНОСУСПІЛЬНИЙ КОНТЕКСТИ	15
1.1. Макроекономічні цілі та виклики аграрного розвитку (Шубравська О.В.)	15
1.2. Взаємопов'язаність аграрного і сільського розвитку (Прокопа І.В., Бородіна О.С.)	20
РОЗДІЛ ІІ. КЛЮЧОВІ ПІДВАЛИНИ ЗРОСТАННЯ СІЛЬГОСПВИРОБНИЦТВА: ФІНАНСУВАННЯ, ІННОВАЦІЇ, ПРОДОВОЛЬЧИЙ ПОПИТ, ЗНАННЯ ТА КВАЛІФІКАЦІЯ	25
А. Доступ до капіталу	25
1. Фінансові ресурси агровиробництва (Пасхавер Б.Й., Молдаван Л.В.)	25
2. Земельний капітал (Пасхавер Б.Й., Молдаван Л.В.)	33
3. Кадрове забезпечення сільськогосподарського виробництва (Молдаван Л.В.)	40
4. Наукове забезпечення агроінноваційного розвитку (Січкаренко К.О.)	43
Б. Агроіновації та їх поширення: першочергові дії	48
1. Ринок інноваційних сільськогосподарських технологій (Шубравська О.В., Прокопенко К.О.)	48
2. Інформаційна система поширення агроінноваційних знань (Удова Л.О., Прокопенко К.О.)	56
В. Розширення агропродовольчого попиту	60
1. Внутрішній ринок: місткість, фактори формування, стимулювання розвитку (Пасхавер Б.Й.)	60
2. Стимулювання експорту	63
2.1. Міждержавні торговельні угоди (Осташко Т.О.)	63
2.2. Можливості ЗВТ з ЄС для розвитку вітчизняного експорту (Осташко Т.О.)	66
3. Забезпечення зростання доданої вартості у кінцевій продукції продовольчого ринку (Пасхавер Б.Й., Шубравська О.В., Прокопенко К.О., Удова Л.О.)	74
Г. Доступ до внутрішнього агропродовольчого ринку	79
1. Реформування системи контролю за безпечністю та якістю харчових продуктів: заходи для внутрішніх виробників (Крисанов Д.Ф.)	79
2. Обмеження щодо імпорту: потенціал імпортозаміщення, оцінка масштабів імпортозалежності, використання механізму тарифних квот у рамках двосторонніх торговельних угод, заборони імпорту, обмеження на основі СФЗ (Олефір В.К.)	81
Д. Реформа місцевого самоврядування для аграрного розвитку (Попова О.Л.)	85

Е. Пріоритети модернізації транспортної інфраструктури в сільській місцевості для агрологістики та сільського розвитку (Никифороук О.І., Чмирьова Л.Ю.)	90
РОЗДІЛ III. СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК: ЗМІНИ НА СЕЛІ ЗАДЛЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ	95
А. Рушійні сили змін.....	95
1. Соціалізація земельних відносин як чинник економічного зростання (Бородіна О.М., Яровий В.Д.).....	95
2. Капіталізація людських ресурсів (Бородіна О.М., Риковська О.В.)	100
3. Руралізація місцевого самоврядування (Попова О.Л.)	103
4. Саморозвиток сільських громад (Бородіна О.М., Киристюк С.В.)	108
Б. Оновлення сільської економіки	110
1. Диверсифікація економічної діяльності на селі (Киристюк С.В.).....	110
2. Запобігання впливу кліматичних змін (Киристюк С.В., Фраєр О.В.).....	115
3. Організаційно-фінансова підтримка сімейного фермерства (Прокопа І.В.)	117
4. Трудова міграція сільського населення – виклики і можливості (Риковська О.В., Бетлій М.Г.)	121
В. Модернізація життєвого середовища	125
1. Соціальна та екологічна відповідальність агробізнесу для продукування суспільних благ (Попова О.Л.)	125
2. Розширення доступу до базових послуг (Прокопа І.В., Михайленко О.В.)..	129
3. Подолання просторової ізоляції (Бородіна О.М., Риковська О.В.).....	132
ДОДАТКИ	135

Макроекономічні цілі та виклики аграрного розвитку

Сільське господарство – важлива складова вітчизняного господарського комплексу. Тенденції і перспективи розвитку галузі визначаються загальним станом національної економіки, на якому, своєю чергою, значною мірою позначається динаміка основних показників аграрної діяльності. Незважаючи на наявність вагомих і тривалих проблем у сферах фінансового і матеріально-технічного забезпечення галузі, має місце тенденція посилення її значення в економічній системі країни. Водночас в усьому світі потужне й ефективне сільськогосподарське виробництво виступає не першопричиною, а одним із наслідків високого рівня національного загальноекономічного розвитку. Отже, стратегію розвитку України треба будувати на випереджуючих темпах зростання неаграрних секторів економіки, що повинно забезпечувати належний прогрес і в аграрній галузі.

Взаємопов'язаність аграрного і сільського розвитку

Аграрний сектор суттєво впливатиме на відновлення і стає зростання національної економіки, якщо у регулюванні його розвитку узгоджуватимуться інтереси сільського господарства, сільських спільнот і усього суспільства. В основу успішної аграрної політики зарубіжних країн покладено принцип взаємопов'язаності аграрного і сільського розвитку. В Україні ж сільське господарство і село розвиваються за протилежними траєкторіями, що зумовлено головним чином економічним і політичним домінуванням інтересів корпоративного сектора аграрного виробництва та ігноруванням необхідності повноцінного продукування ним таких суспільних благ, як екологічна безпека та якість життя. Орієнтація на зближення аграрного і сільського розвитку в Україні диктує необхідність вдосконалення механізмів регулювання агропродовольчого комплексу з метою забезпечення розв'язання таких завдань: спонукання суб'єктів господарювання до ощадливого використання природних, соціальних, інфраструктурних ресурсів сільської місцевості, спрямування економічних результатів їх діяльності на забезпечення розширеного відтворення цих ресурсів; подолання деформацій в організаційній структурі сільського господарства; стимулювання диверсифікації діяльності суб'єктів господарювання та сільського населення; забезпечення реалізації інтересів жителів усіх видів сільських поселень (особливо віддалених, малих, гірських тощо), пов'язаних з їх економічною діяльністю та доступом до суспільних благ і послуг у процесі реформування місцевого самоврядування, галузей соціальної сфери, а також модернізації розвитку інфраструктури.

Фінансові ресурси агровиробництва

Кризові явища значно зменшили реальні *кредитні ресурси* галузі, її *державна підтримка* у вигляді пільг з ПДВ з 2017 р. скасована, а обсяг встановлених бюджетних дотацій є відносно малим. Рівень *амортизаційних нарахувань* унаслідок існуючої недооцінки вартості основних засобів галузі є недостатнім. Малою є й питома вага сільського господарства в *інвестиціях іноземного капіталу*. Водночас значне зростання прибутків сільськогосподарських підприємств у 2015 р. і 2016 р. забезпечило швидке збільшення *власних інвестицій*. Такі інвестиційні джерела фінансових ресурсів, як *довготермінове кредитування інвестиційних проектів* у галузі у співпраці банків і підприємств, а також у поєднанні вітчизняних та іноземних інвестицій з 2013 р. взагалі припинилися. Несуттєвими є й фінансові надходження за каналом *іноземних грантів*.

Наразі вирішальним у формуванні фінансових ресурсів вітчизняних агровиробників є *динаміка виручки (чистого доходу) від реалізації продукції*, що дозволяє стверджувати, що головною проблемою фінансового забезпечення агровиробництва (й, відповідно, його розвитку) є недостатня платоспроможність населення.

Земельний капітал

Рентні відносини в Україні протягом 2005–2015 рр. трансформувалися у напрямі, вигідному для орендарів. Тому орендна плата орендаря орендодавцю повинна коригуватися з урахуванням вартості продукції рослинництва та прибутку від реалізації цієї продукції.

Передбачається, що на початковому етапі розвитку *ринку землі* в Україні середня ціна аграрних земель не буде суттєво більшою її сьогоденної офіційної грошової оцінки, а потім – зростатиме відповідно до світових тенденцій. Імовірні позитиви від продажу держземель визначатимуться механізмом їх продажу. Необхідною умовою ефективного функціонування ринку земель в Україні є побудова відповідного законодавства, яке зближує механізми регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення з країнами ЄС та світовою практикою.

Кадрове забезпечення сільськогосподарського виробництва

Кадрова політика в галузі не відповідає потребам сьогодення: має місце невизначеність держави щодо реформування сільськогосподарської освіти, яка відстає від трансформаційних процесів у аграрному секторі, зокрема, не сформовано сегмент профпідготовки малих фермерських і особистих селянських господарств, зменшилися кількість закладів аграрної освіти (зокрема їх середньої ланки) та обсяги держзамовлення, наявна прірва між теорією та практичними навичками, відсутня сучасна матеріально-технічна база для підготовки висококваліфікованих фахівців. Україні потрібні кардинальні зміни в системі підготовки кадрового потенціалу для сільського господарства на базі використання досвіду європейських країн.

Наукове забезпечення агроінноваційного розвитку

Сучасний потенціал вітчизняної аграрної науки не відповідає динамічно зростаючим потребам агровиробництва. Українській аграрній науці притаманні невисокий рівень інноваційної діяльності, комерціалізації наукових розробок та кадрового забезпечення; недостатнє фінансування досліджень на тлі його неефективного розподілу; деградація регіональної мережі дослідних установ; недостатній розвиток експериментальної бази; фактична неналагодженість контактів науковців з агровиробниками тощо. Доволі скромними є й результати участі вітчизняних аграрних наукових та інноваційних установ у спільних проектах у рамках «Горизонт 2020» та рамкових програмах ЄС. Покращення ситуації передусім пов'язане зі становленням національної інноваційної системи України.

Агроновації та їх поширення

Однією з найбільш визначальних сучасних тенденцій світового сільгоспвиробництва є стрімке зростання його інноваційності, що забезпечує не лише підвищення ефективності та нарощування обсягів виробництва, а й розширення масштабів ресурсозберігаючого господарювання. ***Розповсюдження систем вологостійкого ґрунтозберігаючого землеробства*** дозволяє раціоналізувати природоресурсокористування як за екологічною, так і економічною компонентами і досягати ефективного й довгострокового галузевого зростання.

Нарощування альтернативного традиційному ***органічного виробництва*** поряд із суто оздоровчим та екологічним ефектами спроможне суттєво підвищити доходи українських аграріїв та їх здатність до подальшого інноваційного розвитку, а також покращити платіжний баланс держави.

Надзвичайно актуальною є й проблема забезпечення людства від вживання шкідливих і високотоксичних сполук, наявність яких є наслідком науково-технічної революції. Створення дієвої **системи біозахисту** в рослинництві й тваринництві дозволить не лише покращити ситуацію щодо забезпечення якості та безпечності сільськогосподарської продукції на внутрішньому ринку, а й сприятиме подальшому зростанню обсягів вітчизняного агропродовольчого експорту.

Особливе місце в реалізації інноваційної політики розвинених держав займає **інформаційна система поширення інноваційних знань**, яка виступає одним із дієвих інструментів забезпечення нарощування агровиробництва.

Розширення агропродовольчого попиту

Зростання внутрішнього й експортного попиту на агропродовольчу продукцію – один з визначальних чинників динамічного нарощування обсягів сільгоспвиробництва та макроекономічного зростання держави. Головною причиною звуження **внутрішнього ринку** України є не недостатність виробничих можливостей, а низька платоспроможність громадян, яка пояснюється рівноприскореним рухом цін і доходів. Це вимагає змін у державній соціальній та аграрній політиці.

Перспективи нарощування **експортного агропродовольчого попиту** значною мірою пов'язуються з укладеними Україною міждержавними торговельними угодами. Проте такі сподівання не завжди виправдовуються повною мірою.

Однією з найбільш нагальних проблем сучасного розвитку вітчизняного агровиробництва є забезпечення **зростання доданої вартості у кінцевій продукції продовольчого ринку**. Особлива увага держави у цьому зв'язку має приділятися тваринництву, насамперед скотарству. Підтримки потребує й місцева переробка сільгосппродукції. З огляду на задекларовану необхідність підвищення стандартів життя населення актуалізується також питання зростання рівня продовольчої безпеки шляхом розвитку ресторанного господарства.

Доступ до внутрішнього агропродовольчого ринку

Хоча масштаби імпорту на вітчизняному ринку продовольчих товарів загалом не є загрозливими, практика роботи вітчизняних контролюючих служб засвідчує неодноразові порушення, у т.ч. і країнами ЄС, фітосанітарних вимог при ввезенні до України агропродовольчої продукції, що підтверджує необхідність відстеження епізоотичної та епіфітотичної ситуації у країнах-імпортерах, а також ретельного контролю наявності карантинних шкідливих організмів в імпортованій продукції. **Заходи із захисту внутрішнього ринку від небезпечної продукції** водночас сприятимуть підвищенню експортної конкурентоспроможності українського продовольства.

Реформа місцевого самоврядування для аграрного розвитку

Головним завданням органів місцевого самоврядування стає всебічне сприяння розвитку аграрного сектора і сільської економіки, оскільки після децентралізації саме від розвитку економіки переважною мірою залежить наповнення місцевих бюджетів, а, отже, й можливості підвищувати якість життя населення. На території юрисдикції місцевого самоврядування важливо формувати збалансовану аграрну економіку, яка забезпечується за наявності оптимальної кількості різних за розміром підприємств за пріоритетної підтримки фермерських господарств і господарств населення.

Модернізація транспортної інфраструктури в сільській місцевості

Забезпечення розвитку ринкової і транспортної інфраструктури є однією з найбільш нагальних проблем нарощування агропродовольчого виробництва й освоєння вітчизняними аграріями нових ринків збуту. Одним з основних завдань комплексного логістичного обслуговування сільськогосподарських підприємств є довгострокове і короткострокове планування інфраструктурних потужностей для своєчасного забезпечення виконання логістичних завдань із вивезення

сільськогосподарської продукції, її подальшої переробки, зберігання та своєчасної доставки продуктів харчування до кінцевого споживача.

Сільський розвиток: зміни на селі задля економічного зростання

Сформована система аграрного землекористування в Україні, закріплення її через запровадження вільного ринку купівлі-продажу сільськогосподарських земель не зможе забезпечити досягнення сталого економічного зростання, посилення місцевого економічного та екологічного розвитку, функціонування локальних ринків, збереження робочих місць. Зняття мораторію на купівлю-продаж землі має передувати перегляд земельного законодавства на відповідність принципам відповідального управління земельними ресурсами в інтересах суспільства. Слід відмовитися від неоліберального підходу у земельній політиці оскільки земля, забезпечуючи фундаментальні права людей на безпечні та доступні продукти харчування, є не тільки особливим товаром, а й природним капіталом та життєвим простором для всього суспільства. Пріоритетами тут мають бути: збалансування аграрного і сільського розвитку через деконцентрацію землеволодіння і землекористування; допуск до ринку землі тільки соціально відповідальних інвесторів; використання еколого-рекреаційного потенціалу земельних ресурсів передусім в інтересах місцевих громад; створення загальнодоступної інформаційної системи моніторингу земельних трансакцій.

Ефективність капіталізації людських ресурсів як рушійної сили прогресивних змін на селі має оцінюватися за допомогою двох вимірів: індивідуальної капіталізації – нагромадження фінансово-матеріальних ресурсів окремими особами; та суспільної – збільшення їх спроможностей до колективних дій. Індивідуальна капіталізація створює економічний базис для покращення матеріального добробуту селян, а суспільна капіталізація в сільській місцевості є одним з основних факторів формування життєвого середовища на рівні громади самою громадою. З цією метою доцільно застосовувати інноваційні підходи до формування людського капіталу села через реалізацію спеціальних освітніх програм для дорослого сільського населення, що сприятимуть розвитку сільської людини як суб'єкта власного добробуту і власної освітньої діяльності. Програми мають ґрунтуватися на принципах активного навчання, цілеспрямованій організації освітнього середовища, активності у процесі навчання, паритетних стосунках тренера та учасника, забезпеченні багатосторонньої комунікації, запуску процесу конструювання знань, використання механізмів самооцінки і зворотного зв'язку.

Руралізація місцевого самоврядування як посилення селоцентризму в об'єднаних територіальних громадах (ОТГ) орієнтується на необхідність урахування і законодавчого закріплення механізмів захисту інтересів периферійних сільських громад у рамках масштабних міських, селищних і сільських ОТГ. При реформуванні превалює підхід інтегруючої ролі міст і селищ як точок зростання, а вже позитивні процеси їх розвитку мають бути поширені на сільську місцевість. Руралізація на практиці означає забезпечення децентралізації влади, ресурсів і послуг на рівні новоформованих об'єднаних громад.

З метою посилення селоцентризму у діяльності місцевого самоврядування слід законодавчо закріпити самоврядні права внутрішніх сільських громад у рамках ОТГ шляхом утворення в них допоміжних одиниць самоврядування із закріпленими повноваженнями (як у солецтв у Польщі); закріплення за ними господарської території (угідь з їх надрами); надання права розпоряджатися майном комунальної власності на їхній території; закріплення частини бюджету ОТГ з цільовим використанням коштів для реалізації місцевих проектів покращення життєдіяльності сільських жителів. Запропоновані заходи і способи руралізації самоврядування відповідають

європейському підходу rural proofing (селоцентризм), що реалізується у рамках усіх видів політики і практики.

Розроблення нових стратегічних підходів до саморозвитку сільських громад є одним з ключових заходів політики сільського розвитку, оскільки не бюджетування чи залучення бізнесу зі сторони (поза юрисдикцією громади), а включення наявного потенціалу та механізмів його використання сільським населенням є основою економічного розвитку громади. Саморозвиток базується на місцевих ресурсах (перш за все природних), їх багатоплановому використанні із залученням переважно місцевої робочої сили. Саморозвиток – це активізація сільського населення та залучення в локальний економічний обіг нових господарських та ресурсних ніш. За нашими розрахунками, третина сільських домогосподарств мають тимчасово вільні фінансові ресурси (річний приріст яких коливається в межах 500–1500 дол. США, 2016 р.), частина з яких могла би бути залучена для проектів саморозвитку. Міжнародний досвід свідчить, що невеликі громади більш успішно застосовують стратегії саморозвитку, ніж великі, при цьому понад 90% робочих місць, створених завдяки проектам саморозвитку, зайняті місцевими жителями. В ЄС понад 25 років використовується спеціальний механізм саморозвитку громад у рамках програми LEADER, пілотні проекти якої могли б бути підтримані донорами й в Україні, як це здійснюється у Молдові. У такий спосіб завдяки консолідованій фінансовій участі держави та місцевих громад стимулюватиметься розвиток і диверсифікація сільської економіки.

Диверсифікація сільської економіки в Україні відбувається дещо у суперечливий спосіб: з одного боку, поступовий розвиток сфери послуг у сільській місцевості лише на третину компенсує втрату робочих місць у традиційних галузях (зокрема у сільському господарстві), а з іншого – має місце сильна просторова поляризація локального економічного розвитку. У найближчій перспективі основними рушіями розвитку сільської економіки залишаться, крім сфери послуг, розвиток транспортного обслуговування та деяких видів промислового виробництва. Структурні зміни у сільській економіці можуть забезпечити 4–5% середньорічного приросту валової продукції, створеної на сільських територіях. Оскільки при цьому вигоди матимуть переважно території з високим урбанізованим впливом, то стимулюючі заходи слід спрямувати на підтримку віддалених територій, які переважно характеризуються аграрним типом економіки зі значною часткою неформальної зайнятості в особистих селянських господарствах (ОСГ).

Оновлення сільської економіки включає формування повноцінного сімейно-фермерського укладу. Сімейні форми господарювання домінують у світі, є вагомим складовою аграрного і сільського розвитку. Проте в Україні цей тип господарювання, представлений в основному ОСГ, залишається пасинком сільськогосподарської системи. Певні заходи щодо заохочення ОСГ до трансформації у фермерські господарства, які вживаються останнім часом, надто мляві та неефективні. Замість поодиноких і розрізнених рішень для становлення сімейного фермерського укладу в Україні необхідно розробити і реалізувати *систему заходів* (у статусі Державної цільової програми), спрямованих на створення сприятливих інституційних, економічних і соціальних умов його розвитку. Оскільки це потребуватиме певного часу, слід невідкладно здійснити ряд кроків у зазначеному напрямі, зокрема: закріпити пріоритетне право сімейних фермерських господарств (СФГ) на придбання земельних ділянок, запровадити пільгову систему соціального страхування їх членів, залучити СФГ до системи субсидування виробників сільськогосподарської продукції, що, у свою чергу, передбачає унормування визначення категорій «малі», «середні» та «великі» господарства і запровадження проектів підтримки господарств за цими

категоріями. Завдяки стимулюючим заходам можливо забезпечити додатково 2–6% середньорічного приросту аграрного виробництва у цих господарствах.

До оновлення сільської економіки доцільно повніше залучати міграційний капітал села. З огляду на щорічне збільшення кількості трудових мігрантів, грошові потоки можуть стати вагомим джерелом оновлення сільської економіки, мультиплікатором економічних зрушень на селі. Покращення добробуту сільських домогосподарств, зростання попиту на споживчі товари і послуги, розвиток власного бізнесу – як у аграрній сфері, так і поза межами сільського господарства, збільшення можливостей інвестування в удосконалення людського капіталу – це основні фінансові позитиви від міграції. Не менш важливе значення для економічного зростання на селі має нематеріальна складова міграційного капіталу – досвід, знання, компетенції, зміна ціннісних життєвих орієнтирів і особистих якостей сільських мігрантів (впевненість, підприємливість, розширення світогляду), які згодом можуть бути застосовані в Україні. Економічну політику у сфері управління міграцією слід орієнтувати на формування організаційно-економічних механізмів – як для повернення трудових мігрантів, так і залучення грошових переказів та заощаджень мігрантів для відновлення та розвитку сільської економіки.

Через низьку соціальну відповідальність господарюючих на селі суб'єктів та лише окремі фрагментарні дії більшість українських сільгосппідприємств перебувають на початковому етапі розв'язання цієї проблеми. Значно вищі за економічним класом підприємства практично не відрізняються від малих за реалізацією соціально відповідальних дій – рівнем оплати праці, орендної плати, а також екологізацією діяльності. Подальший прогрес вітчизняного агробізнесу пов'язаний з інтегруванням у програми розвитку і практику діяльності визнаних пріоритетів корпоративної соціальної відповідальності – працевлаштування та інклюзивності, взаємодії з місцевими громадами і регіонами як партнерами, прозорості діяльності та поваги до прав людини. Це відповідатиме європейському Маніфесту дій «Підприємство 2020».

Потребує поліпшення доступ населення до базових послуг. Ситуація у цій сфері, попри деякі позитивні зрушення у житловому господарстві, оцінюється сільськими жителями негативно. В останні два десятиліття закрилася велика кількість закладів соціальної сфери, погіршувався стан автомобільних доріг; залишається незадовільним доступ до якісної питної води, надійного енергозабезпечення, мережі Інтернет тощо. Заявлене реформування галузей освіти та охорони здоров'я одночасно з реформою місцевого самоврядування відкриває нові можливості, але й містить загрози розширенню доступу сільського населення до якісних послуг, що проявилось уже на етапі обговорення деталей проведення медичної реформи. Очевидно, що в процесі проведення зазначених реформ мають бути ретельно виявлені та враховані особливі потреби жителів різних типів сільських поселень. Активну позицію в цьому питанні повинні зайняти й органи регулювання аграрного сектора, чітко заявивши про підтримку розвитку малих форм господарювання, що сприятиме унормуванню демографічної ситуації на селі та упередженню деградації поселенської мережі.

Вирішальним фактором у подоланні просторової ізоляції сільського населення стає доступ до телекомунікацій високої потужності та новітніх цифрових технологій. Основними обмеженнями недостатнього доступу є як технічна неоснащеність сільських населених пунктів, так і фінансова неспроможність селян. Відсутність знань та навичок користування мережею також стають на заваді широкому використанню засобів інформаційних технологій. Усунення «цифрового розриву» в поселенському розрізі дозволить використовувати більшу кількість каналів для отримання значимої інформації, в тому числі й економічної, підвищить варіативність пошуку успішних моделей розвитку, дозволить мешканцям найвіддаленіших сіл впливати на суспільне

життя. Необхідні спеціальні урядові програми для стимулювання постачальників комунікаційних послуг у сільській місцевості з тим, щоб дати сільському населенню реальний доступ до широкосмугового Інтернету та мобільного зв'язку. При цьому в стратегіях розвитку сільських громад доцільно передбачити заходи для забезпечення організації цих послуг на своїх територіях.

Необхідно розробити національну стратегію адаптації різних сільгоспвиробників до можливих глобальних кліматичних змін; сприяння адаптації має здійснюватися на національному, регіональному й локальному рівнях. Слід врахувати, що найдрібніші виробники – сімейні ферми/домогосподарства мають вищу стійкість до кліматичних змін завдяки дрібноконтурному господарюванню та досить високій диверсифікації сільськогосподарського виробництва. Це знижує ризики втрати значної частини продукції, вразливої до кліматичних змін. Проте їх здатність протистояти негативному кліматичному впливу обмежується низькою технічною оснащеністю, доступом до фінансових ресурсів, віковою структурою зайнятості (зокрема, внаслідок значної частини працівників старшого віку), що потребує від держави більшої уваги до адаптаційних заходів. Щодо адаптаційних можливостей сільськогосподарських підприємств, які перебувають під контролем корпоративних структур, то вони залежать від рішень, що приймаються на вищому управлінському рівні (материнською компанією). Оскільки структурні підрозділи агрохолдингу розташовані в різних областях і кліматичних зонах, стратегія просторового переміщення виробництва може бути більш прийнятною з точки зору економії ресурсів, аніж такі затратні адаптаційні стратегії, як зміна систем землекористування, попередження негативних наслідків тощо. Проте такі адаптаційні дії неприйнятні з точки зору суспільних інтересів, що вимагає від держави відповідних обмежувальних заходів.

Необхідність дослідження аграрного і сільського розвитку в Україні продиктована доволі складною ситуацією як у вітчизняній економіці, так і в її аграрному секторі, незважаючи на те, що в сучасних умовах він, по суті, пов'язується із забезпеченням стабільності економіки країни. Зокрема, незважаючи на нинішнє порівняне благополуччя щодо середньорічних темпів зростання сільськогосподарського виробництва, реалізації експортного потенціалу галузі, в ній залишається чимало проблем, що у випадку затягування процесу з їхнім вирішенням можуть призвести до деградації виробництва і навіть більше того – поставити під сумнів повномасштабне дотримання у довгостроковій перспективі національної продовольчої безпеки. Це і структурна незбалансованість галузі, і низькі (особливо відносно розвинених країн) ефективність її функціонування і забезпеченість необхідними матеріально-технічними ресурсами, і нерозвиненість інфраструктури аграрного ринку, і незавершеність земельної реформи, і недостатній рівень інноваційності виробництва та кваліфікації працівників, і потужний відплив працездатного населення з сільської місцевості, і стрімке скорочення природоресурсного потенціалу розвитку галузі, яке посилюється в окремих регіонах несприятливими змінами клімату і т. ін. І все це – на тлі високого ступеня залучення вітчизняного аграрного сектора у світову агропродовольчу систему й відповідного посилення їх взаємовпливу в умовах нарощування глобальної конкуренції.

У площині перерахованих проблем галузевого розвитку перебувають і чинники їх подолання. В числі останніх у доповіді зосереджено увагу на ключових, на думку авторів, підвалинах зростання галузі та її позитивного макроекономічного впливу, а саме: на її належному фінансовому, природоресурсному (зокрема земельному), кадровому та науковому забезпеченні, а також доступі до агроновацій, внутрішнього і зовнішнього агропродовольчих ринків і відповідної інфраструктури. Це і визначило структуру наукової доповіді.

Упровадження пропонованих у доповіді заходів дасть підстави сподіватися на досягнення і підтримання ефективного розвитку аграрного сектора, тобто на подальше динамічне нарощування обсягів агровиробництва на засадах еколого-соціо-економічної сталості та інноваційності, що відповідатиме загальносвітовій тенденції. Це також дозволить розраховувати і на стійкий та вагомий позитивний внесок галузі в макроекономічне оновлення і зростання. У протилежному ж випадку вітчизняний аграрний сектор уже в недалекій перспективі зіткнеться з проблемою уповільнення середніх темпів зростання і зниження конкурентоспроможності не лише на глобальному, але й на внутрішньому продовольчому ринку, що для України може бути особливо відчутним в умовах несприятливого коливання світових цін.

Як засвідчує світова практика, стабільно успішними є агропродовольчі системи тих країн, у яких сільське господарство і сільська місцевість розвиваються на засадах узгодженості інтересів сільськогосподарської галузі, сільських спільнот і сільських територій. В Україні ж регулювання розвитку сільського господарства відмежоване від розв'язання проблем села. Як наслідок, позитивні результати галузі значною мірою досягаються за рахунок виснажливого використання ресурсів сільської місцевості, а в аграрній сфері сформувались структурні деформації, загрозливі для подальшого поступального розвитку сільського господарства, сільського соціуму та всього суспільства.

Відновлення взаємоузгодженості вітчизняного аграрного і сільського розвитку вимагає повернення функції регулювання розвитку села Міністерству аграрної політики і продовольства України. Ця функція має здійснюватись у координації з іншими органами виконавчої влади (насамперед з Мінрегіонбудом), органами місцевого самоврядування та з опорою на використання місцевих ресурсів і потенціалу сільських громад. При цьому, за прикладом країн – членів ЄС, у системі державної підтримки аграрного сектора поряд із підтримкою сільського господарства має бути передбачена й підтримка сільського розвитку.

Зважаючи на обмеженість інституційних та фінансових ресурсів, необхідних для вирішення широкого кола сільських проблем, наразі доцільно спрямувати зусилля на створення базових передумов і розв'язання невідкладних завдань у таких сферах, як: 1) зміцнення сільської економіки шляхом підтримки сімейного фермерства; 2) підвищення якості життя за рахунок диверсифікації економічної діяльності та поліпшення доступності базових послуг на селі; 3) руралізація місцевого самоврядування і сприяння саморозвитку сільських громад.

Підтримка сімейного фермерства – важливий засіб подолання структурних деформацій у сільському господарстві і водночас – зміцнення економічної бази місцевих громад. В Україні вже ухвалено декілька нормативно-правових актів, спрямованих на сприяння розвитку фермерських господарств, для їх підтримки у 2018 р. виділено 1 млрд грн бюджетних коштів. Однак це лише перші кроки до формування повноцінного сімейно-фермерського укладу, що у вітчизняних умовах найдоцільніше здійснювати з використанням потенціалу особистих селянських господарств (ОСГ). Досягнення такої мети потребує системи заходів, найголовнішими з яких є:

- унормування поділу виробників сільськогосподарської продукції (включаючи ОСГ) на «малі», «середні» та «великі» за європейським критерієм величини стандартного випуску продукції (standard output);
- запровадження пільгової системи соціального страхування членів сімейних фермерських господарств (СФГ);
- реалізація проектів підтримки, розрахованих на СФГ, а також ОСГ, які трансформуватимуться в сімейні фермерські господарства.

Диверсифікація економічної діяльності дає можливість сільським жителям, особливо тим, які не мають іншого місця роботи, крім ОСГ, збільшити свої доходи. Диверсифікація діяльності малих сільгоспвиробників передбачає освоєння ними вирощування інших, ніж зазвичай, культур чи тварин; налагодження переробки і зберігання продукції, нових каналів її збуту; надання виробничих і споживчих послуг тощо. Вона має заохочуватись через згадані вище проекти підтримки сімейних фермерських господарств. Диверсифікації економічної діяльності на селі сприятиме й підтримка розвитку місцевого малого і середнього підприємництва в неаграрних сферах економіки, а також створення прийнятних умов для його легалізації.

Підвищення доступності базових послуг населенню проголошено метою сучасних реформ місцевого самоврядування, освіти, охорони здоров'я. Проте, як свідчить перший досвід реалізації цих реформ, інтереси і потреби жителів периферійних сіл при цьому враховуються недостатньо. Існує необхідність запровадження преференційного підходу до задоволення потреб жителів згаданих сіл у базових послугах в об'єднаних територіальних громадах. Із свого боку аграрне міністерство як орган, що має координувати зусилля інших органів виконавчої влади з питань сільського розвитку, повинно твердо відстоювати позицію на збереження сільської поселенської мережі і домагатись належного інфраструктурного облаштування усіх сіл, у тому числі малих і периферійних.

Руралізація місцевого самоврядування і сприяння саморозвитку сільських громад. Реформа місцевого самоврядування проводиться під гаслом передачі владних функцій, повноважень, а також необхідних для їх використання ресурсів на рівень об'єднаних територіальних громад. В ОТГ ж, до складу яких сьогодні входять десятки різних населених пунктів, дотримання самоврядних прав сільських жителів нічим не унормоване і не гарантоване. Не вирішує зазначеної проблеми й запровадження інституту старост. Необхідно на нормативно-правовому рівні забезпечити громадам кожного чи декількох сіл (старостинського округу) можливість утворювати при старості допоміжний орган самоврядування і розпоряджатись частиною ресурсів ОТГ, необхідних для самостійного розв'язання завдань їх життєдіяльності.

Розбудова потенціалу саморозвитку громад – це підвищення здатності жителів сіл до самоорганізації, співробітництва, висування місцевих лідерів для вирішення своїх проблем із використанням власних знань, умінь, місцевих ресурсів та партнерської участі підприємців і влади. Для цього доцільно використати апробований в ЄС підхід LEADER щодо підтримання ініціатив з реалізації проектів локального розвитку. Частина вартості таких проектів фінансується за рахунок бюджетних коштів, а решта покривається коштом і участю громад і самих жителів. В Україні також необхідно організувати розробку і реалізацію пілотних проектів локального розвитку в сільських місцевостях за підходом LEADER, та опрацювати при цьому різні форми розбудови потенціалу саморозвитку громад.

РЕКОНСТРУКТИВНИЙ РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРА: МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ ТА ЗАГАЛЬНОСУСПІЛЬНИЙ КОНТЕКСТИ

1.1. Макроекономічні цілі та виклики аграрного розвитку

Сільське господарство традиційно є важливою складовою вітчизняного господарського комплексу. Тенденції і перспективи розвитку галузі визначаються загальним станом національної економіки, на якому, своєю чергою, значною мірою позначається динаміка основних показників аграрної діяльності. Специфіка сільськогосподарського виробництва, а саме: характер виробленої продукції (споживається масово), належність до первинного сектора економіки (піддається значним ціновим коливанням), залежність від погодних умов (провокує волатильність урожаїв, валових зборів і доходності виробників), визначає у той чи інший період напрям і ступінь впливу галузі на макроекономічну ситуацію у країні.

Ключові цілі розвитку сільського господарства та основні виклики глобального і національного середовища. Вочевидь, нинішні вражаючі (особливо на тлі триваючої економічної кризи) успіхи вітчизняної сільськогосподарської галузі не можуть гарантувати збереження усталеності тенденцій її зростання, а тим більше – його ефективності. Однак саме ефективність, інклюзивність, якість – основні сучасні критерії економічного розвитку і зростання. Стосовно сільського господарства це означає, що зростання виробництва в галузі має забезпечуватися за рахунок підвищення ефективності використання усіх видів ресурсів на основі впровадження новачій, які дозволяють поряд із зазначеним знижувати видатки виробництва й екологічне навантаження на довкілля, підвищувати конкурентоспроможність продукції. А супроводжуватися таке зростання має структурною збалансованістю виробництва, безпечністю спожитого громадянами країни продовольства і прогресом у соціальній сфері села, зокрема, підвищенням рівня зайнятості (у т.ч. й несільськогосподарської), покращенням показників стану природного середовища, сільської інфраструктури тощо.

Довгострокова мета розвитку галузі – забезпечення національної продовольчої безпеки та реалізації експортного агропродовольчого потенціалу на засадах сталості й інноваційності.

При цьому необхідно наголосити, що експорт слід розглядати насамперед як один із ключових чинників стабілізації внутрішнього продовольчого ринку країни. Відповідно, нарощування експортних поставок агропродовольчої продукції за будь-якої макроекономічної ситуації не повинно зводитися в ранг самоцілі, а здійснюватися з урахуванням національних інтересів як на світовому ринку, так і стосовно використання природних ресурсів сільгоспвиробництва. В усвідомленні цього – запорука довгострокової успішності галузі та її структурної оптимізації.

Національні інтереси України у сфері агропродовольчого виробництва та експорту, очевидно, полягають у повноцінному і стабільному насиченні внутрішнього продовольчого ринку якісною і доступною (в першу чергу за ціною) продукцією, а також у вивезенні її надлишків у випадку достатньо високої економічної

виправданості цього. Економічна виправданість у цьому контексті означає не стільки отримання експортерами короткострокової вигоди в умовах сприятливої цінової кон'юнктури світового ринку, скільки наслідок цілеспрямованого і довготривалого закріплення на ринку в сегментах продукції, що має нижчу цінову волатильність, специфічні конкурентні переваги тощо. Передусім це стосується продукції з високим ступенем переробки, інноваційної та органічної. Основною ж передумовою тривалого збереження високих рівнів національної продовольчої безпеки і зазначених експортних позицій є дотримання екологічних обмежень сільськогосподарського виробництва, без чого його розвиток уже в недалекому майбутньому не зможе здійснюватися в належних масштабах через деградацію й виснаження основних ресурсів – ґрунту і води.

Використання природних ресурсів агровиробництва

- ✓ сільськогосподарська освоєність території – **понад 70%**;
- ✓ розораність земель – **майже 54%** (науково обґрунтований рівень: **до 35–40%**);
- ✓ екологічно нестійке землекористування, усталена тенденція погіршення якісного стану ґрунтів: їх підкислення (**14%**), засолення та осолонцювання (**4%**), переущільнення (близько **39%**), дегуміфікація (**43%**);
- ✓ щорічне **від'ємне сальдо** балансу всіх елементів живлення;
- ✓ приблизно третина орних земель перебуває під загрозою водної й вітрової ерозії;
- ✓ **вододефіцитність** господарювання.

За даними Держстату й Міністерства екології та природних ресурсів України.

Поточні завдання сільськогосподарського розвитку формуються з урахуванням необхідності вирішення найбільш нагальних національних проблем та глобального контексту. Основні з них на сучасному етапі:

- ресурсозбереження, можливість забезпечення якого напряму визначається рівнем інноваційного розвитку країни та її аграрного сектора;
- пришвидшення розвитку виробництва продукції з високою доданою вартістю;
- гарантування доступності та безпечності агропродовольства;
- стабілізація і підвищення доходів, насамперед малих і середніх сільгоспвиробників, фінансовий стан яких є надзвичайно вразливим унаслідок відсутності доступу до кредитних ресурсів і традиційно меншого запасу фінансової стійкості порівняно з великими агропідприємствами.

Найбільші **виклики** для агропродовольчого виробництва пов'язані з:

- нарощуванням глобальної конкуренції, що позначається на розвитку сільського господарства не лише прямо, але й опосередковано, через формування регіональної спеціалізації сировинних для харчових корпорацій виробництв, а також імпортного попиту вітчизняних агровиробників на ринку матеріально-технічних засобів;
- зростанням ролі кліматичного чинника в забезпеченні стійкості постачання і споживання сільськогосподарської продукції, що ще більше актуалізує проблеми деградації сільськогосподарських земель і посилення вододефіцитності агрогосподарювання.

Загрози, пов'язані з високим рівнем залучення українського аграрного сектора в глобальний простір, надзвичайно актуалізуються в сучасних умовах також через погіршення останніми роками світової цінової кон'юнктури, а саме: затяжне загальне падіння продовольчих цін та їх волатильність¹.

Небезпечним є й подальше зволікання з проведенням в Україні земельної реформи. Водночас відсутність у вітчизняних «полісі-мейкерів» бажання наслідувати давно й успішно застосовувані в розвинених державах правила функціонування

¹ FAO Food Price Index.URL: <http://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/>

ринку сільськогосподарської землі, а також чіткої уяви щодо його можливих наслідків здатна не лише нівелювати очікувані позитиви такого реформування, але й призвести до законодавчого закріплення в Україні латифундистського типу аграрного господарювання².

В усьому світі підвищення інтересу великого міжнародного капіталу до сфери сільськогосподарського і продовольчого виробництва спостерігається вже доволі тривалий час і, з урахуванням глобальних тенденцій продовольчого забезпечення, у майбутньому лише посилюватиметься. Беручи до уваги, що учасниками такої глобальної конкуренції виступають представники вибраної кількості країн (до яких Україна не відноситься), у вітчизняній аграрній сфері повномасштабно реалізується сценарій закріплення сировинної спеціалізації експорту й імпортозалежності у поставках ряду важливих матеріально-технічних ресурсів галузі. Найбільш очевидні віддалені наслідки цього – остаточна деградація земельних ресурсів, значне погіршення екології у сільській місцевості, зниження цінової конкурентоспроможності вітчизняної агропродовольчої продукції, звуження відповідних виробництв і т.ін., що в сукупності може негативно позначитися на забезпеченні національної продовольчої безпеки й незалежності.

Ураховуючи загальну слабкість української економіки і, відповідно, позиції нашої держави в обстоюванні власних інтересів при залученні іноземного інвестування (яке нині зводиться у ранг основного рятівника національної економіки) реальний позитив від транснаціоналізації агросектора видається несумірним з масштабами супутніх цьому процесу негативних ефектів.

Усе це справедливо й щодо сфери земельних відносин, де зараз також формуються суттєві ризики внаслідок існуючої в Україні невизначеності з інституціональним механізмом земельного ринку і доволі високої ймовірності встановлення контролю великого, у т.ч. іноземного, капіталу над земельними ресурсами після відміни нині діючого мораторію на їх продаж³. Саме тому в усьому цивілізованому світі давно прийнято оцінювати вірогідні ризики, пов'язані з іноземними інвестиціями у найбільш значущі сектори національних економік і стратегічні активи з метою здійснення відповідних упереджувачих заходів⁴. Зважаючи на викладені вище основні завдання і чинники прискорення розвитку вітчизняного агропродовольчого виробництва, сприяти залученню іноземних інвестицій нині доцільно насамперед у створення виробництв із випуску/збирання в Україні новітніх видів сільгосптехніки та засобів захисту рослин, що дозволить знизити їх ціну і, відповідно, собівартість аграрної продукції, підвищити її конкурентоспроможність та зменшити валютні витрати.

Основні ж загрози національного і галузевого рівня формуються під впливом інфляційних і девальваційних процесів (які скорочують доходи виробників і роблять їх практично непередбачуваними внаслідок зниження платоспроможного продовольчого попиту, розбіжностей у часі між здійсненням витрат на придбання виробничих ресурсів і отриманням виручки від реалізації сільгосппродукції, високої частки імпорту в ресурсному забезпеченні сільськогосподарського виробництва), відносно невисокої ефективності, низької урожайності й продуктивності вітчизняного сільгоспвиробництва, переважно сировинної спрямованості агропродовольчого експорту, стрімкого скорочення природоресурсного потенціалу розвитку галузі, яке до того ж посилюється в окремих регіонах держави несприятливими змінами клімату.

Оцінка перспектив нарощування виробництва та ролі галузі у реалізації макроекономічної моделі розвитку країни.

Таблиця 1.1

Макроекономічна позиція сільського господарства, %

Показник	1990	2000	2015	2016
Частка зайнятих	20,1	23,2	17,5	17,6
Частка у ВДВ (с/г, рибне, лісове)	25,5	16,9	14,2	12,0

² Це питання детально висвітлюватиметься у наступному розділі.

³ Там само.

⁴ Немова Л.А. Иностранные инвестиции и национальная безопасность. Канадский опыт оценки потенциальных угроз. *США. Канада. Экономика-политика-культура*. 2016. № 5. С. 23.

Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки

Показник	1990	2000	2015	2016
Частка продажу в торговельній мережі продтоварів українського виробництва	-	93,2	85,2	84,8
Частка в національному експорті	19,3 ¹	9,5	38,2	42,0
Частка с/г, мисливства та пов'язаних послуг у загальних інвестиціях в ОК	21,3 ²	3,6	10,7	13,6
Частка сільського, лісового та рибного господарства в ПІІ в економіку України	-	1,9 ³	1,3	1,4
Частка с/г, мисливства та пов'язаних послуг в ОЗ економіки	24,6 ²	11,7	2,8	3,2

¹ У т.ч. міжреспубліканський вивіз.

² Частка сільського господарства.

³ Частка сільського господарства, мисливства та пов'язаних послуг.

Джерело: розраховано за даними Держстату.

Незважаючи на наявність вагомих і тривалих проблем у сферах фінансового і матеріально-технічного забезпечення галузі, простежується тенденція посилення її значення в економічній системі країни.

Водночас дані провідних міжнародних організацій свідчать, що аграрні країни не лише не демонструють належну успішність в інших важливих секторах економіки і соціальній сфері, але й власне сільське господарство в них розвивається недостатньо збалансовано та має в основному сировинну спеціалізацію. **В усьому світі потужне й ефективне сільськогосподарське виробництво виступає не першопричиною, а одним із наслідків високого рівня національного загальноекономічного розвитку.**

Ознаками розвинених економік є, з одного боку, високий рівень розвитку аграрного сектора, а з іншого – його мала частка у національних показниках випуску та ВВП. При цьому останні показники практично в усіх країнах мають тенденцію до суттєвого скорочення (табл. 1.2). Отже, **стратегію розвитку України треба будувати на випереджуючих темпах зростання неаграрних секторів економіки, що повинно забезпечувати належний прогрес і в аграрній галузі.**

Таблиця 1.2

Динаміка частки сільського господарства у ВВП та обсягів ВВП на душу населення у розрізі країн світу

Країна	Частка сільського господарства у ВВП, %		Рівень ВВП на душу населення по ПКС, дол. США	
	1995	2015	1995	2015
Албанія	55,8	22,1	2781,4	11479,1
Гана	42,7	21,0	1506,4	4210,5
Франція	2,7	1,7	20845,8	41016,7
Індія	26,3	17,5	1500,7	6104,6
Нідерланди	3,4	1,8	23095,8	49587,0
Польща	5,5	2,6	7659,9	26862,3
Узбекистан	32,3	18,3	1634,7	6086,5
Україна	15,4	14,0	3689,1	7939,6
Країни з доходом, нижчим за середній	24,5	16,8	1783,5	6443,1
Країни з середнім доходом	15,7	9,2	2610,8	10891,3
Країни з доходом, вищим за середній	13,1	7,0	3385,6	15935,9

Джерело: дані Світового банку⁵.

Сумніви стосовно доцільності стрімкого нарощування обсягів виробництва, зокрема, вирощування Україною анонсованих, у т.ч. й урядовцями⁶, грандіозних урожаїв

⁵ Economy & Growth. URL: <http://data.worldbank.org/indicator>

зерна підкріплюються також наведеними вище даними щодо плачевного стану основних природних ресурсів галузі.

Крім того, Україна є вододефіцитною державою, особливо її Південно-Східні регіони, що збільшує ризики запланованого масштабного розвитку зрошуваного землеробства⁷ як способу збільшення валових зборів зернових та подолання негативних наслідків сучасних кліматичних змін. Не заперечуючи можливості зрошуваного землеробства щодо збільшення врожаїв, відзначимо, що масовий характер зрошуваного сільгоспвиробництва у нас навряд чи доцільний. Натомість необхідний ретельний відбір видів агропродукції, найефективніших технологій їх вирощування і зрошення для мінімізації витрат води й максимізації ефекту від поливу. Загалом же, беручи до уваги зміни клімату, які спостерігаються останнім часом і провокують, зокрема, відчутне скорочення в Україні обсягів водних ресурсів, варто зосередитися на масовому впровадженні посухостійких сортів сільськогосподарських рослин, а від вирощування деяких, особливо вологолюбних, культур – можливо, й зовсім відмовитися, передусім, у Південно-Східних регіонах країни.

Усе це додає аргументів на противагу тезі щодо необхідності подальшого посилення зернової спеціалізації українського рослинництва, оскільки **найбільшою мірою процеси деградації земельних ресурсів властиві регіонам з найвищим рівнем виробництва саме зернових і олійних культур**. Так, за оцінками ФАО і Світового банку, виробництво 1 т зерна в Україні призводить до ерозії 10 т ґрунту⁸.

Покращення показників еколого-економічного розвитку сільгоспвиробництва в усьому світі нерозривно пов'язане з підвищенням рівня його інноваційності. Саме тому оцінювання перспектив аграрної галузі та її впливу на динаміку макроекономічних показників видається доцільним здійснювати на основі аналізу розвитку сільськогосподарського виробництва в межах двох сценаріїв – інерційного та інноваційного. Інерційний сценарій фактично передбачає продовження тенденцій, що склалися у сільгоспвиробництві. Згідно ж із другим сценарієм, очікується масштабне впровадження інтенсивних технологій, використання сучасного насіннєвого і племінного матеріалу, у т.ч. за умови забезпечення раціонального (екологічно дружнього) господарювання, що дозволить досягти суттєвого й довготривалого нарощування темпів виробництва.

У межах зазначених сценаріїв у ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» були проведені розрахунки на базі моделі «Витрати – випуск» (в основу сценарних розрахунків була покладена статистична таблиця «Витрати – випуск» у цінах споживачів за 2013 р.), згідно з якими у 2017–2020 рр. можна, зокрема, очікувати, що сільське господарство зростатиме з середньорічним темпом 4,2/5,5%, його частка у ВДВ в середньому становитиме 12,2/11,8%, а питома вага агропродовольчої продукції у загальному експорті товарів і послуг сягне 40,6/42,4% (інерційний/інноваційний сценарій). Зросте за обома сценаріями й частка експорту у виробництві продукції агропродовольчим сектором. Натомість частка агропродовольчої продукції у загальному імпорті товарів і послуг за інерційного сценарію практично не зміниться, а за інноваційного – дещо скоротиться. Таким чином, передбачається, що за будь-якого сценарію свого розвитку протягом 2017–2020 рр. галузь демонструватиме нарощування виробництва й експорту та, відповідно, зберігатиме вагомий позицію у національній економічній системі.

⁶ Див., напр.: Урожай зерновых в Украине к 2050 году составит около 90 млн тонн – Минагропрод. URL: <http://www.apk-inform.com/ru/news/1075468#.WEIG8dSLTDc>

⁷ Зокрема, за інформацією Минагропроду, за рахунок зрошення ефективність використання земель передбачається збільшити вдвічі.

⁸ Soil Fertility to Increase Climate Resilience in Ukraine. URL: <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2014/12/05/ukraine-soil>

Дослідження ж сценаріїв розвитку сільгоспвиробництва в умовах зміни клімату, екологічних обмежень та використання агроновацій дозволило констатувати таке⁹:

- за обох сценаріїв у середньостроковій перспективі (до 2025 р.) матиме місце зростання виробництва пшениці та кукурудзи;

- за умови ігнорування екологічних умов та кліматичних змін у довгостроковій перспективі (до 2035 р.) виробництво зазначених вище культур поступово скорочуватиметься, а за інноваційним сценарієм – виробництво стабільно зростатиме, хоча й нижчими, ніж зараз, темпами;

- є всі підстави очікувати наявності вельми вагомих ризиків подальшого розвитку як виробництва соняшнику, так і сфери його переробки. В рамках інерційного сценарію певне нарощування виробництва можливе лише в середньостроковій перспективі, проте вже в довгостроковій – імовірне падіння обсягів виробництва внаслідок зниження урожайності цієї культури;

- у галузі скотарства за умови розділення м'ясного та молочного напрямів вирощування ВРХ та збільшення площ під кормовими угіддями цілком імовірним є здешевлення виробництва яловичини та підвищення якості продукції, що дасть можливість забезпечити потреби внутрішнього ринку, а також розширить потенціал експорту¹⁰.

Висновки і рекомендації

Сільське господарство – важлива складова вітчизняного господарського комплексу. Незважаючи на наявність вагомих і тривалих проблем у сферах фінансового і матеріально-технічного забезпечення галузі, її значення в економічній системі країни останніми роками суттєво посилилося. Водночас в усьому світі потужне й ефективне сільськогосподарське виробництво виступає не першопричиною, а одним із наслідків високого рівня національного загальноекономічного розвитку. Це засвідчує, що стратегію розвитку України треба будувати на випереджуючих темпах зростання неаграрних секторів економіки, що повинно забезпечувати належний прогрес і в аграрній галузі.

1.2. Взаємопов'язаність аграрного і сільського розвитку

Комплементарність аграрного і сільського розвитку та її забезпечення у світовій практиці. Сучасний вектор розвитку аграрних політик у світі дедалі повніше орієнтується на комплементарний (взаємодоповнюючий) характер агропродовольчих систем, де поєднується виробництво *матеріальних і суспільних* благ. Серед останніх найважливішими є продовольча безпека (самозабезпечення) країни, збереження довкілля, підтримання життєдіяльності населення на сільських територіях, відтворення і розвиток селянства (фермерства) як носія національної ідентичності та хліборобської культури. Комплементарність аграрного і сільського розвитку базується **на узгодженні інтересів сільськогосподарського виробництва, сільських спільнот і сільської місцевості, які як відносно окремі самостійні підсистеми мають гармонійно взаємодіяти між собою у забезпеченні виконання галузевих і загальносуспільних функцій. У комплементарних агропродовольчих системах ефективно реалізується багатофункціональність сільського господарства і села.**

Проявами комплементарності аграрного і сільського розвитку є:

- взаємна узгодженість між нарощенням аграрного виробництва, станом села і сільських громад із тим, щоб взаємодіючи, вони мали можливість отримати

⁹ Шубравська О.В., Прокопенко К.О. Сценарні оцінки розвитку сільськогосподарського виробництва України в умовах кліматичних змін та екологічних обмежень. *Економіка України*. 2017. № 2. С. 49–60.

¹⁰ Детальніше про це – у наступному розділі.

ще й доповнюючі зв'язки, які змінюються у процесі взаємодії і позитивно впливають на загальний стан економіки країни;

- досягнення ефекту цілісності, тобто формування економічних суб'єктів на селі, які, виділяючись як окремі організаційно-правові структури, все ж мають спільні ознаки в економічному, соціальному та екологічному розвитку сільської місцевості;

- виникнення цілісних формувань органічно пов'язаних виробництв матеріальних і нематеріальних благ (послуг), які за рахунок їх взаємодії дозволяють активізувати внутрішню міцність економіки села і всієї економічної системи країни.

Таким чином, в умовах комплементарного розвитку прагнення до єдності через взаємодоповнення і взаємодію стає органічно властивою і для суспільного життя на селі, і для економічної взаємодії господарюючих тут суб'єктів. Як результат, відносини між окремими верствами населення орієнтовані на прагнення до взаємодії і взаємодоповнюваності, а не гострої конкуренції за локальні ресурси¹¹.

Комплементарність аграрного і сільського розвитку забезпечується у світі в процесі формування і реалізації насамперед аграрної політики відповідних держав. У Європейському Союзі аграрна політика (САП ЄС) структурована за двома рівнями: ринкові заходи та сільський розвиток. Свого часу це було обумовлено соціальними та екологічними проблемами сільської Європи, нижчою, порівняно з містом, якістю життя на селі, кліматичними змінами, що впливають на продуктивність сільського господарства, нерівномірністю регіонального розвитку тощо. Сучасна загальноєвропейська політика сільського розвитку оновлена в рамках Стратегії «Європа 2020» з урахуванням пріоритетів розвитку ЄС до 2020 р., серед яких – розумне, стале і всеохоплююче зростання. Таке зростання включає: збільшення інвестицій в освіту, дослідження та інновації; побудову низьковуглецевої економіки; створення робочих місць і скороченні бідності¹². Триєдине розумне, стале і всеохоплююче зростання базується на чотирьох ключових принципах, таких як: життєдіяльність у рамках екологічних обмежень; забезпечення здорового і справедливого суспільства; запровадження демократичного управління; відповідальне використання якісних наукових досліджень, тобто розроблення та реалізація політики на основі наукових доказів, враховуючи застереження вчених, а також суспільні відносини і цінності¹³.

У контексті стратегічних пріоритетів «Європа 2020» політика сільського розвитку орієнтується на:

- підтримку нових знань, навичок, зелених технологій;
- стимулювання розвитку соціальних інновацій;
- розвиток місцевого потенціалу, диверсифікацію сільської економіки, розвиток місцевих ринків і робочих місць;
- дослідження альтернативних можливостей реструктуризації сільського господарства;
- підвищення ефективності використання ресурсів для підтримки базових рівнів виробництва продуктів харчування, кормів і відновлюваних джерел енергії та забезпечення екологічними суспільними благами;
- скорочення викидів, підвищення поглинання вуглецю та розвиток біоенергетики;

¹¹ Бородіна О.С. Принцип комплементарності в міждисциплінарних дослідженнях економіки. *Економіка і прогнозування*. 2015. № 2. С. 47–58.

¹² Europe2020 priorities. URL: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/index_en.htm

¹³ Europe 2020 targets. URL: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/targets/index_en.htm

– забезпечення сталого управління земельними ресурсами та боротьбу із втраченою біорізноманітністю (додаток 1.1).

Європейська політика сільського розвитку покликана зберігати життєздатність сільської місцевості шляхом запровадження програм розвитку села для надання інвестицій, модернізації і підтримки активності місцевого населення як у сфері сільського господарства, так і несільськогосподарських видів діяльності. Вона покликана допомагати сільській Європі подолати широке коло проблем, викликів і можливостей, що стоять перед нею, з точки зору економічного, екологічного та соціального розвитку.

В Україні ігнорування цілей сільського розвитку спричинило структурні деформації аграрного сектора. У процесі переходу від командно-адміністративної до ринково орієнтованої економіки система регулювання розвитку аграрного сектора в Україні поступово відмежовувалась від розв'язання проблем сільського розвитку. Це полегшило залучення у сільське господарство зовнішніх інвестицій, дало змогу сконцентрувати державну підтримку галузі на стимулювання великотоварного виробництва найбільш економічно вигідних видів продукції, що значною мірою зумовило відзначені вище позитивні результати сільськогосподарської галузі. Разом із цим усередині аграрного сектора сформувались істотні структурні деформації, які містять загрози його подальшому поступальному розвитку.

Дуальна структура аграрного виробництва в Україні, представлена корпоративним (агрохолдинги, самостійні сільськогосподарські підприємства, великі фермерські господарства, що функціонують на основі використання найманої праці) та індивідуальним (сімейні фермерські та особисті селянські господарства) секторами, надто поляризована за рівнем доступу до виробничих ресурсів, інновацій, вигідних ринків збуту тощо та, відповідно, галузевим характером. Корпоративний сектор монополізував виробництво висококомплікованих та високорентабельних видів продукції, індивідуальний – значною мірою вимушено (заради виживання зайнятих у ньому сімей) займається трудомістким та малодохідним господарюванням на землі. За зовнішньою взаємодоповнюваністю приховується нерівноправне становище різних типів виробників, економічне і політичне домінування корпоративного сектора. Як наслідок, у вітчизняній агропродовольчій системі сформувались істотні деформації.

Структурні деформації агропродовольчого сектора України

- Використання інновацій господарствами корпоративного сектора, підвищення продуктивності праці та вивільнення працівників зумовило монокультуризацію виробництва, зростання техногенного навантаження на екосистеми та витіснення селян до низькодохідного неформального сектора, що стало однією з причин сільської бідності та деградації людського капіталу села.

- Нарощування обсягів експортоорієнтованих видів продукції призвело до викривлення галузевої і продуктової структури виробництва, наслідком чого є зростання цін на продовольчі товари, незбалансованість раціону харчування населення та споживання продуктів сумнівної якості.

- Надмірна концентрація землекористування провокує посилення соціальної напруженості в суспільстві, поширення знелюдненості низки територій та створює загрози здійсненню суспільного контролю над ними.

- Монополізація прав оренди землі великими землекористувачами звужує доступ невеликих сільськогосподарських підприємств, фермерських і особистих селянських господарств до ринку землі та її оренди.

Узагальнюючим проявом зазначених та інших деформацій і негативних тенденцій є різновекторна динаміка аграрного і сільського розвитку: сільськогосподарське виробництво загалом зростає, а село і сільські спільноти – занепадають. У сільській місцевості зберігаються високий рівень депопуляції, масштабне реальне і приховане безробіття, що зумовлює трудову міграцію населення, бідність, погіршується доступ до суспільних благ і послуг, посилюються деградація

сільської інфраструктури та обезлюднення сіл. Разом із погіршенням стану сільськогосподарських угідь та довкілля це свідчить про ресурсовиснажливий характер аграрного розвитку, наявність у ньому «вірусу» саморуйнування.

Дуальна структура аграрного виробництва – непоодиноким явищем у світі, але в розвинених країнах більша підтримка надається індивідуальному сектору (сімейним фермам), малим виробникам, які за своєю природою більше, ніж корпоративний сектор, зорієнтовані на досягнення цілей сільського розвитку. В Україні ж ринкові трансформації здійснювались під гаслом «відродимо великотоварні господарства, а вони спрямують свої прибутки на розвиток села». Це не спрацювало: корпоративні господарства використовують прибутки передусім на власні потреби, а економічною базою сільського розвитку залишаються переважно доходи сімейних господарств, про що свідчать дані статистики національних рахунків.

Результати діяльності корпоративного та індивідуального секторів сільського господарства відображаються в національних рахунках за інституційними секторами «нефінансові корпорації» та «домашні господарства». Співвідношення цих секторів у випуску продукції у фактичних цінах та вартості валової доданої вартості (ВДВ) у 2011–2016 рр. змінювалися на користь першого з них (додаток 1.2). Разом із цим показник ВДВ – а саме він характеризує роль відповідних секторів у формуванні економічного підґрунтя сільського розвитку – демонструє істотно вищі пропорції, ніж показник випуску продукції. У 2016 р. співвідношення цих секторів за ВДВ становило 56:44%, тобто частка індивідуального сектора є цілком співмірною із часткою корпоративного сектора.

Ще більше про вагомість внеску індивідуального сектора сільського господарства у створення економічної бази сільського розвитку свідчить розподіл валової доданої вартості на оплату праці (дохід) працівників, безпосередньо зайнятих у виробництві, та прибуток підприємств. У корпоративному секторі частка оплати праці зменшується, а прибутку – збільшується: у 2016 р. їх абсолютні значення становили відповідно 38,9 та 116,3 млрд грн. У секторі домогосподарств практично вся валова додана вартість потрапляє у розпорядження безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції. У 2016 р. вона перевищувала 122,1 млрд грн.

Окрім заробітної плати найманим працівникам, сільськогосподарські підприємства виплачують орендну плату власникам земельних ділянок (паїв) та майнових паїв. Ці видатки, – а їх розмір у 2016 р. становив 29,4 млрд грн¹⁴ – включаються у витрати виробництва. Більшість отримувачів орендної плати – сільські жителі (решта – власники паїв та їх спадкоємці, що не проживають у селах), отже, вона є одним із джерел задоволення потреб сільських родин. Що ж стосується показника «оплата праці найманих працівників», то, по-перше, у статистиці національних рахунків він включає не лише заробітну плату, а й внески до фондів соціального страхування, а також умовно обчислені витрати роботодавців на соціальні потреби. По-друге, серед працівників корпоративного сектора вагому частину становлять висококваліфіковані робітники масових професій (трактористи, комбайнери тощо), а також спеціалісти та управлінський персонал, які не є жителями сіл. Тож не вся сума коштів, відображена за статтею «оплата праці найманих працівників», насправді служить економічним підґрунтям сільського розвитку. Таким чином, якщо навіть знехтувати тим, що певна частина орендної і заробітної плати виплачується особам, які не проживають у селах, то виявляється, що внесок корпоративного сектора у формування економічної бази

¹⁴ Витрати на виробництво продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2016 рік / Держстат України. Київ, 2017. С. 6.

сільського розвитку (38,9 млрд грн оплати праці + 29,4 млрд грн орендної плати = 68,3 млрд грн) майже удвічі менший, ніж внесок індивідуального сектора (122,1 млрд грн) (рис 1.1).

Рис. 1.1. Питома вага секторів у формуванні економічної бази сільського розвитку

Напрями гармонізації аграрного і сільського розвитку. Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом Україна має імплементувати в національну політику і практику засади Спільної аграрної політики ЄС, яка базується на єдності аграрного і сільського розвитку. У період до 2020 р. вона спрямована на реалізацію шести масштабних пріоритетів, а саме: пришвидшення поширення знань у сільському господарстві та лісництві; посилення конкурентоспроможності усіх видів сільськогосподарського виробництва та підвищення життєздатності ферм; сприяння організації харчового ланцюга для створення доданої вартості, відновлення, збереження і зміцнення екосистем, які залежать від сільського і лісового господарства, перехід до економіки з низьким рівнем вуглецю у сільському господарстві та лісництві; вивільнення потенціалу зайнятості та розвитку сільських територій.

Орієнтація на зазначені пріоритети в Україні диктує необхідність вдосконалення механізмів регулювання агропродовольчого комплексу з метою забезпечення розв'язання таких завдань:

- спонукання суб'єктів господарювання в агропродовольчій сфері до ощадливого використання природних, соціальних, інфраструктурних ресурсів сільської місцевості, спрямування економічних результатів їх діяльності на забезпечення розширеного відтворення цих ресурсів;
- подолання деформацій в організаційній структурі сільського господарства, створення сприятливих інституційних, економічних і соціальних умов для функціонування на конкурентних засадах і розвитку малих і середніх виробників сільськогосподарської продукції, господарств сімейного типу;
- стимулювання диверсифікації діяльності суб'єктів господарювання в агропродовольчому секторі та сільського населення; сприяння розвитку ланцюгів доданої вартості; розміщення у сільській місцевості об'єктів, пов'язаних зі зберіганням, переробленням сільськогосподарської сировини та реалізацією агропродовольчої продукції, наданням виробничих і споживчих послуг населенню;
- забезпечення реалізації інтересів жителів усіх видів сільських поселень (особливо віддалених, малих, гірських тощо), пов'язаних з їх економічною діяльністю

Розділ 1. Реконструктивний розвиток аграрного сектора: макроекономічний ...

та доступом до суспільних благ і послуг, у процесі реформування місцевого самоврядування, галузей соціальної сфери, а також модернізації та розвитку інфраструктури.

КЛЮЧОВІ ПІДВАЛИНИ ЗРОСТАННЯ СІЛЬСГОСПВИРОБНИЦТВА: ФІНАНСУВАННЯ, ІННОВАЦІЇ, ПРОДОВОЛЬЧИЙ ПОПИТ, ЗНАННЯ ТА КВАЛІФІКАЦІЯ

А. Доступ до капіталу

1. Фінансові ресурси агровиробництва

Кон'юнктура внутрішнього і зовнішнього ринків агропродукції. Вже декілька років поспіль сільське господарство – лідер національної економіки за показниками темпів зростання обсягів виробництва, що покращило фінансовий стан виробників та забезпечило зростання їхніх прибутків. Вирішальний фактор цього піднесення – динаміка виручки (чистого доходу), розміри якої визначають фізичні обсяги проданої продукції і ціни на внутрішньому і зовнішньому ринках агропродукції.

Уявлення про динаміку, структуру і пропорції внутрішнього ринку сільськогосподарських продуктів дає табл. 2.1. Вона дозволяє зробити такі висновки.

1. Сучасне (2016 р.) сільське господарство проти 2010 р. значно збільшило обсяги реалізації продукції на внутрішньому ринку, але проти 2013 р. цей показник дещо (на 5%) зменшився.

2. Збільшення виробництва і реалізації продукції (і відповідно доходів) забезпечувалося за рахунок високорентабельних зернових і олійних культур переважно сільськогосподарськими підприємствами (у їхній валовій продукції ці культури займають 74,2%, тоді як решта видів трудомісткої і низькорентабельної продукції – 25,8%).

3. Частка продукції, яку виробляють господарства населення, приблизно вдвічі більша їхньої частки у товарній продукції сільського господарства. Але у цієї категорії агровиробників залишаються лідируючі позиції на внутрішньому ринку молока, вовни, картоплі, овочів та фруктів.

Таблиця 2.1

Внутрішній ринок (реалізація) продукції сільського господарства України

Вид продукції	Сільськогосподарські підприємства						Господарства населення					
	Реалізація продукції, тис. т			Середньорічна ціна продукції, грн за т			Реалізація продукції, тис. т			Середньорічна ціна продукції, грн за т		
	2010 р.	2013 р.	2016 р.	2010 р.	2013 р.	2016 р.	2010 р.	2013 р.	2016 р.	2010 р.	2013 р.	2016 р.
Зернові культури	23662	38345	36656	1120,9	1299,8	3414,0	1981	3298	4398	1195,6	1493,4	3059,7
Олійні культури	7757	12186	11860	2942,6	3087,5	8656,1	652	1047	1326	3026,0	2701,5	7835,1
Цукрові буряки	9768	5634	3910	478,5	397,8	848,6	792	1410	27	354,6	382,2	869,4
Картопля	291	460	264	2131,0	1860,9	2631,8	705	739	645	3601,6	3193,3	3239,6
Овочі	646	962	830	2551,6	2354,0	3924,2	831	1142	947	3061,4	3542,7	5353,2
Плоди та ягоди	231	342	247	2419,8	3010,8	5863,8	228	454	295	5043,7	6412,5	9564,7
Тварини (в живій масі)	1587	1953	2177	10797,1	12901,3	22468,0	434	385	288	12939,4	16531,5	26542,8
Молоко	2004	2409	2508	2938,7	3364,0	5461,8	4309	4225	3552	2563,4	3108,0	3983,5
Яйця, млн шт.	9416	11322	7112	470,6	656,7	1108,7	489	534	462	809,0	1014,3	1738,5
Вовна, т	518	320	185	4165,0	6949,0	24420,4	1508	677	...	3507,0	6649,0	...

Джерело: статистичні бюлетені «Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами» за відповідні роки; статистичні щорічники України за відповідні роки.

Таблиця 2.2

Експорт товарів України							
Показник	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2016 р. до 2013 р., %		
					Індекс вартості	Індекс цін	Індекс фізичного обсягу
Експорт, дол. США							
– всі товари, млрд дол. США	62,3	53,9	38,1	36,4	58,4	75,2	77,7
– агропродовольчі товари, млрд дол. США	16,9	16,7	14,6	15,3	90,5	66,0	137,2
Середньорічний курс гривні до долара США	7,9930	11,8867	21,8447	25,5513	x	X	x
Експорт, грн							
– всі товари, млрд грн	498,0	640,7	832,3	930,1	186,8	240,4	77,7
– агропродовольчі товари, млрд грн	135,3	198,1	318,1	390,9	288,9	210,6	137,2

Джерело: статистичні щорічники України за відповідні роки.

4. Динаміка цінового паритету була вигідною для агровиробників, оскільки між 2013 р. і 2016 р. ціни на продукцію сільськогосподарських підприємств зросли у 2,09 раза, а ціни на матеріально-технічні ресурси для агровиробництва піднялися у 1,82 раза.

Ситуація, що склалася на внутрішньому продовольчому ринку, викликана «вибуховими» темпами девальвації, що породжує високі темпи інфляції. У свою чергу інфляція обмежує внутрішній попит і стимулює переміщення товарних мас з внутрішнього ринку на зовнішній. Доказ такого висновку – динаміка українського продовольчого експорту (табл. 2.2). Кон'юнктура зовнішнього ринку протилежна: падіння цін експорту і зростання його фізичного обсягу. Якщо не вдасться приборкати інфляційно-девальваційну тенденцію, національне продовольче виробництво дедалі більше переходитиме від українського споживача до трейдера.

У 2016 р. обсяг внутрішнього аграрного ринку (без ринку інших галузей продовольчого комплексу) дорівнював близько 380 млрд грн, а зовнішній ринок – приблизно 330 млрд грн, тобто пропорція місткості цих ринків була приблизно 55:45. Для порівняння: у США ця пропорція дорівнює 3:1. У разі суттєвого зростання доходів населення місткість внутрішнього ринку зростатиме випереджальними темпами, і цей показник можна використовувати як важливий індикатор національного благополуччя.

Дані 2017 р. свідчать про значні зміни у кон'юктурі продовольчого ринку. На зовнішньому ринку ці зміни загалом сприятливі для агропродовольчого виробництва: має місце зростання експортних цін, що стимулює збільшення фізичного обсягу експорту аграрних і продовольчих товарів. На внутрішньому ринку також відбувається зростання цін і обсягів реалізації, але виникла тривожна ситуація з паритетом цін придбання і реалізації. За 2017 р. ціни реалізації продукції агровиробників зросли майже на 12%, а ціни на матеріально-технічні ресурси для сільського господарства збільшилися на 24,6%. Таке зростання цін на вході аграрної галузі загрожує їй зменшенням прибутків і падінням рентабельності. Отже, необхідна більш результативна антиінфляційна політика, з одного боку, а з іншого – посилення інноваційної складової в підвищенні продуктивності праці та зниження ресурсомісткості в сільськогосподарському виробництві. Важливим чинником суттєвого збільшення доходів як сільськогосподарських виробників, так і переробних підприємств, є поглиблення переробки зернових і технічних культур та поставки їхньої продукції на експорт, де ціна в рази більша, ніж на експорт сировини.

Поряд із зазначеним вище слід спиратися на те, що у світовій практиці для збільшення попиту на внутрішньому ринку широко використовуються програми, спрямовані на збільшення споживання сільськогосподарської продукції (продовольчі талони для сімей з найбільш низькими доходами, безплатні молочні продукти для дітей дошкільного та шкільного віку та спортивної молоді тощо).

Крім зменшення інфляції та запровадження зазначених програм для розширення місткості внутрішнього ринку за рахунок власного виробництва, має проводитися політика, спрямована на нарощування виробництва сільськогосподарськими підприємствами продукції, на раціональні норми споживання якої українське суспільство ще не вийшло (яловичини, фруктів, молока), організацію переробки цієї продукції безпосередньо в господарствах. *Продаж не сировини, а продовольчих товарів, вироблених із неї, а також будівельних та інших виробів з місцевих ресурсів – важливе джерело додаткових фінансових надходжень, про що свідчить як вітчизняний, так і зарубіжний досвід.*

- Фермери Швеції виробляють на своїх кооперативних заводах із власної продукції понад половину обсягів виробництва харчової промисловості, в тому числі молокопереробної промисловості – 100%, м'ясної – понад 50%, борошномельної продукції – 54%, маргарину – 10%, основну частку виробів з картоплі і овочів, а також комбікормів.
- В Україні у 1990 р. виручка колгоспів від промислової переробки сільськогосподарської й інших видів сировини становила 6,6% загальної виручки.

Малі виробники втрачають значну частину можливої виручки в результаті реалізації продукції на місцях посередникам під час збирання врожаю через неспроможність самостійно забезпечити себе складськими приміщеннями, вантажним транспортом, іншими засобами для організації продажу протягом року залежно від зміни ринкової кон'юнктури. Додаткові фінансові ресурси малі господарства могли б одержувати за рахунок первинної або глибокої переробки сировини і продажу напівфабрикатів і готових товарів. Однак основним стримуючим фактором фінансових можливостей малих господарств є відсутність первинного капіталу і недоступність кредитування для організації малого агробізнесу.

Інвестиційні фінансові ресурси. Фінансові ресурси інвестиційної діяльності мають своїм джерелом амортизацію, залучені кошти (іноземні та вітчизняні), прибуток. Саме амортизаційні нарахування, які враховують фізичне і моральне зношування, повинні бути головним джерелом відтворення основних засобів. Але для цього потрібно, щоб бухгалтерський облік правильно відображав їхню первісну вартість. В умовах інфляції кожному підприємству рекомендується проводити індексацію вартості засобів до їхньої «справедливої», тобто ринкової, оцінки. Але ця рекомендація не є обов'язковою, що викликає значні розбіжності в рівнях інфляційного корегування фондової наявності. Зокрема, для сільського господарства характерна значна недооцінка вартості основних засобів. Якщо у 1990 р. у складі основних засобів народного господарства частка сільського господарства – 16,2%, то у 2016 р. – 3,2%. Така недооцінка основних засобів галузі призводить до недостатнього рівня амортизаційних нарахувань. У 1990 р. сільськогосподарські підприємства України нарахували 3,7 млрд крб амортизації, що, згідно з тогочасним валютним курсом, дорівнювало 6 млрд дол. США. Наразі амортизаційні нарахування сектора сільськогосподарських підприємств – 0,6 млрд дол. США, що значно менше відтворювальних потреб.

Для проведення ефективної державної інноваційно-інвестиційної політики в Україні потрібна переоцінка основних засобів усіх галузей національної економіки, що дозволить визначити правильні пропорції між прибутком і амортизацією у складі ВВП. Оскільки сільськогосподарські виробники звільнені від податку на прибуток, зміна пропорцій між при-

Розділ 2. Ключові підвалини зростання сільгоспвиробництва: фінансування...

бутком і амортизацією не вплине на доходи бюджету.

Значне збільшення амортизаційних коштів сприятиме ліквідації відставання аграрної галузі за показниками фондоозброєності, а також зменшуватиме потребу в інвестиціях за рахунок бюджету.

Інвестиційним фінансовим ресурсом є й іноземні інвестиції в економіку України. На кінець 2016 р. увесь нагромаджений іноземний акціонерний капітал в Україні становив у поточних цінах майже 1 трлн грн, що дорівнювало трирічному обсягу власних інвестицій в національну економіку. Динаміка іноземних інвестицій наведена в табл. 2.3. Втрата території, воєнні дії значно зменшили іноземний капітал, зокрема в сільському господарстві, більш ніж на третину.

Таблиця 2.3

Прямі іноземні інвестиції в економіці України (на кінець року, млн дол. США)

Показник	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.
Усі галузі	45370,0	53704,0	40725,4	36154,5	37655,5
Сільське, лісове та рибне господарство					
– млн дол. США	719,5	776,9	617,0	502,2	500,1
– частка в загальному підсумку, %	1,6	1,4	1,5	1,4	1,3
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів					
– млн дол. США	1976,9	3228,0	2706,4	2419,0	2550,9
– частка в загальному підсумку, %	4,4	6,0	6,6	6,7	6,8

Джерело: статистичні щорічники України за відповідні роки.

Звертає на себе увагу мала питома вага сільського господарства в іноземному капіталі. Таке явище характерне не лише для України. В сучасних розвинених країнах сільське господарство має фермерську, не акціонерну побудову, а тому мало залучає іноземні інвестиції. Крім того, вкладення іноземного капіталу у сільське господарство у світовій практиці обмежується урядами з міркувань національної продовольчої безпеки, а для бізнесу такі вкладення є зазвичай занадто ризиковими. Залучення іноземних коштів може бути більш безпечним для харчопереробної промисловості, що демонструють дані табл. 2.3 і підтверджує зарубіжний досвід.

Крім перерахованих інвестиційних джерел, фінансові ресурси надходять за каналами, які сьогодні мають малу питому вагу, але в майбутньому можуть стати перспективними. До них належить **довготермінове кредитування інвестиційних проектів** у співпраці банків і підприємств, а також у поєднанні вітчизняних й іноземних інвестицій. Згідно з даними офіційної статистики, у 2015 р. (остання публікація) в усіх галузях налічувалося 66 інвестиційних проектів, на реалізацію яких за всі роки надійшло майже 1 млрд дол. США, з якого внесок українських інвесторів – 64%, іноземних – 36%.

Питома вага сільського господарства в цьому напрямі інвестування незначна – 6,4 млн дол. США, або дещо більше 0,5% від загального підсумку. Крім того, з 2013 р. інвестування сільськогосподарських проектів припинилося. Отже, цей напрям аграрного фінансування потребує поновлення й розвитку.

Немає суттєвих фінансових надходжень у сільське господарство і каналом **іноземних грантів**. У 2016 р. з 33 грантових програм лише одна була орієнтована на підвищення ефективності АПК України.

Значне зростання прибутків сільськогосподарських підприємств у 2015 р. і 2016 р. забезпечило швидке збільшення власних інвестицій. Уже в 2015 р. інвестиції у сільське господарство перевищили рівень 2013 р., а у 2016 р. вони за один рік зросли у 1,5 раза і перевершили рівень 2013 р. на 62%, тоді як інвестиції в усю національну економіку за це триріччя скоротилися на 12%. Така

тенденція, якщо вона утримається, дозволить сільському господарству зменшити різницю у показниках галузевої і середньогалузевої фондоозброєності, яка поки що значна.

Таким чином, головним джерелом надходження фінансових ресурсів сільськогосподарським товаровиробникам наразі є чистий дохід (виручка) від реалізації виробленої продукції.

Водночас важливими джерелами фінансування залишаються залучення кредитів та державна фінансова підтримка.

Кредитні ресурси сільського господарства. Останніми роками висока рентабельність сільськогосподарських підприємств (у 2015 р. – 43,0%, у 2016 р. – 32,7%) дозволяє вважати значним рівень фінансового самозабезпечення галузі. Але для аграрного виробництва характерна висока сезонність: понад 80% продукції створюється у другій половині календарного року, що породжує потребу в кредитних ресурсах. У радянський період максимум кредитної банківської активності припадав на 1985 р., коли сільськогосподарські підприємства отримали за тривідсотковою ставкою 25% від кредитів, наданих підприємствам усіх галузей (68% до вартості своїх оборотних коштів).

У початковий період української державності кредитна банківська діяльність була паралізована гіперінфляцією і тотальною збитковістю. У відродженні кредитної активності в агросфері дуже важливу роль відіграв закон «Про державну підтримку сільського господарства України» (24.06.2004 р.), який містив норму щодо здешевлення кредитів у режимі субсидування державним бюджетом частки відсотків за використання кредитів. Така форма державної підтримки набула найбільшого розвитку у 2008 р., коли три чверті всіх кредитів для сільського господарства були пільговими. Однак, оскільки пільгове кредитування здійснювалося (і здійснюється) через комерційні банки, воно дістається лише тим підприємствам, які виставляють кредиторам найбільш ліквідну для них заставу. Це під силу насамперед агропромислово-торговельним компаніям, які й одержують основний обсяг кредитних коштів (за даними вчених ННЦ «Інститут аграрної економіки», пільговими кредитами користуються 35–40% усіх підприємств). Для малих господарств пільгове кредитування малодоступне. У цьому зв'язку доцільно було б, за прикладом США, створити відповідно до Закону України «Про банки і банкову діяльність» мережу кооперативних банків, відсоткові ставки яких формуються за собівартістю, а види і вартість застави визначаються поручителями в особі колег-виробників, яких влаштовують наявні у господарствах засоби виробництва.

У рамках Закону України «Про кредитні спілки» за участю держави необхідно сформувати Національну мережу сільських кредитних спілок для обслуговування малих господарств з використанням досвіду країн з малоземельним фермерством (Китаю, Румунії, Туреччини, Японії та інших). Пропозиції з цього питання розроблені співробітниками ДУ «Інституту економіки та прогнозування НАН України» і передані Міністерству аграрної політики та продовольства України.

Важливим кредитором сільського господарства має стати ПАТ «Аграрний фонд», для чого заставним операціям, легалізованим Законом України «Про державну підтримку сільського господарства», необхідно надати змістовного наповнення підтоварного кредиту США або авансових платежів Канади, звідки і запозичено цей захід.

Кредитування на лізингових засадах, яке здійснює державна компанія «Укراгролізинг», доцільно переорієнтувати на обслуговування малих господарств, а саме на придбання їхніми об'єднаннями техніки і обладнання для спільного використання.

Розділ 2. Ключові підвалини зростання сільгоспвиробництва: фінансування...

Важливе місце у системі кредитного обслуговування сільськогосподарських товаровиробників відводиться Фонду гарантії сільськогосподарських кредитів, який разом із банками поділяє ризики, беручи на себе більшу їхню частину (в усіх країнах Східної Європи – нових членах ЄС – такі фонди створені упродовж 1991–1997 рр. минулого століття).

Слід зазначити, що криза 2009 р. і кризові явища останніх років значно зменшили реальні кредитні ресурси для сільгосппідприємств, уяву про що дає табл. 2.4. Між 2013 р. і 2016 р. сума таких кредитів номінально зросла на 34%, але ціни придбання засобів аграрного виробництва одночасно збільшилися в 1,8 раза, тобто купівельна спроможність кредитного ресурсу скоротилася більше ніж на чверть.

У даних табл. 2.4 привертає увагу характерне явище економічної кризи – різке збільшення простроченої кредитної заборгованості.

Порівняння прострочених кредитів на макроекономічному і галузевому рівнях свідчить про високу боргову надійність аграрного виробництва, у якого частка простроченої заборгованості втричі менша сумарного показника всіх галузей економіки. Це дає підстави вимагати диференціації відсоткових кредитних ставок з урахуванням ризикованості для агросфери у бік зменшення.

Суттєвий недолік діючої системи банківського кредитування агровиробництва – її вкрай нерівномірний географічний розподіл. Половину всієї суми аграрних кредитів країни отримують підприємства, зареєстровані в Києві та Київській області. Використовуючи державні банки, бажано наблизити територіальні пропорції розподілу кредитних ресурсів до обсягів регіонального агровиробництва.

Таблиця 2.4

Кредитні ресурси сільського господарства України

Показник	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.
Залишки кредитів, наданих суб'єктам господарської діяльності на кінець року, млрд грн				
– усі галузі	692	779	788	822
– сільське господарство	41	55	48	55
– частка сільського господарства, %	5,9	7,1	6,1	6,7
Відсоткові ставки за кредитами, %				
– усі галузі	15,2	16,7	21,4	16,2
– сільське господарство	18,0	22,0	22,0	17,0
Прострочені кредити всіх галузей				
– млрд грн	128,6	239,5	271,1	281,9
– частка прострочених кредитів, %	18,6	30,7	34,4	34,3
Прострочені кредити сільського господарства				
– млрд грн	2,4	6,0	5,9	6,1
– частка прострочених кредитів, %	5,9	10,9	12,3	11,1

Джерело: статистика Національного банку України.

Державна підтримка. У сучасному світі обов'язковим елементом державної аграрної політики країн, незалежно від рівня їхнього економічного розвитку, є підтримка сільськогосподарської галузі у взаємозв'язку із розвитком сільської місцевості і людського капіталу в частині, що стосується діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Це – наслідок визнання світовою наукою і практикою: а) *об'єктивно обумовленої неспроможності сільського господарства через свої особливості до самостійного нагромадження і відтворення*, що потребує економічного втручання держави з метою вирівнювання умов господарювання з іншими галузями; б) *багатофункціонального призначення сільського господарства*, згідно з яким галузь, крім економічних (виробництво товарної продукції), виконує також незамінні соціальні (забезпечення продовольчої безпеки, сприяння зайнятості і осілості сільського населення, збереження сільських поселень тощо) та екологічні (за-

хист угідь від деградації, відтворення їхньої родючості, підтримка агроландшафтів, збереження біорізноманіття та ін.) функції щодо всього суспільства, які не оплачуються ринком і тому вимагають державної участі.

Концептуальні засади державної підтримки сільського господарства у світовій практиці реалізуються за двома напрямками через заходи:

а) *зі стабілізації ринку і доходів* фермерських господарств (інтервенції, компенсаційні виплати, антициклічні платежі, пільги з оподаткування і т.ін.);

б) *з модернізації* виробництва і виробничої інфраструктури малих господарств; підтримки початку діяльності молодих фермерів *облаштування* сільських територій (агроекологічні заходи, консервація деградованих угідь тощо); підтримки *ефективної зайнятості* членів господарств (диверсифікація виробництва, розвиток інфраструктури агротуризму, місцевих промислів тощо).

У вітчизняній практиці розроблення політики підтримки сільського господарства з урахуванням особливостей відтворення галузі та її багатофункціонального характеру практично відсутнє. Якщо для збалансованого виконання сільським господарством економічних, соціальних і екологічних функцій у США виділяється 10% вартості виробленої сільськогосподарської продукції, а в країнах ЄС – 20%, то в Україні цей показник, який у 2007–2008 рр. становив понад 7%, з 2016 р. унормований у розмірі 1%. Водночас у 2017 р. із належних 6,3 млрд грн було виділено всього 5,52 млрд грн, а на 2018 р. замість 7 млрд грн заплановано 6,3 млрд грн, що багаторазово менше з розрахунку на 1 га угідь, ніж у європейських та інших країнах.

Основні недоліки використання бюджетних коштів, що спрямовуються на підтримку сільського господарства:

- територіальний і галузевий розподіл державної підтримки не відповідає принципам вирівнювання умов відтворення, а здійснюється більшою мірою на засадах лобізму (так, половину з виділених у 2017 р. коштів одержали найбільші у країні птахофабрики Київської області);

- не включені механізми стабілізації ринкових цін, передбачені Законом України «Про державну підтримку сільського господарства» та іншими актами, оптові ринки не функціонують, ПАТ «Аграрний фонд» інтервенційних та інших регулятивних функцій не виконує;

- у сфері розподілу державних коштів поширені корупційні схеми, розповсюджена практика доступу до таких фінансів виключно за попередньою домовленістю, умови та контроль за їхнім виконанням складні та запутані, існують й інші бар'єри, що обмежують можливості участі у державних програмах середніх і малих сільськогосподарських підприємств (упродовж 2000–2017 рр. лише п'ята їх частина подавала заявку на участь у державних програмах¹⁵);

- практично відсутня державна підтримка особистих селянських та інших малих господарств, які виробляють 70–98% усієї низькорентабельної трудомісткої та 44% усієї валової продукції (у США, де чітко дотримуються вирівнювального характеру розподілу бюджетних дотацій, у ферм з товарною продукцією до 5 тис. дол. вони становлять 23% виручки, а у ферм-мільйонерів – менше 1%¹⁶);

- відсутня система інформаційного доведення програм державної підтримки до малих і середніх виробників: майже 26% підприємств такої категорії та понад 61%

¹⁵ Опрос: Лишь 20% фермеров участвуют в программах господдержки. URL: <http://agroportal.ua/news/vlast/opros-lish-20-fermerov-uchastvuyut-v-programmakh-gospodderzhki/>

¹⁶ Statistical Abstract of the United States. 2018.

Розділ 2. Ключові підвалини зростання сільгоспвиробництва: фінансування...

особистих селянських й інших господарств населення не знають про існування таких програм¹⁷;

– в Україні держава не бере участі у забезпеченні виконання сільським господарством зазначених вище соціальних і екологічних функцій (у Польщі, наприклад, на ці цілі передбачено щорічне державне фінансування у розмірі 1,9 млрд євро)¹⁸.

Основні напрями усунення недоліків державної підтримки сільського господарства з урахуванням світового досвіду й обмежених фінансових можливостей на середню перспективу:

– виключення з системи державної підтримки великих монокультурних сільськогосподарських підприємств, які мають менше 0,3 гол. великої рогатої худоби на 1 га, а також птахофабрик-агрохолдингів;

– спрямування державної підтримки підприємств, які розвивають тваринницькі галузі, на створення м'ясного стада і наросування виробництва молока;

– переорієнтація не менш 60% загального державного фінансування на підтримку наросування товарності малих господарств, створення ними об'єктів виробничої і ринкової інфраструктури та придбання техніки й обладнання для спільного використання на кооперативних чи договірних засадах; підтримку виробництва ними органічної продукції, організацію передачі знань їхнім керівникам;

– унормування участі держави у фінансуванні виведення з обробітку і тимчасової консервації деградованих земель, створення на оброблюваних землях високопродуктивних культурних пасовищ для скотарства, заліснення ярів, відновлення і розширення площ полезисних лісосмуг;

– створення обгрунтованої, прозорої та доступної для контролю громадськими сільськогосподарськими організаціями системи критеріїв розподілу державних бюджетних коштів серед різних типів господарств з урахуванням зональних умов їхньої діяльності.

Обов'язковою вимогою отримання аграріями бюджетної підтримки має стати ефективне використання ними природного ресурсу галузі, насамперед земельних угідь. Для цього має бути унормований ряд вимог, що стимулюють сільськогосподарських товаровиробників до відтворення родючості угідь, захисту водних ресурсів, виробництва якісної продукції, охорони агроландшафтів тощо.

Висновки і рекомендації

1. Головна проблема сучасного розвитку агровиробництва і його фінансового забезпечення – недостатня платоспроможність населення. Згідно зі статистикою національних рахунків, за 2014–2016 рр. ціни на продовольчі товари в Україні зросли у 2,25 раза, а фізичний обсяг їх купівлі домогосподарствами скоротився на 31%.

2. Для підтримки платоспроможного попиту в кризові періоди при розподілі національного валового внутрішнього продукту частка фонду споживання не повинна зменшуватися (як це було в Україні), а навпаки – зростати, що вимагає від держави включення відповідних регуляторних механізмів.

3. Особливості сільськогосподарського виробництва і життєдіяльності суб'єктів агрогосподарювання обумовлюють необхідність формування багатоджерельної системи кредитного обслуговування, в якій важлива роль має належати кооперативним кредитним структурам.

4. Визначення рівня та заходів з бюджетної підтримки сільського господарства і сільського розвитку в Україні необхідно здійснювати, дотримуючись принципів

¹⁷ Оцінка інструментів державної підтримки сільськогосподарських виробників. URL: <http://agroportal.ua/news/vlast/opros-lish-20-fermerov-uchastvuyut-v-programmakh-gospodderzhki/>

¹⁸ Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020. URL: <http://www.minrol.gov.pl/Wsparcie-rolnictwa/Program-Rozwoju-Obszarow-Wiejskich-2014-2020>

вирівнювання умов відтворення та вимог концепції багатофункціонального сільського господарства, орієнтуючись на світову, насамперед західноєвропейську, практику.

5. Реструктуризація державної підтримки (у т.ч. кредитної) на користь малих господарств є обов'язковою, оскільки вона виступає основою для їх перетворення у середні господарства – базису формування середнього класу на селі.

Без реструктуризації політики державної підтримки в умовах розвитку Зони вільної торгівлі з ЄС малі господарства не зможуть конкурувати з західноєвропейськими фермами, які користуються державними дотаціями незалежно від їхнього розміру, а, значить, будуть витіснені з ринку з відповідними негативними наслідками (зростання продовольчої залежності України від імпорту трудомістких видів продукції, посилення безробіття на селі, міграційних процесів, знелюднення сільських територій і т.ін.).

2. Земельний капітал

Земельний капітал та сучасні рентні відносини. Українське законодавство визнає можливість ринку (купівлі-продажу) сільськогосподарських земель, але поки що стримує реалізацію цієї можливості механізмом мораторію, що приймається на обмежений строк, але постійно продовжується. Одночасно активно розвивається друга важлива форма аграрного земельного ринку – орендні відносини. Сучасні і в майбутньому ймовірні форми розвитку аграрно-земельних ринкових відносин актуалізують проблему визначення ціни продуктивних земель та її річного втілення – орендної плати.

Наразі в Україні рентні відносини в агросфері регулюються офіційною грошовою оцінкою сільськогосподарських угідь, згідно з якою визначаються орендні платежі і земельні податки. Історично грошова оцінка продуктивних угідь визначалася капіталізацією земельної аграрної ренти, тобто розраховувався річний розмір ренти, який ділився на 3% (строк капіталізації – 33 роки). Сьогодні рентні розрахунки не проводяться, а грошова оцінка аграрних земель індексується з урахуванням інфляції. На базі такої індексованої оцінки розраховуються орендні платежі, тобто не ціна землі від ренти, а рента від юридично встановленої грошової оцінки. Така методика практично доцільна, оскільки вона спрощує розрахунки щодо визначення ціни (оцінки) продуктивних земель.

Інформація (табл. 2.5) дає уявлення про розвиток рентних відносин в агровиробництві України за період 2005–2016 рр. Звертають на себе увагу три тенденції. Індикація нормативної грошової оцінки земель дещо нижча за темпи інфляції. Значно швидше зростає орендна плата, в результаті чого її відсоток до оцінки земель збільшився за 11 років втричі. Але відсоток орендної плати до вартості продукції рослинництва зменшився. Така динаміка – результат високих темпів зростання цін на рослинницьку продукцію.

Таким чином, рентні відносини в Україні трансформувалися у напрямі, вигідному для орендарів. Виникає питання: якими теоретично обґрунтованими повинні бути пропорції поділу прибутків між орендарями і орендодавцями сільськогосподарських земель? Якщо теорія визнає ренту надприбутком, то яку її частку у прибутку можна вважати закономірною?

На нашу думку, в умовах сучасної України з її високою забезпеченістю аграрними землями орендна плата орендаря орендодавцю повинна дорівнювати 10–12% вартості продукції рослинництва, що, залежно від рівня рентабельності, може дорівнювати 30–40% прибутку. Зрозуміло, що ці усереднені частки можуть коливатися під впливом спеціалізації і географії.

Розділ 2. Ключові підвалини зростання сільгоспвиробництва: фінансування...

Можливе припинення дії мораторію на продаж-купівлю сільськогосподарських земель породжує питання про ймовірну ціну 1 га. Зрозуміло, що така ціна матиме значні відмінності залежно від родючості та місцезнаходження ділянок, а тому логічно поки що розглянути середню цифру по країні.

Теоретично ціна земельної ділянки дорівнює річній орендній платі, поділеній на депозитний відсоток. Але наразі в Україні через дуже значні інфляційні та девальваційні очікування депозитний відсоток має ненормально високий рівень і в розрахунках ціни (оцінки) аграрних земель не застосовується. Нормативно встановлена грошова оцінка 1 га сільськогосподарських угідь (30 тис. грн) у 2016 р. забезпечувала орендодавцям 5% орендної плати. Середній депозитний відсоток був значно більшим.

Таблиця 2.5

Орендна плата сільськогосподарських підприємств України за земельні частки (паї)

№ п/п	Показник	2005 р.	2010 р.	2016 р.
1.	Нормативна грошова оцінка 1 га сільськогосподарських угідь, <i>грн</i>	9213	11605	29942
2.	Індекси зростання грошової оцінки сільськогосподарських угідь, %	100,0	126,0	325,0
3.	Індекс інфляції (зростання споживчих цін), %	100,0	195,4	401,8
4.	Орендна плата за 1 га сільськогосподарських угідь, <i>грн</i>	111	272	1530
5.	Індекси зростання орендної плати, %	100,0	245,0	1378,4
6.	Орендна плата в % до нормативної оцінки землі (п. 4:п. 1)	1,2	2,3	5,1
7.	Валова продукція рослинництва на 1 га сільськогосподарських угідь (в постійних цінах 2010 р.), <i>грн</i>	2290	3147	5518
8.	Індекси зростання продуктивності сільськогосподарських угідь, %	100,0	137,4	241,0
9.	Індекси зростання цін на продукцію рослинництва, %	100,0	261,3	736,9
10.	Валова продукція рослинництва на 1 га сільськогосподарських угідь (в фактичних цінах), <i>грн</i>	876	3147	15568
11.	Частка орендної плати у валовій продукції рослинництва, % (п. 4:п. 10)	12,7	8,6	9,8

Джерело: авторські розрахунки.

Офіційна грошова оцінка (1,1 тис. дол. США за 1 га) значно менша за ціни аграрних земель у розвинених країнах, що пояснюється декількома причинами. По-перше, Україна – багатоземельна країна і площа аграрних земель у розрахунку на душу населення тут більша, ніж у Франції, дворазово, Великої Британії – триразово, Німеччині – чотириразово. По-друге, продуктивність (урожайність) аграрних земель в Україні значно поступається показникам розвинених країн. По-третє, ціни на рослинницьку продукцію в Україні суттєво нижчі за світові, що стимулює їхній експорт.

Крім того, слід мати на увазі, що ринки оренди і купівлі земель конкурують між собою. При відносно низькому рівні орендної плати не буде високою і ціна купівлі. Але це за умови заборони національним законодавством доступу на ці ринки іноземним інвесторам. Тому **на початковому етапі розвитку ринку землі в Україні середня ціна аграрних земель не буде суттєво більшою її сьогоденної офіційної грошової оцінки. Водночас подальша інтеграція України у світовий економічний простір формуватиме тенденцію поступового зростання цін оренди і купівлі сільськогосподарських угідь у доларовому вимірі.**

За нашими розрахунками, рентна частка загалом по рослинництву в Україні дорівнює 12% вартості річного врожаю, і, якщо відсоток капіталізації 4% (період капіталізації – 25 років), то грошова оцінка землі буде дорівнювати вартості врожаю за

3 роки. Наприклад, при врожайності пшениці 40 ц з га грошова оцінка цього гектара – вартість 120 ц пшениці у цінах року оцінки.

В останні роки вартісні обсяги рослинницького виробництва швидко зростали. В 2016 р., порівняно з 2010 р., його фізичний обсяг збільшився у 1,5 раза одночасно із зростанням цін у 2,6 раза. У 2016 р. в Україні на кожен гектар сільськогосподарських угідь було вироблено продукції рослинництва на 13 тис. грн у фактичних цінах. **Таким чином, оцінка такого гектара у цінах 2016 р. дорівнює 39 тис. грн, а вся площа продуктивних сільськогосподарських земель (35,6 млн га) отримує оцінку, що дорівнює 1,4 трлн грн, – як складова національного багатства.**

В Україні налічується 10,5 млн га, що перебувають у державній власності. При цьому треба мати на увазі, що більшість аграрних земель державної власності не може бути продана або передана в оренду. Понад 7 млн га юридично визначаються сільськогосподарськими угіддями, але на них не виробляється аграрна продукція. Ці землі мають інше народногосподарське призначення (землі промисловості, транспорту, військових частин, науково-дослідних, навчальних закладів та ін.) (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Розподіл сільськогосподарських угідь в Україні (на 01.01.2014 р.)

Сільськогосподарські угіддя, тис. га	Форми власності	
	державна	приватна
Сільськогосподарські підприємства	1068,0	21,3
У власності і користуванні громадян	1582,7	30951,1
Інші землекористувачі	7868,9	11,3
Всього земель	10519,6	30983,7

Джерело: Структура, динаміка та розподіл земельного фонду України. Київ, 2014. С. 16.

За оцінками, держава зможе продати агровиробникам близько 3 млн га сільськогосподарських угідь. Якщо стимулювати на цих землях розвиток малих і середніх господарств, продаж землі повинен бути поступовим зі значним використанням довгострокової безвідсоткової розстрочки. За такої стратегії **державний бюджет отримуватиме щорічно 10–15 млрд грн викупних платежів і його розмір зросте приблизно на 1%.**

Як свідчить досвід країн Східної Європи, що стали членами ЄС, відновлення ринку аграрних земель зумовлює відносно стриманий (не вибуховий) щорічний обсяг продажу земельних площ та поступове зростання земельних цін. В Україні ймовірно слід очікувати таких само закономірностей.

Від продажу сільськогосподарських земель в Україні варто очікувати таких поступових позитивних тенденцій.

1. Власність агровиробників на землю стимулюватиме її ефективно та еколого-безпечно використання.

2. Продаж землі не вплине на динаміку аграрних цін. Навпаки, ціна землі залежатиме від цін сільськогосподарської продукції.

3. Стратегічний намір сучасної урядової аграрної політики – розвиток фермерського господарства. Ретельно контрольований і дозований продаж аграрних земель державної власності сприятиме такій стратегії.

4. Продаж аграрних земель державної власності забезпечить певне наповнення державного бюджету, кошти якого бажано залишити у розпорядженні місцевих органів влади.

5. Зростання земельних цін – фактор збільшення бюджетних надходжень від земельного податку.

6. Збільшення землевласників серед виробників аграрної продукції розширює їхній доступ до кредитних ресурсів через позики під заставу земельних ділянок.

7. Кошти, витрачені на купівлю земельних ресурсів покупцями, – приріст інвестицій. Кошти, отримані продавцями, – приріст споживчих можливостей (попиту).

Однак зазначені позитивні тенденції можливі лише за умови побудови відповідного законодавства, що зближує механізми регулювання обігу земель сільськогосподарського призначення з країнами ЄС та світовою практикою.

Основи державного регулювання обігу сільськогосподарських земель

Організація ринку земель сільськогосподарського призначення базується на системі принципів, серед яких виділяються:

- *закріплення права землекористування на засадах власності і оренди* за сільським населенням з метою збереження їхньої зайнятості і розселення;
- *забезпечення економічно доцільної оптимізації* землекористування на засадах купівлі (оренди) шляхом упередження концентрації угідь як чинника, що суперечить їхній специфіці та багатофункціональному призначенню сільського господарства;
- *соціалізація механізмів* придбання земельної власності і прав землекористування як засобу недопущення спекулятивних дій на ринку земель сільськогосподарського призначення.

Інституалізація прав на землекористування і сільськогосподарську діяльність забезпечується у світовій практиці, як правило, законодавчим закріпленням права на придбання (оренду) земельної ділянки для ведення сільського господарства лише за *фізичними особами*, які проживають на території їхнього розміщення або на невеликій від них відстані (в Данії – 10–25 км). При цьому покупці (орендарі) зобов'язані працювати безпосередньо в господарстві на сільськогосподарських роботах, мати сільськогосподарський диплом або інший професійний документ, встановлені терміни професійного стажу (у Франції – не менше 5 років) та проживання у сільській місцевості (Данія – не менше 8 років).

Унормовуються також *мінімальні* та *максимальні* розміри землекористування як на засадах власності, так і оренди (Німеччина – від 1 га до 400–500 га, Польща – від 1 га до 300, зі спадком – 500 га, Данія – до 150 га, Франція – не більше шести мінімальних розмірів). У США обмеження землекористування – прерогатива штатів. У штаті Вашингтон, наприклад, обмеження угідь на одну індивідуальну сімейну ферму в різні періоди змінювалося від 32 га до 260 га, а з орендою – до 390 га. З 1970-х років купувати (орендувати) сільськогосподарські землі мають право лише власники фермерських господарств та несільськогосподарські суб'єкти, які мають активи, що не перевищують 3 млн дол. США. Перехід права власності чи оренди від одного фермера до іншого відбувається на основі їхньої домовленості під контролем державної інституції з регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення.

Аукціонні торги фермерськими землями не проводяться.

Практично в усіх країнах держава підтримує купівлю сільськогосподарських земель сільськими жителями шляхом сприяння *пільговому кредитуванню* через спеціальні державні інституції або кооперативні банки.

Зазначені та інші обмеження спрямовані на підтримку *фермерського типу господарювання*, якими виступають індивідуальні та сімейні фермерські господарства, ферми-партнерства, соціальні корпорації (EARL – Франція, S-корпорація – США, прості товариства – Німеччина); об'єднання для спільного ведення господарства (GAEK – Франція); виробничі кооперативи для спільного обробітку землі (Італія, Іспанія). Промислово-торгово-фінансовий капітал у будь-якій організаційно-правовій формі до самостійного ведення сільськогосподарської діяльності та використання угідь не допускається.

В усіх формах господарств фермерського типу *відносини власності і трудові відносини не розмежовані*, що забезпечує найбільш повну й ефективну реалізацію

багатофункціонального значення сільського господарства та оброблюваних земель: усі типи ферм, у тому числі колективні, зберігають статус свого члена як *власника* земельної ділянки, виробленої продукції і виручки від її реалізації; праця у своєму господарстві гарантує робоче місце, а життєдіяльність у своїх господарствах спонукає до *ощадливого* ставлення до землі, флори і фауни, інших природних ресурсів.

Оптимальне землекористування через підтримку фермерського типу господарювання демонструє значна більшість країн світу, в тому числі й найбільше розвинені (наприклад, у США в середньому на індивідуально-сімейну ферму припадає 307,3 акра (129,0 га)¹⁹, партнерську ферму – 1130,4 акра (475,0 га), сімейну корпорацію 1250 акра (525 га).

Зазначене обумовлює необхідність імплементації в Україні західноєвропейської та інших практик з розподілу та використання угідь, про що йшлося вище, через ухвалення законів: «Про обіг земель сільськогосподарського призначення»; «Про сільськогосподарський устрій»; «Про виробничі сільськогосподарські групи (партнерства)»; «Про зміни і доповнення до Закону України «Про фермерське господарство». Важливим також є ухвалення Національної програми підтримки трансформації особистих селянських господарств у фермерські господарства з використанням форм і важелів державної підтримки цього процесу, поширених у європейській та світовій практиці. Невиконання цієї роботи може призвести у землекористуванні та розвитку сільського господарства до глибинних негативних процесів, щодо подолання яких майбутнім поколінням доведеться докласти значних зусиль і коштів, як це має місце у багатьох латиноамериканських країнах, де довгий час домінувала латифундистсько-поміщицька модель господарювання.

Ефективність використання сільськогосподарських земель та нові підходи до її оцінювання. Планетарна проблема розширення виснажливого та екологонебезпечного землекористування обумовила необхідність розроблення і впровадження в практику нового підходу до оцінювання ефективності використання угідь, який передбачає врахування усіх чинників антропогенного впливу на деградацію ґрунтів і зниження їхньої продуктивної сили та ефективності земельних відносин. У Франції такий підхід реалізується за допомогою методики IDEA (Indicateurs de durabilite des exploitations agricoles²⁰), у Німеччині – системи KSNL²¹.

За новим підходом, крім економічних показників, які відображають господарське використання сільськогосподарських земель, об'єктами оцінювання стали баланси поживних речовин і гумусу в оброблюваних ґрунтах, співвідношення рослинництва і тваринництва, різноманітність культур і тварин, наявність сівозмін, збереження природних пасовищ, лук і біорізноманітності, консервація і заліснення деградованих земель, рівень застосування пестицидів, ветпрепаратів і мінеральних добрив, наявність польових лісозахисних смуг тощо.

Серед соціальних показників оцінюються: оптимальність навантаження ріллі на одного зайнятого в сільському господарстві; збереження робочих місць; зорієнтованість структури товарної продукції на потреби національного харчового балансу і продовольчої незалежності; агроосвіта землекористувачів; якість кормів для власного тваринництва; якість продукції, призначеної для продажу та ін.

Для досягнення збалансованості трьох функцій землекористування – екологічної, соціальної та економічної – сума індикаторів кожної з них оцінюється однаковою кількістю балів. Оцінювання кожного індикатора окремо здійснюється

¹⁹ ProQuest Statistical Abstract of the United States. 2016. P. 555–557.

²⁰ La metode IDEA. *Educagri editions*. Dijon, 2002. P. 184.

²¹ Kriteriensystem Nachhaltige Landwirtschaft (KSNL). URL: <http://www.tll.de/ainfo/KSNL/kul10606.pdf/>

спеціалістами відповідно до ролі, яку він відіграє у системі індикаторів, що відображають ефективність реалізації сільським господарством тієї чи іншої функції земельних ресурсів.

Результати аналізу, представлені у вигляді різних варіантів графічного зображення бальних оцінок за групами індикаторів, дають можливість оцінити рівень урівноваженості агроекологічної, соціальної й економічної складових землекористування та визначити шляхи їхнього збалансування, що виступає основою збереження й відтворення продуктивності сільськогосподарських угідь, забезпечення довгострокового розвитку галузі та, відповідно, стабільної продовольчої безпеки. Зазначене обумовлює розуміння необхідності впливу суспільства в особі держави на негативні процеси у використанні сільськогосподарських земель із тим, щоб захистити як середовище життєдіяльності людини, так і саму людину від антисоціального, антиекологічного, орієнтованого лише на ринок, використання угідь.

В Україні багатофункціональний (економіко-еколого-соціальний) підхід до оцінювання ефективності використання природних ресурсів не став базовою методикою розроблення стратегії аграрної політики, серед цільових орієнтирів якої – досягнення економічних цілей у взаємозв'язку із збереженням екологічних і соціальних функцій угідь. *Тому, на нашу думку, за сучасних умов ведення монокультурного сільськогосподарського виробництва і сформованих ґрунторуйнівних систем землекористування досягти хоча б простого відтворення родючості ґрунтів, не кажучи вже про розширене, можна лише завдяки механізмам жорсткого контролю їх використання державою та за допомогою дієвих важелів підтримки проведення господарствами науково-обґрунтованих ґрунтовідновлювальних та ґрунтоохоронних заходів.*

Регулятивна роль держави у збереженні і розширеному відтворенні продуктивних сил сільськогосподарських угідь. На загальноєвропейському рівні директивні вимоги щодо створення умов для збереження родючості ґрунтів, охорони навколишнього середовища і водних та лісових ресурсів містять директиви та регламенти ЄС, які у сукупності формують *систему «crosse compliance» («взаємної згоди»)*. Сутність «взаємної згоди» полягає в узгодженні правил ведення господарства відповідно до законів землеробства та суспільних інтересів щодо охорони і відтворення родючості угідь та збереження здоров'я людей і тварин. Фермери, які дотримуються цих вимог, можуть розраховувати на участь у різних програмах підтримки сільського господарства. У разі їхнього порушення починаються санкції, розміри яких залежать від нанесеної цими порушеннями шкоди.

Критерії оцінювання шкоди, нанесеної порушенням правил *crosse compliance*:

- частота порушення: санкції вводяться і збільшуються за повторного невиконання попереджень щодо недотримання встановлених вимог;
- обсяги порушень – площа угідь, на якій не виконані умови, обсяги неправильно проведених технологічних операцій тощо;
- тяжкість порушень – рівень втрат, понесених внаслідок недотримання встановлених вимог;
- період дії наслідків допущених порушень – термін відновлення вмісту втраченого гумусу, період очищення від допущеного забруднення, відновлення природного пасовища тощо.

Поширеними нормами є також уведення податків, які упереджують використання значних обсягів мінеральних добрив, гербіцидів та пестицидів, заборона місцевими органами управління здійснення землекористувачем діяльності, що спричиняє деградацію ґрунтів та ін.

Країни – члени ЄС формують національні «*crosse compliance*», або *Правила належної сільськогосподарської практики* та системи відповідальності за їх дотри-

мання залежно від стану природних ресурсів сільського господарства в конкретних умовах.

Важливо, що санкції доповнюються економічним стимулюванням збереження і раціонального використання земельних ресурсів із дотриманням екологічних функцій.

Так, у Німеччині впровадження ґрунтозахисних технологій обробітку угідь, мульчування ґрунтового покриву, забезпечення збалансованого поживного режиму ґрунтів та інші унормовані заходи із підтримки та відтворення родючості угідь сільськогосподарського призначення підтримуються субсидіями розміром у 25–100 євро/га.

В Україні контролюються встановлені земельним законодавством лише такі порушення, як самовільне зайняття та використання земельних ділянок без відповідних документів; невиконання законних розпоряджень і приписів; використання земель не за цільовим призначенням. Тобто сільськогосподарські угіддя підлягають контролю лише як операційний базис і об'єкт нерухомого майна. Порушення ж щодо угідь як засобу аграрного виробництва та екологічного ресурсу не є об'єктом державного контролю, отже, щодо порушень відсутні й міри відповідальності. У результаті за катастрофічну деградацію ґрунтів упродовж останніх 20 років (на півдні до 80%), зниження в них вмісту гумусу (дефіцит – 700 кг/га) і поживних елементів та інші негативні процеси у землекористуванні ніхто не поніс ніякої відповідальності.

Цілий ряд вітчизняних законодавчих актів містить загальні вимоги щодо охорони і збереження родючості ґрунтів, відновлення сівозмінного землеробства, розвитку тваринництва, виведення деградованих угідь з обробітку тощо. Однак **відсутність критеріїв оцінювання шкоди**, завданої порушеннями встановлених приписів, та **механізмів притягнення до відповідальності** землекористувачів за нанесену ґрунтам, ландшафтам, водним ресурсам шкоду нівелює значущість наявної законодавчої бази в частині, що стосується забезпечення ощадливого використання земельних ресурсів сільського господарства.

Україні необхідно адаптувати до вітчизняних умов поширену в країнах ЄС практику впровадження законодавчо-правових актів, які зазначають, що дозволено або заборонено з метою запобігання вчинення злочинів щодо сільськогосподарських природних ресурсів, формують правильне ставлення товаровиробників до землі, вчать, як зменшити негативний вплив їхньої діяльності на природні ресурси та дисциплінують цю діяльність системою санкцій і стимулів. До цього спонукають як катастрофічно ґрунторуйнівні процеси, що розвиваються у вітчизняному аграрному секторі, так і положення Угоди про асоціацію між Україною і ЄС.

«Сторони сприяють реалізації довгострокових цілей сталого розвитку і зеленої економіки, що передбачає збереження природних ресурсів підвищення економічної і природоохоронної ефективності, інтеграції екологічної політики в інші сфери державної політики».

Угода про асоціацію між Україною і ЄС. Глава 6. Ст. 360.

У цьому контексті пропонується ухвалити і впровадити у вітчизняну практику *Національний кодекс сталого агрогосподарювання*, який імплементував би правила системи «*crosse compliance*» та містив, зокрема, вимоги щодо:

- упередження ерозії ґрунтів;
- збереження органічних речовин у ґрунті і захисту структури ґрунтів;
- контролю балансу гумусу і поживних елементів у ґрунті;
- облаштування сільськогосподарських територій, охорони ландшафтів;
- виконання директив з питань охорони вод;

- виконання директив з питань нітратів, використання добрив, захисту рослин, обмеження застосування хімічних засобів;
- стандартів щільності худоби на одиницю угідь;
- вимог до безпеки і гігієни кормів, заборони використання встановлених інгредієнтів у кормах;
- виробництва безпечних харчових продуктів та ін.

Кодекс має також передбачати *систему контролю за дотриманням встановлених правил і зобов'язань та міри відповідальності за їх порушення*.

Висновки і рекомендації

1. Рентні відносини в Україні протягом 2005–2015 рр. трансформувалися у напрямі, вигідному для орендарів. Тому орендна плата орендаря орендодавцю повинна коригуватися з урахуванням вартості продукції рослинництва та прибутку від реалізації цієї продукції.

2. Передбачається, що на початковому етапі розвитку ринку землі в Україні середня ціна аграрних земель не буде суттєво більшою за її сьогоденну офіційну грошову оцінку, а потім – зростатиме відповідно до світових тенденцій. Імовірні позитиви від продажу держземель визначатимуться механізмом їхнього продажу.

3. Особливості сільського господарства і угідь диктують необхідність регулятивної ролі держави у легалізації форм і методів позитивного впливу на використання земельного виробничого ресурсу як складової природного середовища та використання угідь як сільської території.

Імплементация у вітчизняне правове поле та забезпечення впровадження в практику вимог Регламентів і Директив ЄС, що формують систему «*cross compliance*» та кодекси належних сільськогосподарських практик країн – членів ЄС, створить в Україні платформу для переходу від руйнівного до ощадливого землекористування у сільському господарстві.

3. Кадрове забезпечення сільськогосподарського виробництва

Зарубіжна практика свідчить: організація підготовки кадрів для сільського господарства залежить передусім від сільськогосподарського устрою. У країнах, де основою сільськогосподарського устрою і базовою формою користування земельними ресурсами є фермерські форми господарювання, їм і підпорядкована вся система кадрового забезпечення сільськогосподарської галузі.

В Україні до 90-х років минулого століття система агроосвіти була орієнтована на потреби колгоспів і радгоспів – основних структур організації виробництва сільськогосподарської продукції, а також обслуговуючих їх організацій та органів управління галуззю. З переходом до ринкової економіки в умовах невизначеності аграрної політики щодо сільськогосподарського устрою України та відсутності державного регулювання раціонального землекористування сформувалися нові організаційно-правові форми господарювання (господарські товариства, приватні підприємства, виробничі кооперативи, фермерські господарства), значна частина яких згодом у різний спосіб перейшла під контроль агрохолдингових структур. З переходом більшості реформованих підприємств до монокультурного виробництва і, відповідно, внаслідок витіснення трудомістких та допоміжних галузей зникла потреба у багатьох робітничих кадрах і професійних спеціалістах. Водночас понад мільйон професійно не підготовлених людей, скориставшись правом приєднання земельних ділянок, одержали у рахунок земельних часток (паїв), розширили свої особисті селянські господарства до товарних і сформували, по суті, сімейне фермерство. **Зазначені процеси у сукупності з невизначеністю держави щодо реформування сільськогосподарської освіти призвели до розбалансування кадрової політики в галузі.**

Система закладів аграрної освіти I–II і III–IV ступенів виявилася неготовою до нових викликів. Практики і науковці засвідчують: вона значно відстала від трансформаційних процесів в аграрному секторі економіки, і, як і раніше, орієнтована на підготовку спеціалістів вузького профілю для підприємств, тоді як їм потрібні кадри міждисциплінарної підготовки, здатні до ефективної роботи в умовах агресивного ринкового середовища і зростаючих конкурентних викликів.

В системі аграрної освіти взагалі не сформовано сегмент, який би забезпечував професійну підготовку керівників і членів малих фермерських і особистих селянських господарств, які обробляють половину сільськогосподарських угідь і забезпечують країну основними обсягами картоплі, фруктів, ягід, молока та іншої продукції.

Адаптація системи підготовки професійних кадрів для аграрного сектора до нових умов звелася більшою мірою до зменшення кількості закладів аграрної освіти, включення більшості (85 із 105) технікумів і коледжів до складу університетів без статусу юридичної особи та без їх навчально-методичних центрів, зменшення державного замовлення; перепедачі аграрної освіти з-під юрисдикції Міністерства аграрної політики та продовольства України до Міністерства освіти і науки України.

Система повільно реформує навчальні процеси, спеціалісти відзначають прірву між теорією навчання, аграрною наукою і практичними навичками. Критично обмежене фінансування, що виділяється на розвиток матеріально-технічної бази протягом останніх десятиліть, призвело до того, що навчальні заклади практично не мають сучасної техніки, обладнання, лабораторій, необхідних для підготовки висококваліфікованих фахівців. Великі підприємства налаштовані лише на споживання підготовлених професійних кадрів, а законодавчо унормованого обов'язку щодо їхньої фінансової участі у професійній підготовці аграріїв, як це поширено у світовій практиці, в Україні немає. Неврегульованою залишається проблема землезабезпечення науково-дослідних господарств університетів. За період реформ площа земельних угідь у закладах I–IV рівнів зменшилася втричі, й тенденція до зменшення зберігається. *Водночас практична підготовка студентів не знайшла належного відображення у нормативно-правових актах щодо розвитку вищої аграрної освіти.*

Міністерство аграрної політики і продовольства України втрачає функцію з підготовки і забезпечення галузі професійними кадрами, його участь у діяльності вищих навчальних закладів з передачею їх у підпорядкування МОН України стала незначною. *У державній політиці відсутнє формування престижності роботи в сільському господарстві як галузі, що є основою життєдіяльності людини на землі.*

У таких умовах загострюється проблема працевлаштування випускників сільськогосподарських ВНЗ у господарствах. *За різними оцінками в аграрну сферу їх потрапляє 5–9%.* Щороку зменшується частка сільської молоді у складі студентів аграрних навчальних закладів, що неминуче призведе до скорочення кількості випускників, які потенційно можуть поїхати працювати у сільську місцевість. Відмінено контрактну систему підготовки кадрів для сільського господарства за кошти держави з обов'язковим відпрацюванням за професією упродовж встановленого періоду.

Кардинальні зміни в системі підготовки кадрового потенціалу для сільського господарства повинні стосуватися насамперед *організації професійної освіти голів і членів фермерських і особистих селянських господарств, щодо яких визначено політику ідентифікації у статусі сімейних ферм* з використанням досвіду європейських країн. Згідно з поширеною практикою для працюючих фермерів здійснюється неперервна курсова підготовка дипломованого рівня в середніх навчальних закладах та сільських навчальних центрах (у Франції – сільських сімейних школах), а для молодих членів фермерських господарств та інших молодих людей, які планують самостійно

Розділ 2. Ключові підвалини зростання сільгоспвиробництва: фінансування...

займатися сільськогосподарським виробництвом, – стаціонарна трирівнева професійна підготовка.

Підготовка дипломованих фермерів у Данії:

- *початкова освіта*: 2 місяці у сільськогосподарській школі, 12 місяців на практиці, 4 місяці у сільськогосподарській школі;
- *профтехосвіта*: 6 місяців у сільськогосподарській школі, 18 місяців практики;
- *освіта керуючого фермою*: 14 місяців практики, 4 місяці у сільськогосподарській школі.

Про значущість і масштабність цієї роботи свідчить те, що системою сільськогосподарської освіти необхідно охопити 1,5–2 млн керівників і молодих членів особистих селянських і фермерських господарств. Без освоєння необхідних знань українське сімейне фермерство не стане конкурентним і не тільки не вийде на зовнішні ринки, а й буде витісненим в умовах розширення зони вільної торгівлі з ЄС і з внутрішнього ринку. До того ж наявність професійної підготовки має стати умовою доступу суб'єктів господарювання до користування сільськогосподарськими угіддями. Важливою складовою організації неперервного навчання працюючих виробників виступає унормування джерел його фінансування.

У Франції фінансування неперервної освіти голів фермерських господарств і членів їхніх сімей, які зайняті на виробництві, здійснюється через Фонд забезпечення освіти працівників сільського господарства (FAFFA), формування якого забезпечується за рахунок: національного і місцевих бюджетів; сільськогосподарських палат; профспілок та інших сільськогосподарських організацій, відрахувань від ЄС та спеціальних внесків фермерських господарств.

Не менш важливі завдання стоять перед системою сільськогосподарської освіти у сфері підготовки спеціалістів середньої і вищої кваліфікації. Одне з основних – відновити позитивну у минулому практику надання преференцій абітурієнтам із сільської молоді. Нині у зв'язку з їх відміною випускників сільських шкіл серед першокурсників, за даними ННЦ «Агроосвіта», усього 25–30%, а на деяких факультетах – 5–10%. Щоб усунути проблему, необхідно: підняти стандарти сільської загальної освіти; активізувати профорієнтацію сільської молоді під час шкільного навчання; організувати для неї у навчальних сільськогосподарських закладах додаткову безоплатну підготовку з необхідних для подальшого навчання предметів (сьогодні це доводиться робити за рахунок предметів першого курсу навчання); знизити коефіцієнт проходження для сільської молоді; повернути квотування для сільських дітей; відновити практику укладання договорів з державою із обов'язковим відпрацюванням за одержаною спеціальністю у сільському господарстві не менше 5 років.

Щодо трансформації форм, методів і змістовного наповнення навчальних програм необхідно виділити: перехід на дуальну систему навчання з розвиненим інститутом наставництва, практико-орієнтованим навчанням і активною участю бізнесу у підготовці професійних кадрів; відмову від вузькоспеціалізованої і перехід до широкопрофільної (міждисциплінарної) підготовки аграрних кадрів; професійну підготовку фахівців аграрної галузі у взаємозв'язку із сільським розвитком; спрямованість професійної підготовки сільськогосподарських кадрів на забезпечення якості продукції, захисту навколишнього природного середовища, вирішення проблеми екологічного балансу на мікро- і макрорівнях; підготовку спеціалістів до використання біотехнологій у сільськогосподарському виробництві.

Важливий напрям змін пов'язаний з *підвищенням професійного рівня викладацького персоналу* та формуванням у викладачів мотивацій до постійного професійного

удосконалення і створення для них можливостей доступу до інноваційних знань. Без цього неможливе прокладання дороги на десятиріччя вперед для створення нової системи освіти, що базувалася б на інноваційних досягненнях.

Ще один напрям трансформацій у сфері освіти – *погодження структури і функцій органів управління сільським господарством з новими викликами і вимогами*. У Департаменті науково-освітнього забезпечення та розвитку підприємництва на селі Мінагрополітики України функції, пов'язані з підготовкою спеціалістів для сільського господарства, виконує один підрозділ із семи осіб, тоді як в аналогічних структурах Франції, Німеччини, інших країн – утричі-учетверо більше.

Генеральна Дирекція освіти і досліджень Мінсільгоспу Франції включає підрозділи:

- політики у питаннях організації загальної технологічної і професійної освіти (4 бюро);
- вищої освіти і досліджень (3 бюро);
- управління вищими навчальними закладами (2 бюро);
- неперервної професійної підготовки, виробничо-технічного навчання, підготовки кадрів для організації сільського сектора (4 бюро);
- загальних питань і контролю (3 бюро).

Ознайомлення з функціональними структурами органів державного управління сільським господарством європейських країн, які відповідають за кадрове забезпечення галузі, орієнтує нас щодо напрямів їх удосконалення.

Загальний висновок

Кадрова політика в галузі не відповідає потребам сьогодення. Україні потрібні кардинальні зміни в системі підготовки кадрового потенціалу для сільського господарства на базі використання досвіду європейських країн. Без урахування таких підходів при виробленні державної стратегії реформування аграрної освіти України вона може не тільки не набути ефективних форм і змістовного наповнення, а й втратити позитивні сторони, досягнені у минулому.

4. Наукове забезпечення агроінноваційного розвитку

Сучасний потенціал аграрної науки. Необхідність наукового та інноваційного забезпечення аграрного виробництва України є об'єктивною необхідністю його стабільного зростання. Якщо аграрний сектор орієнтуватиметься переважно на імпорт устаткування, нових сортів рослин та порід тварин, як і взагалі всього переліку технологій сільськогосподарського виробництва, значна частина прибутку від його діяльності залишатиме країну. Це твердження справедливе і для наукового забезпечення аграрного розвитку держави. Зростання аграрного сектора вимагає систематичного вирішення широкого кола проблем – від організації раціонального землекористування до розробки нових сортів рослин. Вирішити їх лише шляхом закупівлі за кордоном готових рішень (як, наприклад, у процесі забезпечення сільськогосподарською технікою) неможливо. Лише за наявності власної аграрної науки, орієнтованої на інноваційний розвиток сільського господарства, можна створити підґрунтя для тривалого, сталого зростання аграрного виробництва.

Сучасна аграрна наука в Україні має декілька характерних рис²². Так, її осередки в основному сконцентровані або ж у закладах Національної академії аграрних наук України, або у провідних ВНЗ, що традиційно готують кадри для

²² Удовиченко С.М. Аграрна наука у системі державного господарського комплексу. *Інноваційна економіка*. 2013. № 7. С. 19–22.

аграрної сфери. Така структура організації не змінювалася протягом останніх двох десятиліть. Аграрній науці притаманний також невисокий рівень інноваційної діяльності та комерціалізації наукових розробок.

Утім офіційна держана політика проголошує пріоритетом економічного розвитку розвиток аграрної науки як складової аграрної сфери. Існує ціла низка законодавчих актів та інших нормативних документів, які визначають необхідність розвитку інноваційної діяльності в агросекторі та ін., але суттєвих зрушень у цій сфері поки що немає.

Якщо ж аналізувати аграрну науку у країні предметно, то можна зазначити таке. Впродовж останнього десятиліття чисельність наукових установ, що працюють у напрямі сільськогосподарських та ветеринарних наук, зазнала впливу декількох тенденцій (табл. 2.7). Так, до 2000 р., коли аграрний сектор не відігравав вирішальної ролі в економічному розвитку, чисельність наукових установ суттєво скоротилася, головним чином через ліквідацію, рідше – реорганізацію деяких з них. Починаючи з 2010 р., тенденція до скорочення уповільнилася і на 2015 р. практично зникла.

Наразі кількість наукових установ в аграрній сфері загалом відповідає стану аграрного сектора й рівню розвитку економіки в країні.

Упродовж останніх п'яти років, незважаючи на загальну тенденцію скорочення чисельності наукових установ, чисельність саме тих, які опікуються аграрною наукою, дещо зросла – з 127 до 132. Стосовно наукових академічних аграрних установ, що опікуються аграрною тематикою, спостерігається чітка тенденція скорочення їхньої чисельності (додаток 2.1). Водночас загальна чисельність академічних установ також зменшується, але не такими швидкими темпами, а отже, частка наукових академічних установ, що опікуються аграрною тематикою, скорочується: з 2005 по 2015 р., відповідно, з 32 до 26%.

Проте слід зауважити, що практика скорочення чисельності наукових установ не є тільки негативним явищем. Більш небезпечним є те, що структура наукового та інноваційного забезпечення аграрного розвитку не відповідає сучасним потребам аграрного сектора.

Таблиця 2.7

Організації, що виконують наукові та науково-технічні роботи за напрямом сільськогосподарські та ветеринарні науки

Показник	2005	2010	2014	2015
Організацій, усього	1510	1303	998	978
Організацій, що виконують наукові та науково-технічні роботи за напрямом сільськогосподарські науки, од.	185	168	127	132
Організацій, що виконують наукові та науково-технічні роботи за напрямом сільськогосподарські науки, %	12,2	12,8	12,7	13,4
Організацій, що виконують наукові та науково-технічні роботи за напрямом ветеринарні науки, од.	9	11	7	9
Організацій, що виконують наукові та науково-технічні роботи за напрямом: сільськогосподарські та ветеринарні науки, %	0,5	0,8	0,7	0,9

Джерело: складено на основі: Наукова та інноваційна діяльність в Україні / Державна служба статистики України. Київ. 257 с. С. 11.

Показовою є й чисельність аспірантів, які навчаються за напрямом «Сільськогосподарські науки» (додаток 2.2). Якщо частка наукових установ цього напрямку щодо загальної кількості становить у середньому 12%, то частка аспірантів – лише 3%. При цьому абсолютний показник тих, хто навчається за цим напрямом, український: у 2015 р. – лише 989 осіб на всю країну. З огляду на те, що наукові дослідження у сфері сільськогосподарських наук (а тим паче розробка інноваційної

продукції) вимагає проведення великого обсягу лабораторних та польових робіт, не зрозуміло, хто це буде реалізовувати. Така мізерна кількість аспірантів, які у найближчому майбутньому мають, в ідеалі, виконувати наукові дослідження та пропонувати інноваційні розробки, є неприйнятною. Ситуація з аспірантами за напрямом «Ветеринарні науки» видається ще більш проблемною. Водночас слід зазначити, що проблема з надходженням нових кадрів є загальною для наукової сфери країни. Особливо гостро вона постала з 2014 р. Через загальний брак фінансування наукової сфери кар'єра вченого виявилася малопривабливою.

Чітка тенденція простежується й у забезпеченні кадрами аграрних наукових установ (додаток 2.3). Відбувається скорочення чисельності і працівників загалом, і дослідників. Але через те, що скорочення останніх відбувається дещо меншими темпами, наразі їхня частка також зросла і становить 56%. Крім того, в таких установах чисельність працівників у середньому менша, ніж у наукових установах загалом. До того ж кадрове забезпечення ветеринарної науки на порядок гірше, ніж інших сільськогосподарських наук. Тобто і в контексті кадрового забезпечення ветеринарна наука суттєво поступається іншим.

Проблема кадрового забезпечення аграрної науки у найближчий час стане найбільш суттєвою перешкодою, що стримуватиме розвиток цієї сфери. Наразі спеціалізація та професійний рівень більшості працівників аграрної науки повністю орієнтований на нинішню організаційну структуру і не відповідає фактичним вимогам. Тобто відчутна більшість працівників аграрних наукових установ неспроможна працювати за умов повного переведення цієї сфери на грантове фінансування, а також взаємодіяти із зарубіжними науковими установами.

Варто також наголосити на загальному невисокому рівні кадрового забезпечення наукової складової агроінноваційного розвитку. Показник у 1386 кандидатів наук, що виконували наукові дослідження, є недостатнім (Додаток 2.4).

Фінансування наукових досліджень за напрямом «сільськогосподарські та ветеринарні науки» (табл. 2.8) не відповідає ані потребам галузі, ані задекларованій значущості агроінноваційного розвитку. За період 2005–2015 рр. загальне фінансування наукових досліджень зросло на 136%, тоді як фінансування за напрямом – на 113%. Частка останнього становить лише 4,9% і продовжує повільно знижуватись. І це при тому, що внесок галузі у ВВП становить 12–14%.

Таблиця 2.8

Фінансування внутрішніх витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт в установах, що виконують наукові та науково-технічні роботи за напрямом сільськогосподарські та ветеринарні науки, тис. грн

Показник	2005	2010	2014	2015
Усього	5160399,8	8995893,9	10320327,9	12223157,6
Сільськогосподарські науки, усього	283986,3	548111,2	590817,1	605356,9
Сільськогосподарські науки, %	5,5	6,0	5,7	4,9
Ветеринарні науки, усього	22115,9	40142,4	46992,9	58476,9
Ветеринарні науки, %	0,4	0,4	0,45	0,44

Джерело: складено на основі: Наукова та інноваційна діяльність в Україні / Державна служба статистики України. Київ. 257 с. С. 69.

На сьогодні формально Україна має достатньо розвинену сферу наукового забезпечення аграрного розвитку, але за своїми складом і структурою вона мало змінилася впродовж двох останніх десятиліть, тоді як аграрний сектор у країні змінився докорінно. Нинішня наукова сфера мало контактує з провідними виробниками аграрної продукції, занадто замкнена сама на собі. Проблема є те, що кожна велика державна наукова установа, чиїм профілем є той чи інший напрям

сільськогосподарських наук, в основному орієнтована на виконання формальної частини наукових досліджень і має замало можливостей та мотивації для виконання актуальних наукових розробок. Вони все ще орієнтовані на те, що держава тим чи іншим чином примусить сільськогосподарських виробників до співпраці з ними. Але ж на сьогодні основним виробником сільськогосподарської продукції є приватний сектор. Зі свого боку, найбільші сільськогосподарські виробники мало зацікавлені у співпраці з українськими науковими установами, адже на ринку зараз представлений увесь перелік необхідних для виробника технологій. А втім, українські агрохолдинги не налаштовані на довгострокове інвестування у наукові дослідження з можливістю отримати результат лише через декілька років. Подолання такого розриву між тим, що наразі можуть запропонувати українські наукові установи, і тим, чого потребують виробники аграрної продукції, і є основним завданням інноваційної та наукової підтримки аграрного сектора України²³.

Останнім часом багато сподівань на розвиток аграрної науки покладено на її інтеграцію до європейського наукового простору. Основний формат такої інтеграції – участь українських наукових та інноваційних установ у програмі «Горизонт 2020», а до цього – у рамкових програмах ЄС.

Основні результати такої співпраці наведено у додатках. Як видно, результати участі українських наукових аграрних установ не надто масштабні. Обсяги фінансування у рамках таких проектів не можна порівняти з тими, які вони отримують з державного бюджету.

При цьому характерною є невелика загалом кількість установ, які взяли участь у таких програмах протягом останніх десяти років. Причому вони в основному представлені або ж найбільшими науковими установами та ВНЗ, або громадськими організаціями, орієнтованими саме на співпрацю з європейськими інституціями.

Проблеми наукової та інноваційної складової розвитку аграрного комплексу мало відрізняються від проблем інноваційного розвитку в країні загалом. А втім, саме аграрній науці притаманний ряд специфічних проблем. До таких слід віднести деградацію регіональної мережі дослідних установ та скорочення земельних площ для експериментального землеробства.

В іншому ж головні проблеми досить типові. Окремим питанням є розподіл та використання коштів на проведення наукових досліджень. Наразі система затвердження напрямів та тематик наукових досліджень, їхнього проведення і контролю є вкрай застарілою. Це призводить до того, що науковці та наукові колективи замикаються «самі на собі» і наукові розробки не мають практичного впровадження. Натомість поширена практика декларативного впровадження, коли воно підміняється формальною декларацією. За таких умов установа (та її підрозділи) повільно втрачають свої компетенції (у найширшому розумінні), поступово зводячи дослідницьку роботу до написання академічних текстів за мінімізації інших складових дослідження.

Виходом із такої ситуації може бути **імплементація практики розподілення фінансування досліджень**, за якою в межах однієї наукової теми (одного дослідницького проекту) певна сума фінансування закріплена за академічною установою, а решта – зарезервована за потенційним партнером (аграрним підприємством), яке впроваджуватиме розробку.

Стан селекційної справи в Україні

Питання розвитку селекційної діяльності в нашій країні – це передусім питання забезпечення продовольчої безпеки. Припинення селекційної роботи в Україні поставило б її у повну залежність від імпортних сортів, що недопустимо. Значення селекції і

²³ Володін С.А. Модель інноваційного розвитку аграрної науки на прикладі системи НААН України. *Інноваційна економіка*. 2014. № 3. С. 5–24.

генетики полягає в тому, що подальше збільшення виробництва аграрної продукції в Україні можливе насамперед за рахунок застосування нових сортів рослин і порід тварин. Можливості щодо збільшення розораності вже майже вичерпано²⁴.

Водночас, попри насичення внутрішнього та зовнішнього ринків продовольчої продукції, постійно відчувається нестача високопродуктивних сортів. Завезення ж іноземних розробок не завжди дозволяє поліпшити ситуацію: вони часто виявляються малопристосованими до агрокліматичних умов в Україні. Ще одна особливість селекційної роботи в Україні полягає в тому, що через великі розміри її території у ній представлено велику кількість агрокліматичних зон. Відповідно селекційна робота має полягати у створенні сортів рослин та видів тварин, пристосованих до умов у кожній із зон²⁵.

Частка імпорту на внутрішньому ринку насіння становить: щодо озимих зернових культур – 41%, щодо ярих зернових – 46%, щодо кукурудзи – 56%, щодо бобових – 35%, щодо гороху – 47%, щодо олійних культур – 54% (у тому числі щодо соняшнику – 67%), щодо технічних культур – 64% (у тому числі щодо цукрових буряків – 70%), овочевих та баштанних – 56%²⁶.

Селекційна діяльність у країні впродовж 2005–2015 рр. демонструє чітке зростання. Так, у 2005 р. було проведено 0,7 тис. наукових робіт зі створення нових сортів рослин та порід тварин, тоді як в 2015 р. їх було вже 2,4 тис. У регіональному розрізі ситуація вкрай нерівномірна. Найвищі показники (2015 р.) мали Дніпропетровська область (140 робіт), Кіровоградська (1,7 тис. робіт) та місто Київ (135 робіт). Інші ж регіони демонструють невисокі показники: від декількох тем до декількох десятків тем. Такий розподіл можна пояснити наявністю дослідних станцій. У галузевому розрізі найбільше досліджень та розробок здійснюється у природничих науках (майже 98% усіх розробок). Деякі здійснюються у біологічних науках. У рамках решти наук дослідження в цій сфері не виконуються. Достатньо показовим є розподіл досліджень між науковими організаціями різного профілю (табл. 2.9).

Понад 50% усіх розробок у сфері селекції припадає на підприємницький сектор. При цьому державний сектор, що посідає друге місце, поступається йому більш ніж удвічі. Внесок же досліджень, що проводяться у сфері вищої освіти, є вкрай незначним. Це свідчить про те, що тенденція домінування приватного сільськогосподарського виробництва, що має місце в Україні, поширюється і на наукову сферу.

Показовим є порівняння даних стосовно подачі заявок на видачу охоронних документів для захисту прав інтелектуальної власності на розроблені сорти та види (додаток 2.5). Як видно, кількість охоронних документів є в рази нижчою, ніж кількість проведених досліджень. Якщо ж говорити про охоронні документи міжнародного зразка, то їхня кількість взагалі мінімальна. Той факт, що кількість отриманих охоронних документів може перевищувати кількість заявок, пояснюється тим, що охоронні документи можуть видаватись по заявках, виданих за минулий рік. Загалом протягом 2005–2015 рр. простежується чітка тенденція до збільшення кількості заявок.

Таблиця 2.9

Кількість розроблених сортів рослин та видів тварин за секторами діяльності, од.

²⁴ Могрун В.В. Внесок генетики і селекції рослин у забезпечення продовольчої безпеки України. *Вісник НАН України*. 2016. № 5. С. 20–23.

²⁵ Кириченко В.В., Макляк К.М. Підсумки та перспективи досліджень з селекції соняшнику в Україні. *Селекція і насінництво*. 2011. № 98. С. 3–10.

²⁶ Могрун В.В. Внесок генетики і селекції рослин у забезпечення продовольчої безпеки України. *Вісник НАН України*. 2016. № 5. С. 20–23.

Розділ 2. Ключові підвалини зростання сільгоспвиробництва: фінансування...

Сектор діяльності	2014	2015
Усього	2165	2372
Державний	481	562
Підприємницький	1673	1178
Вищої освіти	1	32
Приватний неприбутковий	-	-

Джерело: складено на основі: Наукова та інноваційна діяльність в Україні / Державна служба статистики України. Київ. 257 с. С. 108.

Проте, на відміну від показників кількості наукових розробок, у такому напрямі, як захист прав інтелектуальної власності, лідирує саме державний сектор, представники якого у 2015 р. подали 328 заявок. При цьому від представників приватного – надійшло лише дві заявки. Це свідчить про те, що за нинішніх умов ведення селекційної діяльності малопривабливе для представників приватного сектора.

Проблемами розвитку селекції в Україні є такі. У випадку тваринництва, особливо розведення великої рогатої худоби, то тут ця активність взагалі вкрай низька. Можна навіть стверджувати, що систематична селекційна робота у тваринництві деградує. Наведені вище показники в основному відображають селекційну активність у рослинництві. Але вітчизняні підприємства, що виконують подібні розробки, стикаються з проблемою реалізації своєї продукції. Найбільші українські агрохолдинги надають перевагу придбанню готового посівного матеріалу за кордоном.

Висновки і рекомендації

1. Для сучасної аграрної науки в Україні характерні декілька основних рис. По-перше, її основні осередки зосереджені у закладах Національної академії аграрних наук України та у провідних аграрних вищих навчальних закладах. По-друге, організаційні засади аграрної науки, перелік наукових установ принципово не змінювались упродовж усього періоду незалежності. По-третє, в Україні зберігалася суттєва експериментальна база (земельні площі для експериментального землеробства тощо) для сільськогосподарських досліджень. По-четверте, частка сільськогосподарських наукових досліджень становить приблизно 15% від усіх науково-дослідних робіт, які проводяться у країні: це є свідченням того, що загалом потенціал аграрної науки збережено.

2. До найбільш значущих проблем аграрної науки слід віднести вплив кадрів, слабкі зв'язки дослідних установ з аграрними підприємствами, низьку ефективність організаційної структури. Причинами цих негативних процесів є ті самі обставини, які зумовили незадовільний стан речей в усій українській науці. Додатковий негативний вплив і на стан аграрної науки загалом, і на селекційну роботу зокрема мав тривалий період занепаду сільського господарства, коли попит на наукові розробки був відсутнім. Одним із головних чинників, який стримує розвиток аграрної науки, є замалий попит на науково-технічні розробки та інноваційні рішення з боку приватного сектора аграрної сфери. Зараз її розвиток відбувається за моделлю, що передбачає залучення готових інноваційних розробок та обладнання з-за кордону.

4. Щодо особливостей взаємодії українських наукових установ з європейськими дослідними організаціями, зокрема, у рамках програми «Горизонт 2020», можна констатувати, що, як порівняти з іншими установами, саме аграрні мають найбільші перспективи. Головним чином завдяки наявній експериментальній базі та потребі аграрного сектора в наукових та інноваційних розробках.

5. Напрямами подальшого розвитку аграрної науки мають стати: підвищення врожайності основних сільськогосподарських культур; розробка ефективних технологій енергозбереження; розробка заходів із захисту земельного фонду від ерозії та забруднення.

6. Утвердження моделі розвитку українського аграрного сектора, повністю орієнтованої на залучення іноземних розробок, призведе до того, що увесь прибуток від розвитку галузі залишатиме межі країни.

Б. Агроновації та їх поширення: першочергові дії

1. Ринок інноваційних сільськогосподарських технологій

Волого- та ґрунтозберігаюче землеробство. У світі інноваційні технології сільгоспвиробництва застосовуються нині переважно у сфері обробітку ґрунту, його осушення і зрошення, вирощування й утримання худоби, збору й зберігання продукції, її транспортування й реалізації, виробництва сільгоспмашин та обладнання.

Однією з найбільш визначальних сучасних тенденцій світового сільгоспвиробництва є повсюдне зростання масштабів ресурсозберігаючого агрогосподарювання. На це урядами багатьох країн виділяються чималі кошти. Так, Служба охорони природних ресурсів Міністерства сільського господарства США (USDA NRCS) анонсувала виділення на 2017 р. 25 млн дол. на нові національні проекти у сфері фінансування природоохоронних заходів, здійснення аналізу даних про стан природних ресурсів, упровадження технологій і підходів до управління водними ресурсами тощо²⁷. САП ЄС у 2014–2020 рр. з майже 161 млрд євро, виділених на розвиток сільських територій, 44% спрямовує на підтримання екосистем у сільському та лісовому господарстві (забезпечення біорізноманіття, управління водними і ґрунтовими ресурсами, нівелювання впливу кліматичних змін)²⁸.

Очевидно, що в Україні непереможне прагнення значної кількості аграріїв до масштабного нарощування обсягів монокультурного виробництва ще більше загострює існуючу проблему виснаження природних ресурсів агросфери.

В Україні протягом останніх 30 років площа еродованої орної землі збільшилася майже на 2 млн га (щорічні втрати – 64 тис. га) і зараз становить 11,3 млн га, або майже п'яту частину всієї території. Виснажливе землекористування загрожує ґрунто-екологічною кризою. Наразі спостерігається системне перевищення виносу речовин з ґрунту над їх надходженням. Компенсація виносу поживних речовин довгі роки забезпечувалася за рахунок хімізації, що призводило до зниження родючості і деградації ґрунтів. Нині в Україні тільки половина посівних площ удобрюється, при цьому дози застосування мінеральних добрив у 4–6 разів менші, ніж технологічно необхідні, а органічних – у п'ятнадцятеро.

Це вимагає ширшого розповсюдження систем волого- та ґрунтозберігаючого землеробства, які дозволяють раціоналізувати природоресурсокористування як за екологічною, так й економічною компонентами.

Переваги ґрунтозберігаючих систем:

- збільшення врожайності культур на 20–150% при зменшенні витрат усіх ресурсів;
- зниження норми внесення мінеральних добрив і пестицидів;
- зміцнення природного імунітету рослин до шкідників і хвороб;
- відновлення родючості ґрунту;
- підвищення загальної рентабельності виробництва;
- вирощування екологічно чистих культур, що відповідають стандартам Євросоюзу.

²⁷ Conservation Innovation Grants. URL: <https://www.nrcs.usda.gov/wps/portal/nrcs/main/national/programs/financial/cig/>

²⁸ Rural Development programs 2014–2020. URL: https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/rural-development-2014-2020/country-files/common/rdp-list_en.pdf/

Розділ 2. Ключові підвалини зростання сільгоспвиробництва: фінансування...

Ощадливі технології, як відомо, не обмежуються відмовою від оранки. З метою захисту ґрунту від ерозії і збереження у ньому вологи вони передбачають також використання рослинних решток, спецтехніки, оптимізацію сівозмін, підбір мінеральних і високоякісного насіннєвого матеріалу. Не менш важливе значення має й урахування при всьому цьому особливостей кожного поля. Тим самим поряд зі зниженням антропогенного навантаження на водні й ґрунтові ресурси забезпечується підвищення ефективності виробництва за рахунок скорочення виробничих витрат (через зменшення кількості й глибини обробки ґрунту, суміщення виконання кількох технологічних операцій, економії матеріально-технічних засобів тощо) і підвищення урожайності сільгоспкультур (у т.ч. за рахунок покращення ґрунтової структури).

Зважаючи на те, що третина всієї ріллі в Україні еродована, впровадження зазначених технологій є критично необхідним. Без цього аграрний сектор ризикує із часом повністю втратити такі землі як виробничий ресурс. Відомо, що використовувані в рослинництві еродовані землі є менш продуктивними. Натомість ґрунтозберігаючі системи дозволяють збільшити урожай на 20–150%. Отже, за нашими приблизними оцінками, використання таких систем дозволило б додатково (порівняно з 2016 р.) отримати рослинницької продукції на нині еродованих землях на суму від 34 до 240 млрд грн у цінах 2016 р.

Проблема повсюдного поширення в Україні ощадливих систем землеробства полягає переважно в наявності достатньої кількості фінансових ресурсів та спроможності менеджменту агропідприємств здійснювати правильний вибір альтернативних сільськогосподарських технологій, віддавши перевагу не просто найбільш економічно ефективним (які зазвичай вичаплюють останнє з природних ресурсів), але таким, що забезпечують екологічну збалансованість виробничих процесів.

У цьому контексті становить інтерес такий вид альтернативного господарювання, як органічне виробництво.

Органічне виробництво та забезпечення його розвитку в Україні

Органічне виробництво – це цілісна система господарювання та виробництва харчових продуктів, яка поєднує у собі найкращі практики з огляду на збереження довкілля, рівень біологічного різноманіття, збереження природних ресурсів, застосування високих стандартів належного утримання (добробуту) тварин та метод виробництва, що відповідає певним вимогам до продуктів, виготовлених з використанням речовин та процесів природного походження (Постанова Ради (ЄС) № 834/2007).

У 2015 р. у світі органічне сільське господарювання велося на площі близько 51 млн га, а ринок оцінювався у 82 млрд дол. із перспективою зростання до 2025 р. до 426 млрд дол.²⁹

В ЄС-28, як і в Україні, органічне сільгоспвиробництво стало зростає (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Розвиток органічного сільського господарства в ЄС-28 та Україні у 2010-2015 рр.

Країни	Загальна площа органічних угідь, тис. га			Частка органічних угідь, 2015, %	Потенціал розширення, 2015, %	Кількість органічних господарств, од.		
	2010	2015	приріст, 2010–2015, %			2010	2015	Зміна 2010–2015, %
ЄС-28	9195,8	11139,6	21,1	6,2	-	220101	271552	23,4
Болгарія	25,6	118,6	362,2	2,4	82	718	5919	724,4
Франція	845,4	1361,5	61,0	4,8	22	20645	28884	39,9
Литва	143,6	213,6	48,7	7,1	39	2623	2672	1,9
Словенія	30,7	42,2	37,5	8,9	22	2218	3412	53,8

²⁹ Новая философия: как превратить органику в выгодный бизнес. URL: <http://agroportal.ua/publishing/lichnyi-vzglyad/nova-filosofiya-kak-prevratit-organiku-v-vygodnyi-biznes/>

Іспанія	1615,0	1968,6	21,9	8,2	28	27877	34673	24,4
Італія	1113,7	1492,6	34,0	11,8	27	41807	52609	25,8
Німеччина	990,7	1060,3	7,0	6,4	-	21942	25078	14,3
Україна	279,2	410,6*	47,1	1,0	-	142	210	47,9

* Крім того, в Україні сертифіковано 540 тис. га дикоросів.

Джерело: Organic farming statistics. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/>;
Органік в Україні. URL: <http://organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-42-29/>

Основні характеристики органічного сектора України:

- експортна спрямованість виробництва (у 2016 р. було вивезено 165 тис. т такої продукції на суму 40 млн євро³⁰);
- динамічне зростання ринку (протягом 2007–2016 рр. у понад сорок разів – до 21,2 млн євро³¹);
- збільшення кількості господарств – виробників продукції (з 31 у 2002 р. до 360 у 2016 р.) і площ, на яких вона вирощується (з 164 до 411 тис. га)³²;
- як і в ЄС-28, у середньому більший загалом по галузі розмір земельної ділянки;
- посилення позицій у глобальному вимірі (11-те місце в Європі за площею сертифікованих органічних земель; у 2014 р. – шосте місце у світі за площами під органічними зерновими та олійними й дев'яте – за площами під органічними овочами³³);
- вагомий потенціал розвитку.

Перспективи розвитку органічного виробництва в Україні пов'язані переважно з експортом, насамперед до ЄС³⁴: насіння соняшнику, сої та зернових; високобілкових сільгоспкультур для годівлі тварин; оброблених фруктів і ягід як інгредієнтів готової продукції; волоських горіхів; лікарських трав, ароматичних рослин, меду³⁵.

Розвиток внутрішнього органічного ринку здійснюватиметься сумірно зі зростанням реальних доходів населення, а також спроможністю держави щодо надання пільг виробникам з метою зниження вартості органічної продукції.

Вочевидь, нарощування виробництва органічної продукції поряд із суто оздоровчим та екологічним ефектами спроможне суттєво підвищити доходи українських аграріїв та їхню здатність до подальшого інноваційного розвитку, а також покращити платіжний баланс держави. Згідно з оцінками, надбавка до ціни органічної продукції порівняно з традиційними аналогами може сягати 80%, а в середньому становить 30%³⁶, експортна ж вартість, наприклад, органічної пшениці у 2015–2016 МР була на 50% вищою, ніж пшениці 3-го класу³⁷. Відповідно,

³⁰ Украинские органические производители в 2016 г. увеличили экспорт продукции в 2,5 раза. URL: <http://interfax.com.ua/news/economic/398969.html/>

³¹ Органік в Україні. URL: <http://organic.com.ua/>

³² Там само.

³³ Lernoud J. and Willer H. Organic Agriculture Worldwide: Key results from the FiBL survey on organic agriculture worldwide 2016 Part 2: Crop data. Research Institute of Organic Agriculture (FiBL). Frick, Switzerland, 2016. 79 p.

³⁴ Органічний ринок ЄС оцінюється у 38% світового (тобто близько 30 млрд дол. у 2015 р.). При цьому відомо, що ЄС має обмежені земельні ресурси для органічного фермерства і тому для задоволення постійно зростаючого внутрішнього попиту змушений імпортувати органічну продукцію з понад 130 країн.

³⁵ Organic Agriculture in Ukraine: An Opportunity for Greening the Economy. URL: <http://www.green-economies-eap.org/ru/resources/Organic-agriculture-Ukraine-UNEP-summary.pdf/>

³⁶ ЕтноПродукт построи зернохранилище и увеличит земельный банк. URL: <http://agroportal.ua/news/novosti-kompanii/etnoproduct-postroit-zernokhranilishche-i-uvelichit-zemelnyi-bank/>.

³⁷ Ковальова О. Розвиток органічного виробництва сприяє реалізації експортного потенціалу України. URL: <http://minagro.gov.ua/node/22995>.

розширення посівів органічних культур до 2020 р. до анонсованих у Стратегічних напрямках розвитку аграрного сектора України 7% від усіх сільгоспугідь країни³⁸ за збереження існуючої структури посівних площ³⁹ дозволить виробникам, зокрема зернових і бобових, які переорієнтуються на органіку, додатково отримувати не менше 60–160 євро прибутку з 1 га посівів⁴⁰. Загальна ж сума додаткового прибутку при цьому перевищить 200 млн євро, а експортна виручка лише від вивезення органічної пшениці (за збереження нинішньої частки експорту у виробництві) може зрости на понад 35 млн дол.

Порівняльна оцінка українського⁴¹ та європейського нормативно-правового поля у сфері регулювання органічного сектора дозволяє констатувати загалом зближення змісту зазначеної документації. На це націлює й Угода про асоціацію між Україною та ЄС, у ст. 404 якої йдеться про необхідність «заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, ...зокрема поширення застосування методів органічного виробництва й використання біотехнологій...»⁴².

Державна підтримка розвитку органічного виробництва. В Україні, на відміну від ЄС, це питання чітко не регламентовано. Так, у законопроекті передбачена лише можливість надання відповідної державної підтримки виробникам «за рахунок і в межах видатків за бюджетними програмами, спрямованими на підтримку розвитку сільськогосподарських товаровиробників». Це означає, що надаватися така підтримка буде в рамках загальної суми фінансування аграріїв. Чинною Постановою КМУ від 25.08.2004 № 1102 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам» зі змінами, внесеними у 2016 р., передбачено надання на конкурсній основі фінансової підтримки фермерським господарствам, у т.ч. й для проведення органічної сертифікації у розмірі до 500 тис. грн на поворотній основі. Цією ж Постановою затверджено пріоритетне право на отримання державної фінансової підтримки фермерами, які подали заяву про перехід на виробництво органічної сільгосппродукції. Водночас варто зазначити, що, незважаючи на демонстрацію урядовими структурами розуміння важливості підтримки органічного фермерства, реальний механізм такої підтримки видається далеким від оптимального, оскільки:

1) виникають сумніви з приводу широти кола напрямів надання та пріоритетів фінансової підтримки (і, відповідно, можливості її розпорошення), за якими надаватися меться перевага при визначенні переможців конкурсного відбору серед фермерів;

2) враховуючи, що строк повернення отриманих від держави на підтвердження органічного статусу коштів не повинен перевищувати 5 років⁴³, можна очікувати, що не всі органічні господарства після у середньому 2–4-річного періоду конверсії (який супроводжується відчутним падінням їхніх доходів) будуть спроможні отримати в один-два роки, що залишаться, прибуток, достатній для компенсації виділених коштів;

³⁸ Міністр: Україна станет органіческой корзиной мира. URL: <http://agroportal.ua/news/ukraina/ministr-ukraina-stanet-organichnoi-korzinoi-mira/>.

³⁹ Органічне виробництво в Україні: реалії та перспективи. URL: <https://www.slideshare.net/TarasKutoviy/ss-72695482>

⁴⁰ Фермер: органическое зерно приносит €200 прибыли на гектар. URL: <http://agroportal.ua/news/eksklyuzivny/fermer-vyrashchivanie-organicheskogo-zerna-prinosit-ot---200-na-gektar/>

⁴¹ Проект Закону про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60576/

⁴² Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: [http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_\(body\).pdf](http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf)

⁴³ Постанова КМУ від 08.09.2016 № 609 «Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам». URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249310771>

3) зважаючи на необхідність сприяння розвитку вітчизняного органічного ринку і збільшення доданої вартості у виробленій аграрній продукції, доцільно було б розповсюдити можливість отримання коштів державної підтримки на фермерів, які не лише вирощують, а й переробляють органічну продукцію.

Повноцінної фінансової підтримки держави виробникам органічної продукції у найближчому майбутньому очікувати навряд чи варто. Хоча, видається, навіть в умовах хронічної обмеженості бюджетних коштів можна було б **передбачити ряд заходів цілеспрямованої підтримки** саме зазначених агровиробників. Наприклад, на період конверсії – їхнє пільгове оподаткування, компенсацію їм частини страхових платежів і банківських відсотків. Не менш важливим для сприяння розвитку внутрішнього ринку і підтримки виробників органічної продукції могло б стати і здійснення державних закупівель такої продукції, скажімо, для шкільних їдалень.

Держава може позитивно впливати на вітчизняний органічний сектор і шляхом стимулювання наукового пошуку в цій сфері, підготовки для неї вузьких спеціалістів, здійснення й безоплатного надання органічним операторам тематичних маркетингових досліджень, проведення оцінки стану земельних ресурсів, надання консультаційних послуг, у т.ч. й стосовно експорту органіки, пропаганди серед вітчизняних споживачів переваг органічного господарювання і відповідної продукції та серед її потенційних імпортерів – переваг саме українських виробів, участі в розвитку інфраструктури органічного ринку, зокрема, на засадах державно-приватного партнерства.

Як і загалом у вітчизняній агросфері, в органічному секторі перспективним є **стимулювання розвитку кооперативного руху**. Доцільність об'єднання органічних виробників обумовлена в основному їхніми невеликими розмірами, що визначає підвищену вразливість таких господарств до впливу різного роду несприятливих чинників, передусім фінансових. Підтримка органічних кооперативів позитивно позначиться і на розвитку внутрішнього ринку органічної продукції. Виробники рослинницької органіки, які розпоряджаються більшими обсягами земельних ресурсів, традиційно для нашої країни орієнтовані на вирощування експортно-затребуваних культур. А тваринники та виробники рослинницької продукції з меншими земельними угіддями більшою мірою сконцентровані на поставках на внутрішній ринок. Допомогу держави у цьому зв'язку доцільно спрямувати і на стимулювання розвитку виробництв із переробки/первинної обробки плодоовочевої і тваринницької продукції органічних кооперативів. Здається, що з урахуванням визнання на світовому рівні важливості органічного напряму аграрного господарювання для збереження екологічного статусу сільської місцевості, держава могла б посприяти органічним кооперативам в отриманні й іноземних грантів на розширення їхньої діяльності.

З метою достовірного оцінювання стану органічного сектора варто **організувати збирання й обробку інформації щодо його операторів**. Доцільно не лише вести їхній реєстр (як це передбачено законопроектом), а й зобов'язати підрозділ профільного міністерства, відповідальний за цей сектор, збирати і розповсюджувати на безоплатній основі більш докладну інформацію про органічних операторів відповідно до практики ЄС. Євростат виокремлює такі індикатори: кількість органічних операторів згідно зі статусом процесу їхньої реєстрації; площі під органічним землеробством у розрізі сільгоспкультур; обсяги виробництва органічної рослинницької продукції за видами; поголів'я органічного стада; обсяги виробництва органічної тваринницької продукції за видами; кількість переробників органічної продукції за видами.

Основні <i>фактори</i> <i>стимулювання</i> розвитку органічного сектора	<i>Завдання держави</i> в контексті пришвидшення розвитку органічного сектора
---	---

Розділ 2. Ключові підвалини зростання сільгоспвиробництва: фінансування...

Основні <i>фактори стримування</i> розвитку органічного сектора	<i>Завдання держави</i> в контексті пришвидшення розвитку органічного сектора
– Неналежне нормативно-правове забезпечення; – брак державної фінансової підтримки; – низький внутрішній платоспроможний попит; – неадекватний розвиток інфраструктури	Практична реалізація задекларованої стратегії пріоритетного розвитку органічного виробництва, для чого: – сформувати належне нормативно-правове забезпечення та дієву національну систему сертифікації; – здійснювати цілеспрямовану фінансову підтримку агровиробників, зокрема, на період їхньої конверсії до органічного господарювання; – стимулювати науково-дослідні розробки у сфері органічного виробництва, надавати інформаційні, консультаційні, освітні послуги операторам органічного сектора (у т.ч. сприяти їхній комунікації з вітчизняними споживачами), сприяти промцї вітчизняної органічної продукції на українському й міжнародних ринках; – розвивати інфраструктуру органічного ринку, зокрема, на засадах державно-приватного партнерства; – підтримувати кооперативний рух в органічному секторі та виробництва з переробки/первинної обробки продукції органічних кооперативів; – організовувати збирання й оброблення інформації щодо операторів органічного сектора у розрізі відповідних індикаторів Євростату

Інноваційні системи біозахисту і біобезпеки

У сучасному світі людина та природа чим далі, тим більше потерпають від шкідливих і високотоксичних чинників зовнішнього середовища, спричинених науково-технічною революцією. Тому нині вести мову про забезпечення національної продовольчої безпеки та адекватної вітчизняному аграрному потенціалу експортної діяльності можна лише в контексті жорсткого дотримання вимог біозахисту і біобезпеки. Підґрунтя таких систем формують біотехнології в рослинництві й тваринництві, які нині в усьому світі перебувають на етапі потужного зростання і розвитку.

У зовнішньому середовищі зареєстровано 4 млн токсичних речовин, і щороку їх кількість зростає на 6 тисяч, з яких до людського організму з їжею, водою і повітрям потрапляє близько 100 тис. отруйних сполук. Одним із найсуттєвіших джерел забруднення зовнішнього середовища є інтенсивна хімізація сільського господарства.

Рослинництво. Біотехнології в рослинництві конкурують з хімічними методами щодо врожайності та собівартості. Надлишкова хімізація призвела до розвитку цілого ряду фітопатологій і токсикантів в агроценозах. У країнах ЄС в органічному сільському господарстві без отрутохімікатів та мінеральних добрив врожайність є вищою, ніж з отрутохімікатами і повним комплексом добрив.

До конкурентних переваг використання препаратів біозахисту в рослинництві належать: низькі витрати і високий ступінь віддачі; сумісність з більшістю засобів захисту рослин; універсальність: можна обробляти всі сільськогосподарські культури і застосувати як в умовах великих холдингів, так і в малих господарствах; відсутність необхідності внесення змін у звичні технології; екологічна чистота, безпечність для навколишнього середовища, людей і тварин; можливість використання на територіях, де заборонена хімізація; комплексне поліпшення стану ґрунту.

Однак у вітчизняному сільському господарстві основним засобом підвищення врожайності, як і раніше, залишаються хімічні засоби захисту рослин. При цьому не враховуються негативні наслідки їх застосування.

Вітчизняна сільськогосподарська мікробіологія може запропонувати виробникам великий спектр біопрепаратів для підвищення родючості ґрунту та продуктивності рослин, захисту їх від фітопатогенної мікрофлори і шкідників, підвищення якості врожаю, зниження норм внесення мінеральних добрив і пестицидів. Вітчизняні розробки більшою чи меншою мірою здатні синтезувати гормони росту, фіксувати азот атмосфери, переводити сполуки фосфору в засвоювані форми, мають фунгіцидну дію, що сприятливим чином позначається на фізіологічному стані і загальній продуктивності сільськогосподарських культур.

Сьогоднішній рівень використання у вітчизняному сільському господарстві можливостей біотехнології та наукового потенціалу не відповідає сучасним вимогам, оскільки існуючі розробки, насамперед через брак інформації та відсутність зацікавленості виробника, широко не впроваджуються у виробництво.

В Україні існує значна кількість наукових розробок, адаптованих до місцевих умов, однак значною проблемою є їх вихід на ринок для широкого використання у виробництві. Агро-виробники повинні мати інформацію та впевнитися в економічній та екологічній ефективності біологізації виробництва, щоб активно почати впроваджувати як елементи, що демонструють швидкі зміни (біофунгіциди, мікробіологічні добрива, ентомофаги тощо), так і тривалого циклу (сівозміни, сидеральні культури та ін.).

Світовий ринок агробіопрепаратів є дуже перспективним і потужним. У найближчі 20 років його щорічне зростання становитиме 15%, досягнувши в 2035 р. рівня 57 млрд дол. США. У країнах Європи норма внесення мінеральних добрив знижується, під заборону підпадають щороку різні пестициди, зростає список заборонених отрутохімікатів. У США нині найбільша у світі економіка біотехнологій (35% від глобальної біоекономіки) і майже 50% усього світового ринку екологічно чистої продукції.

Вітчизняні розробки, за належної підтримки їх упровадження у широке використання, можуть сформувати ще один перспективний напрям виробництва, сприяти підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної аграрної продукції та вийти на зовнішні ринки, які в найближчому майбутньому активно розширюватимуться.

Напрями біологізації рослинництва в Україні:

- впровадження у виробництво сучасних біотехнологій, використання біопрепаратів, спрямованих на підвищення стійкості виробництва та якості продукції, що виробляється;
- розвиток власної адаптивної селекції;
- посилення вимог до внесення пестицидів;
- розроблення і впровадження в практику комплексного підходу з використанням хімічних і біологічних засобів захисту рослин.

Тваринництво. У тваринництві біологічна безпека поряд з екологічною безпекою та забезпеченням якості та безпечності сільськогосподарської продукції є основним елементом продовольчої безпеки і повинна розглядатися в комплексі із ними. Зокрема екологічні чинники впливають на поширення збудників інфекційних хвороб тварин та людини, які у свою чергу є предметом уваги систем біологічної безпеки.

Забезпечення ефективного розвитку тваринництва можливе лише за умови стійкого епізоотичного (відсутності епідемій серед тварин) благополуччя та здоров'я тварин; виробництва безпечної тваринницької продукції високої якості; впровадження високих міжнародних стандартів біологічної безпеки та біозахисту.

Основу засобів і заходів протидії біологічним загрозам і ризикам у ветеринарній медицині загалом та на об'єктах біологічної промисловості зокрема становить лабораторна та виробнича біобезпека.

Вітчизняний ринок ветеринарних препаратів становить близько 100 млн дол. США, з них імунобіологічних – 40%. Державними підприємствами біологічної промисловості реалізується продукції менше ніж 10% від потреби, тобто існує потенціал для нарощування виробництва вітчизняних ветпрепаратів. Україна є залежною від імпорту цілого ряду ветеринарних імунобіологічних препаратів. Однак тваринництво може бути повністю забезпечене вітчизняними імунобіологічними засобами захисту за умови модернізації підприємств для їх виробництва.

Основною проблемою вітчизняного ринку ветеринарних препаратів є слабкий зв'язок ветеринарної науки та освіти з біотехнологічним виробництвом, оскільки хоча науковими установами НААН України розробляються вакцини, діагностикуми, лікувально-профілактичні препарати, дезінфектанти, однак вони мало освоюються вітчизняною промисловістю. При їх повному освоєнні та активізації імпортозаміщення потенціал зростання вітчизняного виробництва ветеринарних препаратів становитиме близько 90 млн дол. США.

Напрями розвитку біобезпеки та біозахисту тваринництва в Україні

- створення контролю інфекційних та інвазійних захворювань тварин;
- забезпечення систем контролю якості та безпечності тваринницької продукції на біохімічних, біофізичних, імунологічних та екологічних засадах;
- використання нано-, молекулярних і клітинних біотехнологій у розробці засобів захисту тварин.

Висновки і рекомендації

1. В умовах подальшого ігнорування екологічних обмежень агропродовольчого виробництва його нарощування в Україні можливе лише протягом відносно короткого періоду. Довгострокова сталість галузі пов'язана передусім з масштабним упровадженням інноваційних ресурсозберігаючих технологій, зокрема волого- та ґрунтозберігаючих систем господарювання.

2. Одним із перспективних для України видів альтернативного господарювання є органічне виробництво. Для реалізації достатньо вагомого потенціалу розвитку вітчизняного аграрного сектора необхідна практична реалізація задекларованої в державі стратегії пріоритетного розвитку органічного виробництва, для чого насамперед потрібно сформувати належне нормативно-правове забезпечення та дієву національну систему сертифікації.

3. Основною метою впровадження інноваційних технологій та продуктів біозахисту для сільського господарства є забезпечення якості та безпечності сільськогосподарської продукції. Створення дієвої системи біозахисту потребує завершених вітчизняних розробок у сфері ведення екологічно орієнтованого сільського господарства по повному циклу. Існуючі напрацювання необхідно об'єднати в системи, довести до рівня технологічних схем і карт та наступного впровадження у виробництво.

У цьому контексті необхідна підтримка вітчизняних розробок та широке інформування виробників щодо ефективності їхнього використання. Це не лише сприятиме зростанню продуктивності у рослинництві й тваринництві та підвищенню якості й конкурентоспроможності аграрної продукції, а й дозволить вітчизняним виробникам біопрепаратів розширити свої позиції на зростаючих внутрішньому та зовнішньому ринках.

2. Інформаційна система поширення агроінноваційних знань

Інформаційна система поширення агроінноваційних знань займає особливе місце в реалізації інноваційної політики розвинених держав, сприяючи

сільськогосподарським товаровиробникам в освоєнні новітніх технологій та передового досвіду аграрного господарювання. Однією з перспективних форм просування інноваційних продуктів та налагодження ефективної співпраці між власниками таких розробок та організаторами їх впровадження є стартапи. Вони відрізняються інноваційністю, обмеженими початковими інвестиціями, відносно нетривалим періодом створення (в середньому 3–4 місяці), недостатньо визначеними шансами на успіх. Основні принципи створення стартапів: швидкість, якість та мінімальні витрати виробників. Відкриття стартапів фінансується коштами його засновників, а в подальшому залучаються ресурси інвесторів.

Перші стартапи були створені в *Ізраїлі* майже 30 років тому. Там зараз успішно розвивається велика стартап-індустрія, де на 5000 стартапів припадає 250 венчурних фондів, понад 1000 бізнес-ангелів, а також значна кількість інкубаторів, акселераторів, державних і міждержавних програм підтримки стартап-компаній і т.ін. Упродовж ряду років діє система урядових грантів і субсидій для інноваційних стартапів. З метою державного стимулювання розвитку стартап-індустрії планується створення Управління інновацій при Міністерстві економіки⁴⁴.

У багатьох країнах світу успішно працюють аграрні стартапи.

Ізраїль

Аграрні стартапи спрямовані на вирощування сільськогосподарських культур у пустелі та включають крапельне зрошення, внесення добрив з використанням комп'ютерних технологій тощо. Завдяки їм 500 сімей, які володіють 10-акровими ділянками з солоними ґрунтами, щороку можуть експортувати овочів на суму 0,5 млн дол. США кожна⁴⁵. Завдяки розвитку інноваційних технологій один ізраїльський фермер може нагодувати сотню людей.

У 2016 р. в Ізраїлі почала діяти платформа AgriTask, що дозволяє фермерам у всьому світі отримувати вигоду від впровадження методів точного землеробства і передових сільськогосподарських технологій. AgriTask оптимізує процеси вирощування сільськогосподарських культур і відповідає агрономічним та управлінським потребам різних секторів сільського господарства. Платформа AgriTask попереджує загрози врожаю, забезпечує посіви, підвищує врожайність й ефективність робіт, що дає від 18 до 40% економії безпосередніх витрат на матеріали⁴⁶. Цей стартап уже використовується тисячами фермерів по всьому світу.

Франція

Тут, зокрема, успішно розвивається стартап Agricoool, метою якого є вирощування фруктів та овочів у контейнерах посеред міст. Оскільки продукція швидко потрапляє до споживача, такий метод вирощування потребує усемеро менше ресурсів, ніж традиційне сільське господарство. При цьому Agricoool використовує електроенергію лише з відновлюваних джерел. Засновниками вже залучено від приватних інвесторів чотири мільйони євро капіталу⁴⁷.

Індія

Стартап Nubesol Technologies розробив додаток для фермерів по типу WhatsApp, за допомогою якого вони можуть отримувати рекомендації знаних вчених у галузі сільського господарства. В Android-версії програми є також функція (RST), що допомагає проаналізувати ґрунт з метою підвищення врожайності. Додаток допомагає оцінити стан сільськогосподарських

⁴⁴ Гольд Р. Израиль: почему здесь стартапы выбирают инвесторов, а не наоборот. URL: https://witty-digital.com/israel_startup/

⁴⁵ Шехтман Д. Израиль: от аграрной страны к нации стартапов. URL: <http://hub.kyivstar.ua/izrail-ot-agnarroy-strany-k-natsii-startapov/>

⁴⁶ Точное земледелие станет доступнее для фермеров. URL: <http://agroportal.ua/news/tekhnologii/tochnoe-zemledelie-stanet-dostupnee-dlya-fermerov/>

⁴⁷ Париж – новая Кремниевая долина Европы? URL: <http://www.dw.com/uk>

культур. Функція RST коштує близько 4 дол. США на рік. Додаток уже завантажили 5000 фермерів і щодня з нього відправляють близько 100 запитів⁴⁸.

Австрія

Стартап SmaXtec імплантує коровам пристрій, який щохвилини відстежує температуру їхнього тіла, активність і кислотно-лужний баланс. Це допомагає діагностувати хвороби тварин на ранніх стадіях, а також визначати вагітність. Розробка SmaXtec підключається до Wi-Fi і може відправляти фермерам смс-повідомлення з інформацією про стан тварини. SmaXtec співпрацює з 350 фермерами в понад 20 країнах⁴⁹.

Окрім венчурних фондів та бізнес-ангелів, які інвестують у розвиток стартапів, важливу роль відіграють й інноваційні фонди, створені на базі навчальних закладів. Так, у США на базі університетів діють великі національні центри, пріоритетними напрямками досліджень і розробок яких виступає інноваційна діяльність, у т.ч. і в агросфері. У США діє також Асоціація менеджерів університетських технологій, яка збирає та обробляє інформацію і публікує звіт про діяльність інноваційних фондів в університетах. Таким чином, розроблені студентами та подані на розгляд центру інноваційні ідеї можуть реалізовуватись за фінансової допомоги інноваційного фонду.

В Україні нині також розробляються й успішно впроваджуються інноваційні рішення для сільського господарства, які є конкурентоспроможними на світовому ринку. Нові технології активно використовуються як у рослинництві, так і в тваринництві. У першому випадку – це системи farm-management, дрони і робототехніка, інноваційні системи іригації та зрошення, e-commerce у сфері реалізації сільськогосподарської продукції. Значна кількість агростартапів спрямована на дослідження й оцінку стану ґрунтів. У тваринництві застосовують сенсорні технології, системи безпеки і контролю за вирощуванням тварин.

Одним із вдалих вітчизняних інноваційних проєктів є стартап UA Berry – вирощування полуниці упродовж всього року на міні-фермах у промислових масштабах. Стартап розрахований на дрібних товаровиробників, оскільки не потребує значних фінансових вкладень і великих земельних ділянок⁵⁰.

Міні-ферма – це каркасна теплиця розміром 6 кв. м, де можна вирощувати 132 кущі полуниці та отримати за цикл цвітіння 66 кг врожаю⁵¹. Собівартість такої міні-ферми, до складу якої входить конструкція з навісом, система поливу, контролер, горщики і розсада, становить 500 дол. США. При реалізації полуниці лише у весняно-літні місяці за ціною 40–45 грн/кг окупність однієї міні-ферми становитиме близько 2 років, а при середньорічній ціні реалізації ягід 75–150 грн/кг – майже 1 рік. Основними позитивами від упровадження цього інноваційного проєкту є його доволі швидка окупність та цілорічне забезпечення споживачів полуницею вітчизняного виробництва.

В Україні працює декілька інвестиційних платформ для аграрних інноваційних розробок. Однією з таких платформ є AgroChallenge, заснована влітку 2016 р. Вона передбачає створення бізнес-акселератора інвестиційних та інноваційних проєктів, грантового фонду підтримки інноваційних проєктів в агросекторі, Фонду аграрних інвестицій та Клубу інвесторів Agro2027, інвестиційну платформу і регулярний всеукраїнський конкурс проєктів в аграрній сфері. Планується також створення мережі регіональних центрів компетенції, покликаних допомагати вирішенню про-

⁴⁸ В Індії випустили месенджер для фермерів. URL: <http://agroportal.ua/news/tekhnologii/v-indii-vypustili-messendzher-dlya-fermerov/>

⁴⁹ Коров «научили» сообщать о беременности по смс. URL: <http://agroportal.ua/news/tekhnologii/korov-nauchili-soobshchat-o-beremennosti-po-sms/>

⁵⁰ Бабчук О. Полуница поза сезоном. Ноу-хау від UA Berry. URL: <http://propozitsiya.com/ua/polunicya-pozu-sezonom-proekt-ua-berry-propouie-innovaciyi-dlya-viroshchuvannya-polunicy>

⁵¹ Для вирощування зазначеної кількості кущів у відкритому ґрунті необхідно виділити 25 кв. м площі.

блем сільськогосподарських підприємств⁵². Грантовий фонд виділяє кошти на розвиток стартапів, які отримали позитивне рішення грантового комітету. Кошти виділяються на проекти, в основі яких є інноваційна, технологічна та бізнес-складові.

Допомогу у створенні аграрних стартапів надає й асоціація AgTech Ukraine, що проводить цільові заходи, створює майданчики, на яких виставляються демостенди, сторінки в соцмережах, сайт, здійснює електронні розсилки інформаційних дайджестів та анонсів. Формування і просування контенту для стартапів членів AgTech Ukraine здійснюється безкоштовно⁵³.

Наприкінці 2016 р. платформа розвитку агробізнесу AgroTalks запровадила спеціалізовану краудфандингову площадку для пошуку інвестицій в аграрні проекти – Donate Agro і краудінвестингову платформу – Invest Agro⁵⁴, що дасть змогу залучити фінансові ресурси (у т.ч. й кредитні) для розвитку малого та середнього бізнесу, молодих стартаперів.

Отже, можна констатувати, що Україна загалом рухається в руслі глобальних тенденцій, хоча й поки недостатньо масштабно. Серед основних проблем функціонування аграрних платформ називається нестача вітчизняних інноваторів, що може призвести до конкуренції, а не співпраці між такими хабами. Одним із шляхів вирішення проблеми забезпечення фінансово доступними інноваційними розробками є залучення до цієї діяльності ВНЗ.

Svarog West Group та **КПІ** оголосили про початок довготривалої співпраці у розробці інноваційних високотехнологічних продуктів для агросектора із залученням професорсько-викладацького складу, наукових співробітників та спеціалістів технологічного парку.

Отже, основним ресурсом для створення стартапу виступає вдала інноваційна ідея. Враховуючи наведений вище досвід розвинених країн стосовно стимулювання розвитку стартапів, в Україні необхідно запровадити: відповідну підготовку студентів, які проявляють ініціативу, виявляють бажання та мають інноваційні ідеї створення стартапів; проведення тренінгів для викладачів вітчизняних ВНЗ за участі викладачів – лекторів провідних університетів США, Ізраїлю, Нідерландів тощо, де успішно втілюються інноваційні ідеї студентів.

З метою поширення інформації про аграрні стартапи в Україні необхідно збільшити кількість проведення Всеукраїнських Хакатонів Аграрних Інновацій, що пришвидшить пошук реальних інвесторів; розширити можливості надання інформації стартаперами на міжнародних виставках, конференціях, конкурсах та тематичних заходах; забезпечити розміщення інформації в каталогах про електронні ресурси, в яких висвітлюється успішний розвиток аграрних стартапів як у світі, так і в Україні; створювати у соціальних мережах профілі з інформацією про інноваційні ідеї; формувати інформаційні блоги.

Створення дієвих інформаційних систем у сільському господарстві передбачає докорінну зміну в управлінських процесах. Традиційні схеми припускали тривалий шлях від розробки до впровадження, інформатизація ж створює можливості для мінімізації витрат часу на доступ до баз даних шляхом радикально нових форматів пошуку.

Механізми інформаційної підтримки аграрних інновацій включають:

⁵² Початок агротехнологічної кластеризації. URL: <https://agtech.com.ua/pochatok-agrotechnologichna-klasterizaciya/>

⁵³ Беленков А. Ми маємо дати push українським стартапам, аби про них заговорив світ. URL: <https://agtech.com.ua/artem-belenkov-push-startup/>

⁵⁴ Інвестиції для агростартапа. URL: <http://a7d.com.ua/agromoney/34096-investicii-dlya-agrostartapa.html>

- вироблення принципів створення проблемно орієнтованих баз даних конкурентоспроможних технологій, а саме: бази мають бути детально структуровані за галузями; містити інформацію як щодо ймовірних прибутків, так і витрат та термінів окупності, можливих ризиків, а також комплект документів, рекомендованих для розробки бізнес-плану; мати підтвердження експертів щодо їхньої новизни, рівня комерціалізації тощо; постійно актуалізуватися;
- створення регіонального інформаційного банку даних і знань (новітніх технологій, наукових установ, організацій розробників та підприємств виробників), в основу якого передусім мають бути покладені розробки, виконані в регіоні, що враховують потреби місцевого сільськогосподарського виробництва;
- розробку, ведення і постійне вдосконалення інформаційної моделі регіону і моделі його розвитку, що дозволить забезпечувати виробників найбільш актуальною інформацією та мати чітке уявлення про подальші перспективи розвитку регіону при формуванні власних планів;
- моніторинг інноваційно-інвестиційної діяльності за галузями і підприємствами з метою акумуляції прикладів успішної реалізації інноваційних проектів, обміну досвідом (прискорення розповсюдження інновацій) та відомості про негативний досвід упровадження певних проектів, що дозволить у подальшому уникнути неефективного освоєння інновацій;
- організацію і проведення виставок, семінарів, конференцій, презентацій, інноваційних бірж як ефективний та результативний механізм популяризації інноваційних технологій та залучення інвесторів, ознайомлення сільськогосподарських виробників із найбільш сучасними вітчизняними та зарубіжними інноваційними розробками;
- забезпечення маркетингу конкурентоспроможної продукції, починаючи від попиту на дослідження і розробки і закінчуючи вивченням ринку нових технологій.

Висновки і рекомендації

1. У сфері забезпечення поширення агроінноваційних знань Україна загалом рухається в руслі глобальних тенденцій, хоча поки що недостатньо масштабно. Серед основних проблем функціонування аграрних платформ – нестача вітчизняних інноваторів. Одним із шляхів вирішення проблеми забезпечення аграріїв фінансово доступними інноваційними розробками є залучення до цієї діяльності ВНЗ.

2. З метою поширення інформації про аграрні стартапи в Україні насамперед необхідно збільшити кількість проведення Всеукраїнських Хакатонів Аграрних Інновацій та розширити можливості надання інформації стартаперами.

3. Для забезпечення дії механізмів інформаційної підтримки аграрних інновацій необхідно реалізувати такі завдання:

- створити єдину систему інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників з використанням сучасних технічних засобів проектування і програмування на базі IP-технологій через мережу Інтернет;
- розробити і впровадити у виробництво програмні продукти з метою забезпечення підтримки управлінських рішень на різних адміністративних рівнях: комп'ютерні програми для формування оптимальних сівозмін, систем удобрення, захисту рослин, технічного забезпечення, кормовиробництва і раціонів, планування розвитку сільських територій;
- створити і підтримувати бази даних за результатами еколого-агрохімічного обстеження ґрунтів та паспортизації полів;
- створити і підтримувати бази даних сучасних закінчених наукових розробок та результатів досліджень, а також бази даних щодо аграрних ресурсів (агrometeorологічні показники, технічні засоби, агрохімікати, сорти, гібриди і породи);
- сформувати базу даних кращих методів ведення аграрного виробництва для надання рекомендацій та консультацій щодо вдосконалення і адаптації галузевої структури сільськогосподарського виробництва відповідно до ринкової ситуації, ґрунтово-кліматичних умов, рівня ресурсного забезпечення;

- розробити засоби інформатизації та підтримки баз даних з розвитку малого бізнесу і використання елементів точного землеробства, створити системи надання оперативної інформації, що стосується стану посівів, з коригуванням агротехнологій щодо сформованих і очікуваних агрометеорологічних умов, прогнозування врожайності і валового виробництва продукції на загальнодержавному і регіональному рівнях;
- створити і розвивати інформаційні портали.

В. Розширення агропродовольчого попиту

1. Внутрішній ринок: місткість, фактори формування, стимулювання розвитку

Внутрішнім продовольчим ринком слід визнати частину продовольчого споживання, яка купується, тобто місткість національного продовольчого ринку – гроші, витрачені населенням на придбання продовольчих товарів і послуг. Сучасна статистика дає грошову оцінку продовольчим продуктам, виробленим для самоспоживання, але це – неринкова частина народного харчування. У 2016 р. частка неринкового продовольчого споживання всього населення України дорівнювала 16,5%, у городян – 7%, селян – 34%. Успішний розвиток економіки зменшує частку неринкового харчування. У розвинених країнах вона становить лише 1–2%.

Уявлення про історичний розвиток внутрішнього продовольчого ринку України дає багаторічна динаміка норм національного харчування (табл. 2.11). Дані таблиці показують значне стиснення продовольчого ринку України в результаті трансформаційної кризи першого десятиліття власної державності. Суттєвими втратами для місткості національного продовольчого ринку відзначилася і криза 2014–2016 рр. Але головне, про що свідчить наведена інформація, – значний рівень порушення норм здорового харчування більшістю населення України (недоїдання), особливо щодо продуктів тваринництва і фруктів.

Таблиця 2.11

Споживання продуктів харчування в Україні (на душу населення за рік, кг)

Показник	1960	1990	2000	2013	2014	2015	2016	Медична норма
М'ясопродукти	42	68	33	56	54	51	51	80
Рибопродукти	9,7	17,5	8,4	14,6	11,1	8,6	9,7	20
Молокопродукти	230	373	199	221	223	210	211	380
Яйця, шт.	137	272	166	309	310	280	265	290
Хлібопродукти	163	141	125	108	109	103	101	101
Картопля	174	131	135	135	141	138	144	124
Цукор	27	50	37	37	36	36	33	38
Олія	6,0	11,6	9,4	13,3	13,1	12,3	12,4	13
Овочі	89	102	102	163	163	161	163	161
Плоди, ягоди, виноград	...	44	29	56	52	51	48	90
Калорійність добового набору, ккал	2956	3592	2661	2969	2939	2799	2763	3370
Питома вага у калорійності, %								
– хлібопродукти	47,3	33,7	40,2	31,3	31,8	31,4	31,3	25,8
– продукти тваринництва	24,1	32,9	23,0	29,3	28,9	28,4	28,7	38,1

Джерело: статистичні щорічники України за відповідні роки.

Причина недоїдання – не достатність виробничих можливостей агропродовольчого

Розділ 2. Ключові підвалини зростання сільгоспвиробництва: фінансування...

виробництва, а низька платоспроможність пересічного громадянина, що пояснюється різноприскореним рухом цін і доходів. Переконливий приклад – інформація табл. 2.12.

У 1990 р. середньомісячний наявний грошовий дохід у розрахунку на одну особу дорівнював 157 крб, у 2016 р. – 2407 грн, тобто номінально збільшився у 15,3 раза. Зростання цін на продовольчі товари було значно більшим. Крім того, треба враховувати зростання цін на непродовольчі товари і послуги, які теж зменшують купівельну спроможність споживача. За період, що аналізується, ціна проїзду в метрополітені збільшилася у 80 разів, трамваї – 100 разів. Для значної частини населення непосильним фінансовим тягарем стають житлово-комунальні витрати, які, за даними офіційної статистики, між 1990 р. і 2016 р. зросли майже у 70 разів. У результаті частка цих платежів у бюджеті населення збільшилася вшестеро. *І хоча населення країни за пострадянський період збільшило продовольчу частку свого бюджету з 35 до 53%, внутрішній продовольчий ринок зменшив свої обсяги.*

Статистика доходів і витрат населення дозволяє визначити місткість внутрішнього ринку продовольчих товарів і послуг. У 2016 р. річний наявний грошовий дохід у розрахунку на одну особу дорівнював в Україні 30,5 тис. грн, з яких 53% витрачалося на продовольчі потреби, до складу яких статистика включає харчування, алкогольні напої та тютюнові вироби. Отже, річні продовольчі витрати однієї особи – 16,2 тис. грн, чисельність населення країни – 42,7 млн осіб, місткість продовольчого ринку у 2016 р. – 692 млрд грн.

Таблиця 2.12

Виробництво і споживання молока в Україні

Показник	1990	2016	2016 р., % до 1990 р.
Виробництво молока всіх видів, тис. т	24508,3	10381,5	42,4
Споживання молокопродуктів на душу населення за рік (в перерахунку на молоко, кг)	375	210	56,0
Роздрібна ціна 1 кг молока, крб/грн	0,22	14,80	67 разів
Середня заробітна плата в місяць, крб/грн	244	5183	21 раз
Купівельна спроможність заробітної плати щодо молока (кг за місяць)	1109	350	31,6

Джерело: розрахунки автора.

Особливість внутрішнього продовольчого ринку – значна питома вага продуктів вітчизняного виробництва. Так, у 2015 р. частка товарів власного виробництва у товарообороті продовольчих товарів – 85,2%, непродовольчих – 39,3%. **Частка продовольчого імпорту, хоч і неспішно, але неухильно зростає: у 2000 р. вона становила близько 7%, сьогодні – 15%.** Теоретично бажана імпортна політика має бути спрямована на забезпечення національному споживачу доступу до всього найкращого у світі. Але жодна можливість імпортозаміщення не повинна бути згаяна. Продовольчий ринок має розвиватися і щодо власної, й імпортної часток, але перша – випереджальними темпами.

Згідно з офіційними даними, у 2016 р. за кордон виїжджали майже 25 млн громадян України. Витрати харчування на чужині цих мандрівників теж треба включати в місткість внутрішнього продовольчого ринку, але відповідна статистика відсутня. В тому ж році Україну відвідало понад 13 млн іноземних громадян, що теж збільшує продаж продовольства. Врахування цих напрямів харчування дещо збільшує наведену цифру місткості внутрішнього продовольчого ринку.

Наразі найбільш складна проблема розвитку внутрішнього продовольчого ринку – низька купівельна спроможність населення щодо придбання м'ясних (споживання 64% від медичної норми) і молочних (споживання 55% від медичної норми) продуктів. Цю несприятливу для розвитку тваринництва обставину посилює зовнішня торгівля, де понад 90% національного експорту агропродовольства – продукти рослинництва. В

результаті за період 2006–2016 рр. ціни реалізації для агровиробників зросли на продукцію рослинництва в 7,4 раза, а на продукцію тваринництва – в 3,6 раза. Наслідок такої тенденції – занепад тваринницької галузі.

Якщо за період власної державності виробництво рослинницької продукції в Україні зросло на третину, то виробництво продуктів тваринництва – зменшилося майже наполовину. Бенетежить від'ємна динаміка тваринницької галузі в останні роки, що зумовлено падінням попиту як результатом збідніння населення. ***Потрібні рішучі зміни в державній соціальній та аграрній політиці, а саме такі.***

1. У міру впливу держави на динаміку цін сільськогосподарського виробництва саме тваринництву потрібно забезпечити вищі темпи цінового зростання. Для цього бюджетна підтримка агровиробництва своєю переважною частиною повинна бути переадресована в тваринницьку галузь.

Доречно згадати радянський досвід так званих «диференційованих» цінових надбавок для збиткових і малорентабельних господарств. У 1990 р. 96% коштів цього каналу державної підтримки було спрямовано на розвиток тваринництва, що підняло рентабельність галузі з 3 до 22%.

2. Головною формою підтримки тваринницької галузі повинно стати підвищення платоспроможного попиту на її продукцію, що вимагає змін у соціальній політиці.

У розвинених країнах у кризові періоди частка споживання у складі валового внутрішнього продукту зростає. В Україні маємо протилежну – негативну – тенденцію. В 2013 р. частка споживчих витрат домогосподарств у ВВП дорівнювала 72,2%, у 2014 р. – 70,8%, у 2015 р. – 67,0%, у 2016 р. – 64,5%. Якщо уряду складно впливати на розмір ВВП, то розподіл – у його можливостях. Бажано довести споживчі витрати домогосподарств до 75% ВВП.

У рамках такого перерозподілу доцільно сформувати потужну програму бюджетної продовольчої допомоги малодоходним прошаркам населення, беручи до уваги досвід США, де програмами бюджетної продовольчої підтримки користуються понад 15% громадян.

Таким чином, стратегічна мета підвищення місткості національного продовольчого ринку – досягнення раціональних норм здорового харчування всіма верствами населення України, що вимагає збільшення витрат на харчування на 40%. Тобто місткість потенційно необхідного внутрішнього продовольчого ринку України оцінюється в цінах 2016 р. у 1 трлн грн.

Найближчими роками внутрішній продовольчий ринок зростатиме високими темпами і його роль у макроекономічному розвитку підвищиться. Але у більш віддаленому майбутньому частка продовольчих споживчих витрат повинна скорочуватися.

2. Стимулювання експорту

2.1. Міждержавні торговельні угоди

Після вступу до СОТ український уряд активно проводить двосторонні переговори з країнами – членами СОТ для більшої відкритості ринків цих країн для українського експорту в рамках угод про вільну торгівлю. З 1 червня 2012 р. набула чинності Угода про вільну торгівлю між Україною та Європейською асоціацією вільної торгівлі (ЕФТА), з 1 січня 2013 р. – Угода про вільну торгівлю між Україною та Чорногорією. Хоча ЗВТ з ЄС набула чинності з початку 2016 р., з 23 квітня 2014 р. діяли автономні торгові преференції для експорту українських товарів у ЄС. Також проводяться консультації і переговори щодо майбутніх угод про вільну торгівлю з Ізраїлем, Сербією, Сінгапуром, Туреччиною.

Угода про вільну торгівлю з Канадою. 11 липня 2016 р. Україна і Канада підписали двосторонню Угоду про вільну торгівлю, яка почала діяти з 1 серпня 2017 р.

Угодою про вільну торгівлю між Україною та Канадою передбачено семирічний перехідний період. На деякі групи чутливих сільськогосподарських товарів відбудеться поетапна відміна ввізного мита: протягом трьох років – на живих овець і птицю, яловичину, баранину, горіхи, продукцію борошномельно-круп'яної промисловості та ін. (загалом – 323 десятизначні тарифні підкатегорії, або 12,3% тарифних підкатегорій сільськогосподарських товарів); протягом п'яти років – на окремі субпродукти свиней, плоди та насіння олійних культур, масло рослинне та ін. (загалом 2,4% тарифних підкатегорій сільськогосподарських товарів); протягом семи років – на свинину свіжу або охолоджену, молоко і вершки, яйця птиці, мед, овочі, ковбаси та ін. (загалом – 526 десятизначних тарифних підкатегорій, або 20,0% тарифних підкатегорій сільськогосподарських товарів). Для найбільш чутливих сільськогосподарських товарів уведуться квоти на імпорт, а цукор був вилучений з дії Угоди. Україна встановила нульові тарифні квоти на імпорт свинини з Канади (морожена свинина, субпродукти, сало – загалом 14 десятизначних тарифних підкатегорій) обсягом 10 тис. т у перший рік дії Угоди з доведенням до 20 тис. т по закінченні семирічного перехідного періоду. З моменту набрання Угодою чинності відбулася повна лібералізація ринків риби і морепродуктів, зернових, олійних, насіння і плодів інших олійних культур, шоколаду, хлібобулочних і кондитерських виробів, фруктових соків, мінеральної води, пива, вина і деяких інших товарів. Для деяких чутливих продуктів передбачена часткова лібералізація ринків у торгівлі з Канадою. До них належать м'ясо і субпродукти птиці мороженої, масло тваринне, сир, маргарин і суміші та ін. (загалом – 78 десятизначних тарифних підкатегорій). Зокрема, на окремі категорії мороженого м'яса птиці ставки ввізних мит знизяться на 20% протягом семи років. Україна встановила нульові тарифні квоти на імпорт свинини з Канади (морожена свинина, субпродукти, сало) обсягом 10 тис. т у перший рік дії Угоди з доведенням до 20 тис. т по закінченні семирічного перехідного періоду.

З моменту набрання Угодою чинності Канада застосовує нульові ставки імпортного тарифу для сільськогосподарських товарів походженням з України за винятком тих, для яких застосовується система квотування імпорту. Канада має імпортні тарифні квоти для 22 груп товарів, таких як: пшениця, ячмінь і продукція їхньої переробки; молочні продукти; м'ясо курей і субпродукти з курей; індичка і субпродукти з індички; яйця інкубаторних курей і курчат; яйця та яєчні продукти; яловичина й телятина; маргарин; свинина; арахісове масло. Ці товари можна буде продавати за нульовою ставкою ввізного мита тільки в рамках глобальних квот Канади (коли країна походження товару не має значення). А оскільки інші виробники, зокрема із США, мають сильні позиції щодо експорту цих товарів у Канаду, змагатися з ними за обсяги тарифних квот нашим виробникам буде дуже важко. Отже, стратегічно важливі ринки для розвитку експорту вітчизняної сільськогосподарської продукції з вищим рівнем доданої вартості в рамках ЗВТ Канада не відкрила.

Угода з Китаєм. Крім укладених угод про ЗВТ, Україна також має міждержавні угоди щодо експорту сільськогосподарської продукції. Найбільш важливою з огляду на масштаби і перспективи експорту є угода щодо експорту кукурудзи в Китай. У 2012 р. Державна продовольчо-зернова корпорація України (ДПЗКУ) та Експортно-імпортний банк Китаю домовилися про надання Українській корпорації кредиту в розмірі 3 млрд дол. під держгарантії. Частина кредиту в розмірі 1,5 млрд дол. надавалася ДПЗКУ на закупівлю зерна (в першу чергу кукурудзи) для подальших експортних поставок через посередництво китайської корпорації ССЕС (Китайської національної корпорації машинної індустрії та генеральних підприємств). Другу половину позики (1,5

млрд дол. США) українська корпорація повинна була протягом п'яти років витратити на імпорту з КНР сільськогосподарської техніки та матеріально-технічних ресурсів.

Україна отримала цей контракт завдяки стратегічній політиці зменшення продуктової залежності Китаю від США в імпорті зернових і вже у 2015 р. стала найбільшим експортером кукурудзи в Китай. Не меншу роль відіграє експорт кукурудзи в загальних обсягах експорту вітчизняних товарів у Китай.

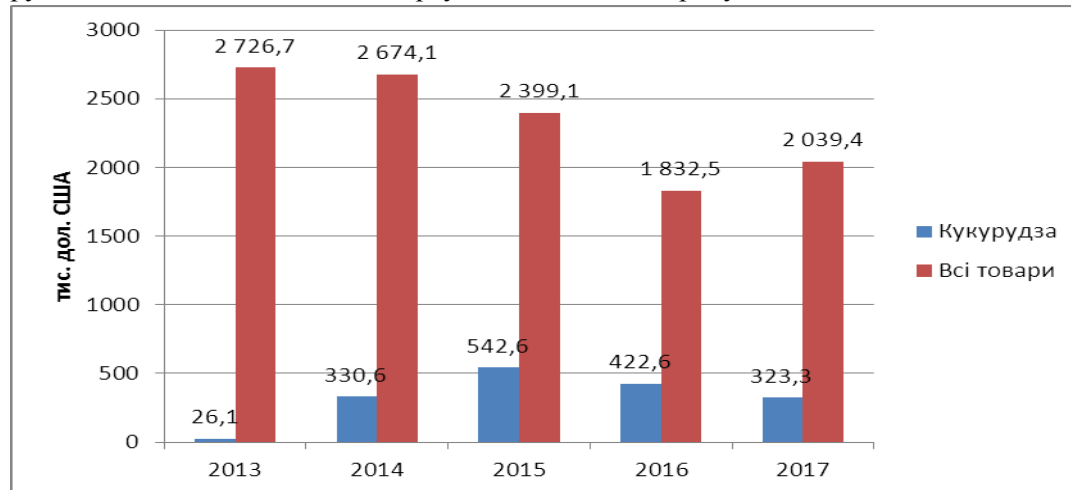

Рис. 2.1. Експорт кукурудзи та експорт товарів з України в Китай у 2013–2017 рр.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

На рис. 2.1 представлена динаміка експорту вітчизняної кукурудзи в Китай і динаміка товарного експорту України в Китай упродовж 2013–2017 рр.

У 2015 р. та 2016 р. частка кукурудзи у вартості товарного експорту в Китай практично не мінлася і становила близько 23%, проте вартість експорту кукурудзи в Китай у 2016 р. зменшилася на 22,1% проти попереднього року. У 2017 р. частка кукурудзи у вітчизняному товарному експорті в Китай зменшилася до 16%, а вартість експорту кукурудзи в Китай зменшилася на 23% відносно рівня 2016 р. і на 40% відносно рівня 2015 р.

Зменшення експорту кукурудзи в Китай починаючи з 2016 р. пояснюється такими причинами:

1. Наявністю в КНР великих запасів кукурудзи, які збільшуються починаючи з 2012 р.⁵⁵. Надлишкові запаси, що на 60% перевищують обсяги споживання кукурудзи в Китаї, склалися в результаті політики накопичення запасів зернових і політики розвитку самозабезпечення, якою передбачені субсидії місцевим фермерам. Внаслідок цього Китай зменшив обсяги імпортних квот на кукурудзу у 2015/2016 маркетинговому році (хоча КНР має зобов'язання перед СОТ щорічно відкривати тарифну квоту на кукурудзу у розмірі 7,2 млн т, фактичний розмір квоти встановлюється Китаєм на нижчому рівні).

2. Зменшенням світових цін на кукурудзу у 2016 р. У результаті при зменшенні фізичних обсягів експорту кукурудзи в Китай на 14,6% вартість експорту зменшилася на 21,1%. У 2017 р. на тлі відновлення світових цін на кукурудзу при зменшенні фізичних обсягів експорту кукурудзи в Китай на 24,9% вартість експорту зменшилася на 23,5%.

3. Проблемами з виконанням ДПЗКУ своїх зобов'язань перед китайською корпорацією ССЕС. Ще на початку 2014 року з'ясувалося, що Україна не повністю

⁵⁵ Hallie Gu, Dominique Patton. China forecasts corn imports at decade low, spooking exporters. URL: <http://www.reuters.com/article/us-china-crops-corn-imports-idUSKBN1500ZO>

виконує свою частину контракту, у зв'язку з чим Китай подав до Лондонського міжнародного арбітражного суду позов до України на відшкодування збитків на суму 3 млрд дол.⁵⁶ Причиною стали не вигідні для України умови контакту з китайською корпорацією ССЕС, які передбачають маржу для ССЕС у розмірі 5 дол. США за тону. При зниженні світових цін на кукурудзу маржа в абсолютному вимірі стала не вигідною для ДПЗКУ і корпорація стала продавати кукурудзу третім сторонам без виплати маржі китайській компанії ССЕС, що було розцінене китайською стороною як порушення контракту⁵⁷ (умови контракту ДПЗКУ з китайською стороною передбачають, щоб усі експортні поставки кукурудзи ДПЗКУ йшли через китайські компанії⁵⁸).

4. Проблемами з приватизацією ДПЗКУ. Після включення у серпні 2016 р. ДПЗКУ до списку держпідприємств, які мають бути приватизовані у 2016–2017 рр., виникла суперечка з китайською корпорацією ССЕС, у результаті якої Кабінет Міністрів України виключив ДПЗКУ з переліку об'єктів державної власності, що підлягають приватизації у 2016–2017 рр., до погодження з основним кредитором компанії – Ексімбанком Китаю.

5. Виявленням в українських посівах кукурудзи заборонених в Китаї збудників хвороб. У серпні 2016 р. при обстеженнях посівів на виконання протоколів фітосанітарних та інспекційних вимог щодо експорту ячменю, сої, кукурудзи з України в Китай було виявлено віруси мозаїки пшениці, ячменю і люцерни, а також кукурудзяного метелика. Тому експорт кукурудзи в Китай опинився під загрозою і в 2017 р. Заражені площі у 2017 р. становили 1796 га із засіяних 4258 тис. га⁵⁹.

Очевидно, що з огляду на зазначені обставини у найближчій перспективі збільшити або принаймні відновити експорт кукурудзи в Китай в обсягах 2015 р. не уявляється можливим.

Проте ринок Китаю є перспективним для вітчизняних зернових, конкуренція на ньому зростає, у тому числі і з боку Російської Федерації, тому стратегічно важливим завданням є боротьба за цей ринок.

Так, 29 березня 2017 р. відбулось підписання довгострокового контракту між ТОВ «Експортна продовольча торгівля» Російської Федерації і китайською компанією «Китайсько-європейський сільськогосподарський розвиток» на поставку в КНР російської сільгосппродукції. Йдеться про експорт російських сої, ячменю, ріпаку, насіння льону, а також соняшникової нерафінованої олії в Китай. Поставки будуть здійснюватися в рамках реалізації ініціативи «Новий сухопутний зерновий коридор Росія – Китай», підтриманої урядами Росії та Китаю⁶⁰.

Для того щоб розширювати експорт зернових в Китай, необхідно:

1. Вирішити питання з пом'якшенням умов «китайського кредиту» ДПЗКУ і тільки після цього провести її приватизацію.

2. Диверсифікувати сільськогосподарський експорт у Китай, зокрема за рахунок експорту сої, для чого доцільно провести роботу на міждержавному рівні (як це зробила РФ).

⁵⁶ Как Украина осваивает миллиардные китайские кредиты: энергетика, АПК и строительство. URL: <http://www.segodnya.ua/economics/enews/kak-ukraina-osvaivaet-kitayskie-kredity-energetika-apk-i-stroitelstvo-695114.html>

⁵⁷ Крупнейший государственный зернотрейдер объяснил, куда делись "китайские деньги". URL: <https://delo.ua/business/krupnejshij-gostrejder-zerna-objasnil-kuda-delis-kitajskie-den-323136/>

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Кукурузный коллапс. Грозит ли Украине китайское эмбарго. URL: <http://biz.liga.net/all/prodovolstvie/stati/3467811-kukuruznyy-oblom-grozit-li-ukraine-kitayskoe-embargo-.htm>

⁶⁰ Россия и Китай заключили долгосрочный контракт на поставку в КНР сельхозпродукции. URL: <http://tass.ru/ekonomika/4135229>

3. Розширювати експорт кукурудзи в Китай за рахунок комерційних компаній. Після того, як ДПЗКУ проклала шлях до Китаю, комерційні компанії розпочали процес реєстрації для поставок кукурудзи в Китай. Станом на кінець 2015 р. доступ на китайський ринок мали понад 60 українських компаній⁶¹

4. Мінімізувати наслідки виявлення забороненої в Китаї хвороби посівів кукурудзи шляхом проведення відповідних карантинних заходів і недопущення попадання зараженого зерна в експортні партії.

2.2. Можливості ЗВТ з ЄС для розвитку вітчизняного експорту

Щодо додаткових квот на експорт у ЄС окремих сільськогосподарських товарів. Із самого початку дії автономних торговельних преференцій ЄС у торгівлі з Україною з 1 листопада 2014 р. було зрозуміло, що обсяги нульових тарифних квот ЄС щодо значної кількості товарних позицій з високими нетарифними бар'єрами українські експортери не вибирають, а решта позицій – не задовольняє вітчизняний бізнес. Особливо це стосується позицій з високими ставками імпортного тарифу ЄС, експорт яких поза межами нульових тарифних квот неможливий. Безмитні квоти для експорту в ЄС на кукурудзу, пшеницю, овес, мед, виноградний та яблучний сік, оброблені томати, ячмінну крупу, м'ясо птиці, цукор, ячмінь, солод та пшеничну клейковину вибираємо повністю або майже повністю. Деякі продукти конкурентні на ринку ЄС і при експорті поза тарифною квотою. Конкурентними на ринку ЄС є виробники меду і сокових концентратів, які успішно постачають свою продукцію на ринки ЄС поза межами нульових тарифних квот. Проте високе ввізне мито на м'ясо птиці не дозволяє виробникам курятини вийти на ринки ЄС з обсягами, що перевищують виділені їм українськими обмежені квоти.

Мізерною є тарифна квота на кукурудзу порівняно з обсягами вітчизняного експорту в ЄС, проте кукурудза, як і інші зернові, може експортуватися в межах квот для третіх країн з преференційною ставкою ввізного мита, розмір яких залежить від виробництва та запасів зерна в ЄС.

Таким чином, можна скласти перелік вітчизняних агропродовольчих товарів, які можуть стати конкурентними на ринку ЄС при експорті поза тарифними квотами. Це мед, кукурудза, сокові концентрати, продукти переробки солоду та крохмалю, оброблений крохмаль, етанол, цукрова кукурудза, оброблена продукція зернових. На решту продуктів, особливо тваринного походження, ввізні мита поза обсягами квот фактично є заборонними. Отже, довгостроковим пріоритетним завданням є збільшення обсягів саме цих тарифних квот.

Уряд України провів переговори щодо збільшення обсягів тарифних квот, які були повністю використані вітчизняними експортерами протягом дії режиму автономних преференцій ЄС, насамперед на експорт пшениці, кукурудзи, меду, яблучного та виноградного соків, а також курятини.

29 вересня 2016 р. Європейська Комісія оприлюднила пропозицію до Європарламенту та Ради ЄС щодо введення автономних торговельних заходів для України у формі нульових тарифних квот на певні сільськогосподарські товари додатково до тарифних квот, передбачених в Угоді, та у формі часткового або повного скасування імпортних тарифів на деякі промислові товари⁶². Процес узгодження цього

⁶¹ Кукурузный коллапс. Грозит ли Украине китайское эмбарго. URL: <http://biz.liga.net/all/prodovolstvie/stati/3467811-kukuruznyy-oblom-grozit-li-ukraine-kitayskoe-embargo-.htm>

⁶² Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the introduction of temporary autonomous trade measures for Ukraine supplementing the trade concessions available

Розділ 2. Ключові підвалини зростання сільгоспвиробництва: фінансування...

рішення Єврокомісії з Європарламентом та Радою ЄС був досить складним і довготривалим. У результаті не всі пропозиції Уряду України і Європейської Комісії були схвалені.

У табл. 2.13 наведено обсяги тарифних квот для безмитного ввезення на територію ЄС окремих вітчизняних сільськогосподарських товарів, ставки митного тарифу ЄС для ввезення цих товарів поза квотами та обсяги експорту цих товарів з України в ЄС.

Як видно з наведеної у табл. 2.13 інформації, обсяги експорту меду в ЄС за 2016 р. у 7 разів перевищили обсяг тарифної квоти, а пропонується додаткова квота розміром 2500 т у 17 разів менша за обсяги вітчизняного експорту. Обсяги щорічного експорту ячмінної крупи в ЄС майже утричі перевищують розмір встановленої тарифної квоти. Додаткова щорічна квота у 7800 тис. т дозволить експортувати ячмінну крупу на вигідних умовах. Експорт оброблених томатів поза межами квот також утричі перевищує розмір квоти, тому додаткова квота у 3000 т – це мінімум того, на що могли б претендувати вітчизняні експортери. Експорт яблучного та виноградного соку в чотири рази перевищує обсяг виділеної квоти, тому пропозицію Комісії ЄС по цих товарах, яка обмежується додатковими 500 т виноградного соку, не можна вважати такою, що задовольняє вітчизняних експортерів. Пропозиції додаткових квот ячменю (325 тис. т на рік) та вівса (4 тис. т на рік) дозволять понад удвічі збільшити їх експорт до ЄС.

Що стосується додаткових квот на експорт в ЄС пшениці (65 тис. т на рік) та кукурудзи (650 тис. т на рік), то вони явно замалі відносно експортного потенціалу України.

Таблиця 2.13

Обсяги тимчасових додаткових тарифних квот на сільськогосподарські товари

Товари	Обсяг щорічної квоти для безмитного ввезення на територію ЄС відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС, т/рік	Митний тариф ЄС для ввезення поза квотою	Обсяги експорту з України в ЄС за 2016 р., т	Обсяг тимчасових (на 3 роки) додаткових тарифних квот, т ⁶³
Мед натуральний	5 000 тонн з поступовим збільшенням протягом 5 років до 6000 т/рік	17,3%	42949	2500
Ячмінна крупа та борошно; зерно зернових злаків, оброблене іншими способами	6000 т з поступовим збільшенням протягом 5 років до 7500 т	98–171 €/1000 кг	18 891	7800
Оброблені помідори	10000 т	14,4%	32222	3000
Виноградний та яблучний сік	10000 т з поступовим збільшенням протягом 5 років до 20000 т	22.4 % + 27 €/100 л (виноградний сік) 18% (яблучний сік)	40481	500 (виноградний сік)
Овес	4000 т	Інші режими	3739	4 000
Пшениця м'яка, пшеничне борошно та гранули	950000 т з поступовим збільшенням протягом 5 років до 1000000 т	95 €/1000 кг	1238043	65000
Кукурудзяне борошно та гранули	400000 т	7,7%	6673788	625000

under the Association Agreement. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52016PC0631>

⁶³ EUR-Lex: Access to European Union law. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32017R1566>

Ячмінь, ячмінне борошно та гранули	250000 т з поступовим збільшенням протягом 5 років до 350000 т	Інші режими	234315	325000 (ячмінь, крім насіння, борошна і гранул)
------------------------------------	--	-------------	--------	---

Джерела: Доповнення до Додатку I-A Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС. URL: http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_%28body%29.pdf; дані щодо тарифів РНЧ ЄС: Latest available MFN applied tariffs at HS 6-digit subheading level. Data on MFN Applied Tariff. European Union. URL: https://www.wto.org/english/thewto_e/countries_e/european_communities_e.htm; for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the introduction of temporary autonomous trade measures for Ukraine supplementing the trade concessions available under the Association Agreement. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52016PC0631> EUR-Lex: Access to European Union law; <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX>; дані Держстату України: Експорт-імпорт окремих видів товарів за країнами світу за січень-грудень 2016 р. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Згідно з оцінками Європейської Комісії, ЄС втратить щорічно (відповідно Україна зекономить) понад 50 млн євро доходів від митного тарифу на товари, на які пропонується ввести автономні торгові заходи, з них 80% за рахунок сільськогосподарських товарів. За оцінками Мінагрополітики, які враховують також зростання обсягів експорту сільськогосподарських товарів в ЄС, виграш України становитиме 200 млн дол. США⁶⁴.

Те, що було отримано позитивне рішення Європейської Комісії щодо збільшення квот на деякі (не на всі) товарні позиції, які обговорювалися, можна вважати успіхом вітчизняної торговельної політики. Адже формально переговори щодо збільшення розмірів квот можна ініціювати лише через п'ять років після набуття Угодою чинності.

Підставою для перегляду квот є положення ст. 29 п. 5 Угоди, відповідно до якого «через 5 років після набрання цією Угодою чинності Сторони можуть на запит будь-якої Сторони провести консультації з метою розгляду прискорення та розширення сфери скасування ввізного мита у торгівлі між Сторонами». Очевидно, що збільшення обсягів тарифних квот є розширенням сфери скасування ввізного мита. Відповідне рішення ухвалюється на Засіданні Комітету асоціації з питань торгівлі. Що стосується визначеного у цій статті п'ятирічного терміну від часу набрання Угодою чинності, то у ст. 486 п. 5 Угоди визначено, що будь-яке посилання в положеннях угоди на «дату набрання чинності цієї Угоди» слід розуміти як «дату, з якої ця Угода використовується тимчасово». Таким чином, відповідно до положень Угоди розпочати переговори щодо збільшення квот можна буде через 5 років після 1 листопада 2014 р., тобто не раніше 1 листопада 2020 р.

При проведенні цих переговорів необхідно зробити висновки із досвіду проведення переговорів щодо тимчасових тарифних квот у 2016–2017 рр., коли з пропозиції Уряду України деякі товари спочатку були виключені Європейською Комісією, а потім узгоджені з ЄК обсяги нульових тарифних квот були суттєво зменшені у Постанові Європейського Парламенту та Ради Європи.

Тому при проведенні подальших переговорів щодо збільшення обсягів нульових тарифних квот необхідно буде максимально врахувати виклики, пов'язані із проходженням процедури затвердження рішення у Європарламенті і Раді ЄС. Як показав досвід проходження цих пропозицій через Комітет сільського господарства та сільського розвитку Європейського Парламенту, не слід беззаперечно розраховувати на позитивне рішення цих органів.

⁶⁴ Збільшення квот ЄС на експорт агропродукції дозволить Україні отримати \$200 мільйонів – віце-прем'єр. URL: <http://www.unian.ua/eurobusiness/1549072-zbilshennya-kvot-es-na-eksport-agroproduksiji-dozvolit-ukrajini-otrimati-dodatkovu-200-milyoniv-vitse-premer.html>

Зокрема, представник Комітету сільського господарства та сільського розвитку Європейського Парламенту у своєму висновку від 22 грудня 2016 р. щодо пропозицій Єврокомісії для Європейського Парламенту і Ради ЄС щодо запровадження тимчасових автономних торгових заходів для України додатково до передбачених в Угоді про Асоціацію зазначав про недостатню аргументацію збільшення квот на українські сільськогосподарські продукти, мотивуючи свою позицію тим, що запропоновані автономні торгові преференції стосуються дуже чутливих секторів сільського господарства ЄС, які останнім часом постраждали від серйозних криз і на які негативно вплинуло ембарго на торгівлю з Російською Федерацією – фруктів, овочів та зернових культур. Зокрема зазначалося, що Україна є конкурентоспроможним експортером зернових на світові ринки, в тому числі і на ринки ЄС, а мита ЄС поза межами тарифних квот не створюють перешкод для експорту зернових з України.

Тому українська сторона має підготувати зустрічні аргументи для зміцнення своєї переговорної позиції.

По-перше, пропозиції української сторони мають враховувати реалії переговорного процесу в рамках Угоди про асоціацію з ЄС, відповідно до яких перспективи збільшення квот мають лише ті продукти, які демонструють збільшення експорту протягом дії ПВЗВТ з ЄС (саме історичні обсяги експорту було покладено в основу визначення обсягів тарифних квот у ході переговорів про створення ЗВТ з ЄС).

Зростання експорту в ЄС відбулося за всіма товарними позиціями, на які були встановлені квоти і на експорт яких вітчизняні виробники отримали дозволи. Зокрема, якщо у 2014 р. обсяги експорту меду в ЄС становили 26121 т, то у 2017 р. зросли на 85% до 48436 т; експорт в ЄС ячмінної крупи та борошна зріс з 10532 т у 2014 р. до 15732 т у 2017 р. (на 49%); експорт солоду і пшеничної клейковини зріс з 1990 т у 2014 р. до 6994 т у 2017 р. (у 3,5 раза); експорт в ЄС оброблених томатів збільшився з 11547 т у 2014 р. до 39747 т у 2017 р. (у 3,4 раза).

По-друге, важливі також додаткові аргументи, зокрема, незацікавленість українських виробників у заповненні незначних обсягів тарифних квот для безмитного експорту в ЄС через те, що витрати на отримання дозволів для експорту перевищують отримані вигоди. Насамперед, це стосується експорту продуктів тваринництва – м'яса і молочних продуктів, де процедури отримання дозволів на експорт тривають декілька років, а щорічні розміри квот не виправдано малі відносно відповідних витрат (яловичини – 12000 т., свинини 20000 т. (плюс 20000 т. додатково), баранини – 1800 т у 2018 р. з доведенням до 2250 т. у 2021 р.; м'яса птиці – 17600 т. у 2018 р. з доведенням до 20000 т. у 2021 р. (плюс додатково 20000 т.); молочних продуктів – 2000 т, масла – 250 т). Такі незначні обсяги квот вибираються виробниками, які отримали дозвіл на експорт в ЄС практично миттєво – квоти на експорт м'яса птиці в ЄС станом на 11 січня 2018 р. були вичерпані на 25%⁶⁵. До того ж експорт поза межами тарифних квот на продукцію тваринного походження не уявляється можливим з огляду на фактично «заборонний» розмір ввізного мита.

По-третє, по багатьох товарах умови торгівлі з ЄС несиметричні, і це також може підкріпити обґрунтування української сторони. На яловичину, свинину, баранину, м'ясо птиці, яйця, пшеницю, ячмінь, кукурудзу, молоко, масло в Україні діють адвалерні мита, які нараховуються у відсотках до митної вартості товарів, тоді як в ЄС використовуються специфічні мита, які нараховуються у встановленому грошовому розмірі на одиницю товарів, що обкладаються митом, або комбіновані, які поєднують

⁶⁵ Україна вже вичерпала ряд квот на експорт в ЄС з початку року. URL: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/ukraina-uzhe-ischerpala-ryad-kvot-na-eksport-v-es-s-nachala-goda-1105205.html>

обидва ці види митного обкладення і по багатьох позиціях встановлені на такому високому рівні, що вітчизняний експорт поза межами нульових тарифних квот не уявляється можливим.

По-четверте, Європейська Комісія у своїх пропозиціях до Європарламенту та до Ради ЄС використала такий аргумент, що у недавніх переговорах щодо ЗВТ з Перу та Колумбією, Центральною Америкою, В'єтнамом та Канадою цим країнам було надано вільний безмитний доступ на ринки ЄС для деяких продуктів, включених до пропозиції для України⁶⁶.

По-п'яте, участь в експорті малого та середнього бізнесу також є додатковим аргументом на користь збільшення квот. Зокрема, у преамбулі до Регламенту (ЄС) 2017/1566 Європейського Парламенту та Ради від 13 вересня 2017 р. «Про запровадження тимчасових автономних торговельних заходів для України, що доповнюють торговельні поступки, передбачені Угодою про асоціацію» в абзаці (3) зазначається, що «Комісія проаналізувала фактичне обґрунтування вибору продуктів, на які поширюється дія цього Регламенту, зокрема потенційний вплив цього Регламенту на малих та середніх бенефіціарів в Україні, та надала це пояснення Європейському Парламенту та Раді. Автономні торговельні заходи, встановлені цим Регламентом, повинні надаватися продуктам, які є корисними з огляду на цей аналіз»⁶⁷. Таким чином, у ході майбутніх переговорів у першу чергу слід домагатися збільшення квот на безмитне ввезення до ЄС товарів, що виробляються переважно або хоча б частково малими і середніми виробниками – меду, часнику, грибів, оброблених томатів, виноградного та яблучного соку. Поряд із цим важливо сприяти просуванню цих товарів на ринки ЄС під власними брендами, що дасть можливість продавати їх за ціною, вигідною для експорту поза межами нульових тарифних квот.

Стимулювання експорту органічної продукції: механізми просування на ринок ЄС продукції органічного виробництва. У країнах ЄС зростає попит на продукцію органічного виробництва. Місткість ринку органічної продукції ЄС оцінюється у 20 млрд євро⁶⁸. Серед країн ЄС найбільші ринки органічної продукції мають Німеччина, яка вважається піонером органічної продукції, та Франція (відповідно 7,6 млрд євро та 4,4 млрд євро, за даними 2013 р⁶⁹).

За даними Eurostat, 5,5% сільськогосподарських угідь ЄС використовуються для органічного виробництва⁷⁰. Проте в останні роки обсяги виробництва органічних продуктів не задовольняють зростаючий попит. Тому ринок органічної продукції ЄС є перспективним для вітчизняного експорту.

⁶⁶ REPORT on the proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council on the introduction of temporary autonomous trade measures for Ukraine supplementing the trade concessions available under the Association Agreement. European Parliament 2014–2019. Plenary sitting 10.5.2017. Committee on International Trade. Rapporteur: Jarosław Wałęsa. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&mode=XML&reference=A8-2017-0193&language=EN#title1>

⁶⁷ REGULATION (EU) 2017/1566 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 13 September 2017 «On the introduction of temporary autonomous trade measures for Ukraine supplementing the trade concessions available under the Association Agreement». *Official Journal of the European Union*. 30.9.2017. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32017R1566&from=EN>

⁶⁸ EU reforms organic farming. URL: <http://www.euractiv.com/sections/agriculture-food/eu-reforms-organic-farming-301321>

⁶⁹ Organics international. URL: http://www.ifoam.bio/sites/default/files/ar2014_web.pdf

⁷⁰ Organic farming: number of farms, areas with different crops and heads of different types of animals by agricultural size of farm (UAA) and NUTS 2 regions. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/ef_mporganic

Розділ 2. Ключові підвалини зростання сільгоспвиробництва: фінансування...

Законодавчі вимоги ЄС щодо імпорту органічної продукції. Щоб отримати статус продукції органічного виробництва на ринку ЄС, живі або необроблені сільськогосподарські продукти, перероблені сільськогосподарські продукти для використання як продовольства, кормів, насіння і вегетативного матеріалу для розмноження, повинні відповідати правилам, встановленим у Регламенті Ради (ЄС) № 834/2007 (OJ L-189 20/07/2007) (CELEX 32007R0834).

Ці правила, встановлені Регламентом Ради (ЄС) № 834/2007 та Регламентом Комісії (ЄС) № 889/2008 (OJ L-250 18/09/2008) (CELEX 32008R0889), охоплюють головним чином такі вимоги:

- вимоги щодо виробництва, переробки, транспортування, пакування і зберігання продуктів;
- вимоги щодо використання певних продуктів і речовин у переробці харчових продуктів (додатки VIII і IX Регламенту комісії (ЄС) № 889/2008); список дозволених інгредієнтів доступний у базі даних Інформаційної системи органічного землеробства (OFIS)⁷¹;
- заборону використання генетично модифікованих організмів (ГМО) та продуктів, виготовлених з ГМО, в органічному виробництві;
- вимоги щодо маркування: наявність логотипу органічного виробництва Європейського Союзу⁷². Логотип та зазначення, що свідчать про органічні методи виробництва, можуть бути використані тільки для певних продуктів, які відповідають усім вимогам, викладеним у Регламенті. Інформація щодо використання регламенту, інструкції для користувача і найчастіші запитання можна знайти за web-адресою (http://ec.europa.eu/agriculture/organic/eu-policy/logo_en). Паралельно з логотипом ЄС можуть розміщуватися приватні, регіональні або національні логотипи органічної продукції. Тому створення та офіційне затвердження державного логотипу для органічної продукції (сировини) є важливим для її упізнаваності та просування на ринку ЄС⁷³;
- вимоги щодо використання спеціальних заходів перевірки (інспекцій) та спеціальної схеми контролю для органічних продуктів на ринку ЄС.

Органічні продукти із третіх країн можуть потрапити на ринок ЄС тільки: (1) якщо вони марковані спеціальними індикаторами органічних продуктів, (2) якщо вони були вироблені відповідно до правил виробництва, які відповідають законодавству ЄС та (3) виробництва були перевірені відповідно до законодавства ЄС.

Схеми допуску імпортової органічної продукції на ринок ЄС встановлені Регламентом Комісії (ЄС) No 1235/2008 (OJ L-334 12/12/2008) (CELEX 32008R1235) .

Відповідно до цього регламенту можливі два механізми для виходу органічної продукції із третіх країн на ринок ЄС – шляхом надання еквівалентних гарантій і включення країни у список країн, з яких дозволено імпорт визначених видів органічної продукції та механізм експорту через уповноважені ЄС приватні установи контролю.

Особливості процедури запиту на включення до списку третіх країн. Для того щоб переконатися, що імпортовані товари були вироблені відповідно до правил виробництва, еквівалентних тим, які застосовуються для виробництва органічної продукції в ЄС, Європейська Комісія здійснює ретельне розслідування механізмів у

⁷¹ Organic Farming Information System. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/ofis_public/r7/ctrl_r7.cfm?targetUrl=home

⁷² The EU Organic Logo. URL: https://ec.europa.eu/agriculture/organic/sites/orgfarming/files/docs/body/user_manual_logo_en.pdf

⁷³ Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 25.12.2015 № 495. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0099-16>

країні, розглядаючи не тільки вимоги до виробництва, а й заходи, що застосовуються для забезпечення ефективного контролю. Якщо встановлено еквівалентність правил виробництва органічної продукції та правил контролю, третя країна включається до списку авторизованих країн, який міститься у Додатку III Регламенту Комісії (ЄС) № 1235/2008⁷⁴. Наразі у цьому списку перебувають Аргентина, Австралія, Коста-Рика, Індія, Ізраїль, Нова Зеландія та Швейцарія. У списку також визначено перелік товарів з цих країн, які можуть продаватися в Співтоваристві як органічні.

Вимоги до виробництва органічної продукції і до контролю за їх дотриманням в ЄС значно суворіші, ніж навіть до продукції тваринного походження. У преамбулі до Регламенту Комісії (ЄК) № 1235/2008 сказано, що з огляду на відсутність досвіду прямого застосування правил виробництва та маркування органічної продукції за межами території ЄС, для перевірки контролюючих органів, які подали запит на своє включення до списку таких, що відповідають ст. 32 Регламенту (ЄС) № 834/2007, надається більше часу. Тобто потрібен тривалий період для відповіді на їхній запит та їхню інспекцію. Тривалість періодів розгляду запиту і самої інспекції є однією з причин, чому експорт вітчизняної органічної продукції в ЄС не може включатися у короткострокові пріоритети розширення експорту в ЄС.

Ст. 8 Регламенту визначає процедуру для запиту на включення до списку третіх країн – імпортерів органічної продукції в ЄС.

Ця процедура передбачає надання досить значних обсягів інформації (так званого технічного досьє), яка має переконати Комісію, що у країні виконуються вимоги ст. 33(1) Регламенту (ЕК) № 834/2007 для продуктів, які країна хоче експортувати в ЄС. Сам формат подання такої інформації передбачає, що в Україні на час подання запиту має бути досить поширене органічне виробництво і створена ефективна система офіційного контролю за дотриманням вимог до виробництва органічної продукції. Саме це є другою причиною того, що експорт вітчизняної органічної продукції в ЄС не може включатися у короткострокові пріоритети розширення експорту в ЄС.

Очевидно, що Україна ще не має інституційної спроможності для масового експорту органічної продукції в ЄС. Особливо важливим є охоплення системою офіційного контролю малих і середніх господарств, які мають перспективи вирощування органічної продукції.

Механізм експорту через уповноважені ЄС установи контролю. Крім того, для окремих виробників органічної продукції є можливість самостійно вийти на ринки ЄС з використанням такого механізму.

З 1 липня 2012 р. Комісія встановила перелік компетентних органів контролю та приватних контролюючих установ, які можуть проводити інспекції в країнах, що не входять до переліку допущених третіх країн, як зазначено в додатку IV до Регламенту (ЄС) № 1235/2008.

Імпорт органічних продуктів може мати місце, тільки якщо їх контролювали ці визнані компетентні органи. Список компетентних органів контролю та приватних контролюючих установ, що мають право інспектувати та сертифікувати виробництва органічної продукції у третіх країнах, які не включені до списку країн, яким дозволено експортувати органічну продукцію в ЄС, наведено на офіційному сайті Європейської Комісії⁷⁵. Станом на 20/03/2018 р. на території України дозвіл на експорт органічної

⁷⁴ Commission Regulation (EC) No 1235/2008 of 8 December 2008 laying down detailed rules for implementation of Council Regulation (EC) No 834/2007 as regards the arrangements for imports of organic products from third countries. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32008R1235>

⁷⁵ Organic Farming Information System. List of Recognised Control Bodies and Control Authorities for

продукції в ЄС можна отримати через 18 уповноважених Європейською Комісією установ, тільки одна із яких є українською. Індія має дев'ять таких уповноважених для контролю органічної продукції установ, Єгипет – 3, Туреччина – 3.

Безперечно, збільшення кількості приватних органів контролю органічної продукції, уповноважених ЄС інспектувати вітчизняні органічні виробництва та видавати відповідні сертифікати, сприятиме розширенню експорту органічної продукції в ЄС.

Перший і поки що єдиний український інспекційний та сертифікаційний орган з органічного виробництва «Organic Standard» був заснований у 2007 р. у рамках швейцарсько-українського проекту «Сертифікація в органічному сільському господарстві та розвиток органічного ринку в Україні». Він тісно співпрацює з одним зі світових лідерів у сфері сертифікації органічного виробництва – IMO Institute for Marketecology (Швейцарія), що розширює можливості його клієнтів на міжнародному ринку.

Таким чином, у короткостроковій перспективі для експорту органічної продукції в ЄС необхідно створити в Україні «органічну» гарантійну систему (сертифікації, інспекції та маркування), що включає спеціалізовані інспекційні та сертифікаційні установи. Ця система у своїй діяльності має використовувати правові норми ЄС, що полегшить вихід вітчизняної органічної продукції на ринки ЄС.

3. Забезпечення зростання доданої вартості у кінцевій продукції продовольчого ринку

Пришвидшення розвитку тваринництва

Тваринництво є підгалуззю, що включає в себе відразу кілька *ланцюжків доданої вартості*: молочне тваринництво, м'ясне тваринництво, розведення живої худоби (велика і дрібна рогата худоба), а також виробництво яєць.

Тваринництво і, насамперед, скотарство, потребують особливої уваги держави. Основні причини цього – необхідність покращення структури ґрунтів (унаслідок збільшення обсягів внесення під сільгоспкультури органічних добрив) і раціону харчування громадян країни (в якому частка тваринних білків нині на 15% нижча за рівень 1990 р. і на 36% – за рівень США), зменшення імпоротної залежності у розрізі м'ясної продукції, розширення відповідного експортного потенціалу. Відходи тваринництва – це також надійне джерело сировини для біоенергетичного виробництва і підвищення рівня енергозбереження у галузі й країні. Однак частка тваринництва у валовій продукції вітчизняного сільського господарства за роки незалежності постійно знижується: з 49% у 1990 р. до 27%⁷⁶ у 2016 р.

Найбільш складна ситуація в Україні склалася з поголів'ям великої рогатої худоби. За нашими оцінками, за умови збереження сучасної системи агрогосподарювання та існуючої тенденції, через 20 років у зоні Степу поголів'я ВРХ взагалі не буде, а в інших регіонах його залишиться вкрай мало. Це означає втрату значних обсягів молока та яловичини, а також практично повну відмову від внесення в ґрунт органічних добрив.

М'ясне скотарство в Україні вже протягом багатьох років є збитковим (у 2016 р. рентабельність становила -24,9%), що знижує зацікавленість виробників у його розвитку (збитковим стає також і свинарство: -4,6%). Водночас м'ясне скотарство має

багато переваг порівняно з молочним. Зокрема, цей вид виробництва не настільки витратний (у 8–10 разів менше), нижчими є й вимоги до концентрації кормів, існує можливість використання у виробництві продуктів переробки рослинництва, а побічні продукти м'ясного тваринництва можна використовувати в переробних галузях. Вищою є й енергоефективність підгалузі: енергоспоживання м'ясного скотарства на 60% нижче, ніж молочного.

Зважаючи на те, що понад 60% собівартості тваринницької продукції становлять корми, можна констатувати, що на конкурентоспроможність усіх зазначених ланцюжків доданої вартості у тваринництві впливає кормова промисловість. Своєю чергою, конкурентоспроможність тваринних кормів значною мірою залежить від таких їхніх інгредієнтів, як кукурудза, соя і фуражні зернові. Відповідно, розвиток тваринництва і зокрема скотарства передусім потребує вдосконалення кормової галузі, а саме: розширення виробництва такого джерела протеїну, як соя, не тільки для експорту, а й для потреб власного тваринництва; збільшення виробництва кукурудзи на силос та зелених кормів; розширення виробництва комбікормів з метою оптимізації кормових раціонів худоби та покращення кормової конверсії.

Ліквідувати збитковість та перетворити скотарство у достатньо прибуткову галузь можливо шляхом створення Полісько-Карпатського «м'ясного поясу» на основі формування стада худоби м'ясного напрямку, пасовищного утримання у найбільш сприятливих умовах та інтенсивної відгодівлі худоби на спеціалізованих майданчиках на контрактних угодах між спеціалізованими підприємствами та малими господарствами, як це прийнято у США, Канаді й багатьох інших країнах⁷⁷.

За умови масштабного впровадження технологій раціонального господарювання можна передбачити настання у галузі скотарства суттєвих змін. Прості розрахунки свідчать, що збереження родючості ґрунту вимагатиме понад десятикратного нарощування нинішнього поголів'я ВРХ (а, відповідно, й значного зростання обсягів м'ясо-молочної продукції). Повне задоволення внутрішніх потреб у молоці⁷⁸ (за умови, що основні його обсяги вироблятимуться сільськогосподарськими підприємствами) та збільшення обсягів відповідного експорту порівняно з базисним (2016 р.) рівнем лише вдвічі (через нинішню складність виходу на зовнішні ринки цієї продукції та їх розширення) потребуватиме забезпечення десятивідсоткової частки молочних корів у загальному поголів'ї ВРХ. Виробництво яловичини за цих умов може зрости майже у 4 рази, що дасть можливість цілком забезпечити внутрішні потреби⁷⁹ та збільшити обсяги експорту до 1,5 млрд дол. США (в експортних цінах 2016 р.). Світовий ринок яловичини вже майже досягнув 10 млн т і, ймовірно, продовжить розширюватися внаслідок стрімкого зростання попиту на м'ясо в Азії і Північній Африці, безпосередньо пов'язаного зі збільшенням населення. Наприклад, ринок халяльної яловичини в арабських країнах оцінюється у понад 2 млрд дол. США. Важливо зазначити, що вітчизняна яловичина є конкурентоспроможною за ціною на цьому ринку. Наразі Україна займає близько 0,3% світового ринку, але за наведених вище умов зможе збільшити цю частку до 6–7%.

Отже, у процесі здійснення структурної трансформації агрогосподарювання необхідно забезпечити пріоритетність розвитку тваринництва. Водночас не можна не

⁷⁷ Молдаван Л.В., Шубравська О.В. Інвестиційні пріоритети у сфері розвитку агропромислового виробництва України та механізми їх реалізації. *Економіка України*. 2015. № 4. С. 82.

⁷⁸ Фонд споживання оцінювався на основі раціональних норм споживання молока (380 кг на особу) та очікуваної кількості населення у 2035 р. згідно з прогнозом Департаменту ООН з соціальних та економічних питань.

⁷⁹ Забезпечення раціонального рівня споживання м'яса (80 кг) та досягнення 20% частки яловичини у структурі споживання м'яса населенням.

відзначити, що в умовах затяжного падіння і волатильності світових цін, у т.ч. і на тваринницьку продукцію, невизначеності з її експортними поставками, зниження споживчого попиту на внутрішньому ринку **нарощування відповідних вітчизняних виробництв має відбуватися виключно на інноваційній основі, досягатися за рахунок використання високопродуктивної худоби, її раціональної концентрації, відокремлення молочного і м'ясного поголів'я, застосування якісних кормів, комплексної переробки отриманої продукції та відходів.** Це дозволить знизити собівартість виробництва, а також підвищити якість продукції, у т.ч. унаслідок застосування виробниками вищих стандартів і державою – жорсткіших санкцій за їх недотримання, активізації процесу проведення незалежних експертиз, антиреклами тощо.

Оцінювати процес розвитку тваринницької галузі можливо за динамікою: питомої ваги тваринництва у валовому випуску галузі; достатності й доступності споживання м'ясо-молочної продукції населенням; часткою тваринницької продукції в агропродовольчому експорті держави.

Висновки і рекомендації

У процесі здійснення структурної трансформації агрогосподарювання необхідно забезпечити пріоритетність розвитку тваринництва, насамперед скотарства. Для цього на рівні держави слід:

- відновити дію фінансових механізмів державної підтримки розвитку тваринництва, насамперед з урахуванням необхідності забезпечення розвитку сімейного господарювання;
- стимулювати становлення й поширення ферм сімейного типу, відшкодовувати таким господарям вартість обладнання й будов, придбання елітних порід тварин і т. ін.;
- законодавчо унормувати запровадження раціональної (екологічно виправданої) концентрації поголів'я худоби, з чим в обов'язковому порядку пов'язувати надання державної підтримки розвитку тваринництва⁸⁰;
- пришвидшити процес адаптації до європейських і світових вимог вітчизняного нормативно-правового забезпечення підвищення якості м'ясо-молочної продукції;
- надавати організаційну й інформаційну підтримку вітчизняним експортерам м'ясо-молочної продукції, у т.ч. за допомогою аграрних експертів з торговельних представництв України в найбільш перспективних країнах – імпортерах вітчизняної продукції (створення таких місій було анонсоване наприкінці 2016 р.).

Стимулювання місцевої переробки сільгосппродукції

Місцева переробка сільськогосподарської продукції – один із важливих напрямів не лише підвищення доданої вартості аграрної продукції, а й досягнення економічної сталості й забезпечення інклюзивного розвитку вітчизняного аграрного сектора. Частка власної (місцевої) переробки сільгосппідприємствами своєї агропродукції в загальних обсягах її переробки є одним із ключових індикаторів економічно сталої агросистеми⁸¹. Очевидно, що значення такого індикатора значною мірою формується під впливом регіональних чинників виробництва і споживання агропродовольчої продукції. Загалом же по Україні **обсяги власної переробки сільгосппідприємствами своєї агропродукції є мізерними** за єдиним винятком. Так, щодо худоби та птиці вони в 2016 р. становили 57% загальних обсягів виробництва м'яса сільгосппідприємствами (проти 47% у 2012 р.), у тому числі м'яса птиці – 79%. Натомість частка яловичини і телятини, переробленої сільгосппідприємствами на власних й орендованих потужностях становила 2%, свинини – 22%, а молока – 1,3% (тринадцятикратне зростання про-

⁸⁰ У країнах ЄС на 1 га ріллі припадає приблизно 1 голова ВРХ. Примітно, що в Україні близьке значення цього показника спостерігалось в 1990 р., а нині воно зменшилося до 0,12.

⁸¹ Шубравська О.В. Розвиток аграрного господарювання України на засадах економічної сталості. *Економіка та прогнозування*. 2014. № 2. С. 62–72.

ти 2012 р.). Практично аналогічна ситуація й щодо рослинницької продукції: зернових і зернобобових було перероблено 2% загальних обсягів виробництва, соняшнику – 3%, овочів – 5%, винограду – 14%, плодів та ягід – 0,4%.

Загалом це засвідчує наявність позитивної тенденції активізації переробної діяльності українських сільгосппідприємств *та її перспективності*. Однак незначні обсяги такої діяльності не дозволяють їй відчутно впливати на економічні результати агровиробників.

Водночас висока рентабельність аграрної галузі збільшує можливості доступу сільгосппідприємств до позикових коштів (у т.ч. й довгострокових) та інвестиційних ресурсів і використання їх на оновлення/створення виробничих потужностей місцевої переробки сільгосппродукції.

Перспективним й швидкозростаючим сектором місцевої переробки є переробка плодів і ягід, зокрема на експорт. На тлі стабілізації виробництва ягід в Україні за останні три роки на позначці близько 130 тис. т відбувалося зростання експортних поставок (переважно заморожених ягід). Так, упродовж 2014–2016 рр. експорт ягід загалом зріс у понад двічі (з 21,5 тис. т до 44,7 тис. т). Зовнішні поставки перероблених плодів, ягід та горіхів за 9 місяців 2017 р. становили 33,9 тис. т на суму 47,8 млн дол. США, тобто майже досягли річних обсягів 2016 р. (41,2 тис. т на суму 50,9 млн дол. США).

На глобальному ринку ягід Україна, порівняно з країнами Південної Америки та Африки, має конкурентніші ціни й дешевшу логістику, що посилює вітчизняний потенціал наרוшування відповідного експорту. Нині українські виробники ягід активно розширюють географію поставок. Якщо раніше основними ринками збуту були країни ЄС, то зараз почалося освоєння ринків Близького Сходу.

Попит на продукцію ягідництва в Європі стрімко зростає. Низька насиченість ринку сприяє тому, що ціни імпорту збільшуються швидше, ніж фізичний обсяг торгівлі. Це свідчить про гарні перспективи для українського виробника на цьому ринку. Усього ж у країнах ЄС за період 2011–2016 рр. обсяг імпорту ягід зріс з 1,6 млн т до майже 2,5 млн т. При цьому з України у 2016 р. європейці імпортували 29,8 тис. т чорниці, лохини заморожених (що становило 11,3% загального імпорту ЄС), 6,1 тис. т очищених волоських горіхів (8,3%), 8,2 тис. т малини, ожини, чорної смородини заморожених (6,2%). Загалом ринок ЄС спожив 60% українського експорту плодів, ягід горіхів, а відповідний вітчизняний експорт з 2014 р. подвоївся (з 18,7 тис. т до 39,2 тис. т) і продовжує зростати.

Очікується, що найбільш інтенсивно світовий ринок ягід розвиватиметься у сегменті замороженої продукції (до 2026 р. він має зрости до 14,8 млрд дол. США із середньорічним темпом близько 6,5%).

Вельми привабливі перспективи відкриваються для України й на глобальному ринку овочів і фруктів, який дедалі більше потребує продукції поглибленої переробки. Так, якщо в 2014 р. масштаби цієї галузі досягали 203,3 млрд дол. США, то в 2020 р. очікується їх зростання до 319,9 млрд дол. США.

Враховуючи економічну доцільність скорочення кількості посередників між виробниками сільгосппродукції і її переробниками, а також потребу максимального працевлаштування сільського населення, очевидно є необхідність стимулювання розвитку агропідприємствами власних переробних потужностей. Не менш важливим це є і в контексті формування замкнутого циклу виробництва і скорочення тим самим його витрат і відходів.

У числі перспективних напрямів розширення випуску продукції з високою доданою вартістю і підвищення експортної конкурентоспроможності вітчизняної агропродовольчої продукції варто також назвати розвиток високотехнологічних виробництв глибокої переробки зерна, яка передбачає його розділення на білкову, крохмальну і целюлозну фракції та на похідні з них. З пшениці при цьому насамперед отримують пшеничну клейковину, лізин, лимону кислоту, з кукурудзи – крохмалі, глюкозно-фруктозні продукти. Така продукція має високу прибутковість і є широко

затребуваною як на внутрішньому, так і на експортному ринку. За оцінками експертів, подібні інвестиційні проекти, хоча й окупаються доволі швидко – у середньому за 5 років, однак потребують значних початкових вкладень (на рівні 120–200 млн євро). Крім цього, чинниками стримування масштабного розвитку такого бізнесу є проблеми з отриманням довгострокового кредитування під прийнятні відсотки, інфляційно-девальваційні ризики, нестабільність цінової кон'юнктури зернового ринку, відсутність зацікавленості держави, зокрема у співфінансуванні відповідної інфраструктури. Дедалі більшою мірою гальмує формування в Україні високотехнологічних виробництв також потужний відплив за кордон найбільш кваліфікованих кадрів і відсутність перспектив їх поповнення на внутрішньому ринку праці в осяжному майбутньому. Водночас, беручи до уваги посилення глобальної конкуренції у сфері торгівлі зерном, очевидно, що розвиток цього напрямку виступає для вітчизняного бізнесу реальною альтернативою можливого зниження експортних прибутків.

Висновки і рекомендації

У числі першочергових дій держави в напрямі розвитку сільгосппідприємствами власної (місцевої) переробки своєї агропродукції – заходи як загальноекономічного характеру (підвищення реальних доходів населення і платоспроможного продовольчого попиту, покращення інвестиційного клімату, формування агроінноваційної системи тощо), так і **цільеспрямована підтримка**, зокрема:

- розвиток структурних підрозділів (цехів) малих і середніх сільгосппідприємств, насамперед у сфері переробки плодоовочевої продукції (її сушіння, заморожування);
- формування і функціонування кооперативних переробних потужностей;
- надання сільгоспвиробникам інформації щодо динаміки продовольчого попиту й умов торгівлі, у т.ч. і міжнародної.

Розвиток громадського харчування

У розвинених країнах провідною галуззю агропродовольчого комплексу, де створюється значний розмір доданої вартості, є громадське харчування, яке у світовій статистиці отримало назву ресторанного господарства. Наприклад, у США в ресторанному господарстві зайнято вдвічі більше працівників, ніж у сільськогосподарському виробництві. У середнього американця понад 40% вартості продовольчого споживання – витрати на харчування поза домом. **У розвинених країнах ресторанне господарство створює понад 2% національного ВВП. В Україні ця частина продовольчого комплексу поки що недостатня (менша за 0,5% ВВП)**, що вимагає докладного розгляду стану і перспектив її розвитку.

Сучасні (2016 р.) українські показники харчування поза домом – 1,7% споживчих витрат і 3,1% витрат на харчування – лише залишки минулих досягнень. У 1990 р. витрати на громадське харчування становили 8,5% загальної вартості харчування.

Слід зазначити, що в радянський період громадське харчування розвивалося як відомча й допоміжна галузь, її суб'єкти здебільшого не мали власних приміщень, розміщувалися при різного роду підприємствах, установах, освітніх закладах. Лише 30% підприємств громадського харчування були загальнодоступними. Таке становище зменшувало галузеві витрати. У 1990 р. націнка ресторанного господарства становила 16% від його товарообороту, нині – 46%.

Статистика радянського періоду поділяла товарооборот громадського харчування на продукцію власного виробництва та куповані товари. Якщо у 1950 р. пропорція цих частин дорівнювала 24:76, то у 1990 р. вона вже оцінювалася 62:38, тобто **громадське харчування з підгалузі торгівлі перетворилося в підгалузь харчової промисловості**. Наразі відповідна інформація не публікується, але враховуючи, що

нині в товарообороті ресторанного господарства вартість алкогольних (включаючи пиво) напоїв і тютюнових виробів займає менше 20%, можна визнати домінуючу роль власного виробництва в цьому виді сучасного бізнесу.

Головний фактор розвитку вітчизняного ресторанного господарства – рівень купівельної спроможності населення, що породжує помітну соціальну проблему – дуже значну стратифікацію покупців послуг цієї галузі.

Групування підтверджує відому закономірність: найбільш забезпечені верстви населення витрачають на харчування меншу частку своїх доходів, але у витрачених на харчування коштах набагато більша частка послуг ресторанного господарства.

Серед тих, хто користується послугами ресторанного господарства, значна диференціація спостерігається по лінії «місто – село». Хоча забезпеченість населення об'єктами ресторанного господарства у міських поселеннях і сільській місцевості однакова (5 одиниць на 10 тис. осіб) різниця у витратах на продукцію цієї галузі дуже значна. У 2016 р. середній душевий доход у містах України перевищував відповідний показник сільських мешканців лише на 5%, а душевий показник витрат на харчування поза домом у містах та селах різнився більш ніж удвічі. Позначаються відмінності традицій.

У географічному розрізі високим рівнем розвитку ресторанного господарства вирізняється столиця: за офіційною статистикою в м. Києві середньодушовий наявний доход перевищує загальноукраїнський показник на 32% (2016 р.), а пропорція відповідних показників товарообороту ресторанного господарства – майже триразово.

Сучасна криза негативно позначилася на розвитку ресторанного господарства України. Головне завдання програм післякризової відбудови – підвищення стандартів життя. Зростання рівня продовольчої безпеки шляхом розвитку ресторанного господарства (ознака розвиненої країни) – доцільний напрям здійснення програмних сподівань. Відставання України від розвинених країн у цій галузі гнітючо значне. Це вимагає особливої уваги до її розвитку.

Висновки і рекомендації

Громадське харчування (ресторанне господарство) є провідною галуззю агропродовольчого комплексу розвинених країн, де створюється значний розмір доданої вартості.

Роки, коли сільському господарству в Україні надавалися преференції і значна бюджетна підтримка, забезпечили необхідний ефект високих темпів зростання агровиробництва. Наразі цей досвід повинен бути використаний для розвитку громадського харчування для ліквідації його нинішнього ганебного відставання.

Г. Доступ до внутрішнього агропродовольчого ринку

1. Реформування системи контролю за безпечністю та якістю харчових продуктів: заходи для внутрішніх виробників

Однією з ключових цілей при підписанні Угоди про асоціацію (УА) Україна-ЄС була: «запровадити умови для посилення економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС, у тому числі завдяки створенню поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі, як це визначено у Розділі IV («Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею») цієї Угоди, та підтримувати зусилля України стосовно завершення переходу до діючої ринкової економіки, у тому числі шляхом поступової адаптації її законодавства до *acquis* ЄС» та ін.

Відправною точкою для реалізації основних положень УА стало ухвалення Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» (від 22.07.2014 р. № 1602-УІІ – набрав чинності з 20.09.2015 р.) і постанови

Кабінету Міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» (від 10.09.2014 р. № 442). Зокрема, було утворено Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, положення про яку затверджено постановою КМУ від 02.09.2015 р. № 667 (розпочала роботу з квітня 2016 р.).

Нині аграрний сектор України активно переорієнтовує зовнішньоекономічну діяльність зі Сходу на Європейський Союз, країни Африки, Азії та Америки. Так, у 2016 р. вже 277 підприємств аграрного сектора мали право експортувати продукцію на ринки ЄС. Серед них 180 підприємств, що виробляли продукцію нетваринного походження, а 97 – харчову продукцію тваринного походження.

Водночас ґрунтовний аналіз ситуації у сфері виробництва безпечних та якісних харчових продуктів дозволяє виокремити низку невідкладних заходів і проблем, оперативне вирішення яких сприятиме зміцненню позицій вітчизняного аграрного сектора на світовому продовольчому ринку, підвищенню конкурентоспроможності його продукції, захисту внутрішнього продовольчого ринку від небезпечних та недоброякісних харчових продуктів, і таким чином, сприятиме досягненню ефективного зростання вітчизняної економіки. У цьому контексті необхідні:

1) подальша розбудова законодавчо-нормативної бази у сфері безпечності харчової продукції та захисту споживачів;

2) впровадження НАССР у харчовій промисловості згідно зі встановленими Законом України з харчової безпеки термінами;

3) впровадження постійно діючих процедур безпечності, що базуються на принципах НАССР, на підприємствах первинного виробництва;

4) обмеження імпорту харчових продуктів на основі СФЗ.

Щодо розбудови законодавчо-нормативної бази треба зазначити, що в травні 2017 р. було ухвалено Закон України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» (№2042-VIII від 18.05.2017 р.), уведення якого в дію з 04.04.2018 р. спонукатиме до **ухвалення низки вже розроблених законопроектів та нормативних документів у сфері захисту споживачів.**

Стосовно стану впровадження НАССР у харчовій промисловості можна констатувати, що на початок 2017 р. на підприємствах, що провадять діяльність з харчовими продуктами, у складі яких є необроблені інгредієнти тваринного походження (м'яса, молочна, рибна сировина) (крім малих потужностей), такий стан є критичним, що вимагає реалізації контрольної функції Держпродспоживслужби, зокрема, в частині **формування в районах і регіонах списків власників потужностей, де відсутні постійно діючі процедури безпечності, оприлюднення графіку проведення аудиту з метою оцінювання доцільності впровадження процедур та їх конкретного типу.** Для підприємств, що провадять діяльність з харчовими продуктами, у складі яких відсутні необроблені інгредієнти тваринного походження (крім малих потужностей), стан впровадження НАССР не виглядає критично (до кінцевої дати впровадження більше року). Однак на цих підприємствах частина потужностей має високий рівень зношування основних засобів та застарілі технології випуску харчових продуктів. Тому доцільно **зобов'язати такі підприємства самостійно проводити аудит на відповідність мінімальним вимогам базових програм**, зокрема: ISO/TS 22002-1:2009 Програмам обов'язкових попередніх заходів із забезпечення безпечності харчових продуктів. Частина 1. Виробництво харчових продуктів. Проведення аудиту доцільне також і для малих виробників. За його результатами можна об'єктивно визначитися з необхідністю та реальними можливостями щодо дотримання вимог законодавства.

На підприємствах первинного виробництва згідно з чинним законодавством не вимагається впровадження НАССР, проте встановлено загальні вимоги до операторів ринку первинної продукції, зокрема, дотримання санітарно-гігієнічних умов на виробництві, вжиття необхідних заходів з метою управління небезпечними факторами і недопущення їхнього впливу на здоров'я населення та екологію довкілля. **З метою виращування безпечної продукції тваринного походження необхідно активізувати зусилля щодо проведення аудитів** (власниками або інспекторами Держпродспоживслужби) на відповідність первинного виробництва мінімальним вимогам базових програм: ISO/TS 22002-3:2011. Невідповідність мінімальним вимогам усувається шляхом розроблення та реалізації комплексу робіт та впровадження постійно діючих процедур з урахуванням рівня безпечності продукції. Після їх завершення інспекторами Служби складається протокол виконання робіт та впровадження постійно діючих процедур безпечності, що є підставою для визнання відповідності господарства мінімальним вимогам базових програм. Поступово подібний аудит необхідно буде започаткувати і проводити виробниками продукції рослинного походження.

Підрозділи Держпродспоживслужби повинні також постійно **відстежувати епізоотичну та епіфітотичну ситуацію у країнах, які імпортують (або переміщують через державний кордон України) харчову продукцію тваринного і рослинного походження** з метою своєчасного виявлення загрози та унеможливлення поширення епідемій на території України. Особлива роль при цьому має відводитися інспекційним постам, що створюються при прикордонних митних дільницях, і обмежують імпорт харчових продуктів на основі жорсткого дотримання вимог СФЗ.

2. Обмеження щодо імпорту: потенціал імпортозаміщення, оцінка масштабів імпортозалежності, використання механізму тарифних квот у рамках двосторонніх торговельних угод, заборони імпорту, обмеження на основі СФЗ

Одним із засобів прискорення зростання економіки є імпортозаміщення. За нашими оцінками, у 2016 р. приблизно 67% агропродовольчого імпорту належало до не-критичного імпорту, тобто такого, який можна замінити внутрішнім виробництвом. У першу чергу процеси імпортозаміщення повинні охопити товари кінцевого споживання, які надходять безпосередньо до підприємств роздрібної торгівлі. Імпортні сировинні товари повинні замінюватись рівноцінними за ціною та якістю вітчизняними аналогами. При цьому сировинні товари критичного імпорту повинні постачатись на внутрішній ринок із мінімальним ступенем обробки для створення основної маси доданої вартості в межах країни.

Про можливість імпортозаміщення у розрізі окремих товарних груп свідчать дані табл. 2.14. Найбільший потенціал імпортозаміщення мають риба, ракоподібні, молюски і продукти їх переробки; вино виноградне; плоди, ягоди, горіхи і продукти переробки; міцні алкогольні напої тощо. Політика імпортозаміщення передбачає встановлення тарифного і нетарифного захисту на максимально можливому за правилами СОТ рівні і залучення інвестицій для модернізації і розширення перспективних галузей (рибне господарство, виноробство, буряківництво, цукрова промисловість, спиртова галузь тощо).

Таблиця 2.14

Можливості імпортозаміщення по окремих товарних групах (2016 р.)

Товарна група	Частка імпорту у внутрішньому споживанні, %	Потенціал приросту продукції, тис. т
Риба, ракоподібні, молюски і продукти їх переробки	66	303

Розділ 2. Ключові підвалини зростання сільгоспвиробництва: фінансування...

Вино виноградне, млн дал	32	4
Плоди, ягоди, горіхи і продукти переробки	23	700
Міцні алкогольні напої, млн дал	16	3
М'ясо і продукти переробки	6	158
Цукор і кондитерські вироби	5	84
Безалкогольні напої, млн дал	2	5
Овочі, баштанні продовольчі культури і продукти їх переробки	1	119
Всього продуктів харчування	X	1363
Всього напоїв, млн дал	X	12

Джерело: статистичні щорічники України / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Експорт-імпорт окремих видів товарів за країнами світу / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Баланси та споживання основних продуктів населенням України / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Виробництво промислової продукції за видами в Україні / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Рослинництво України / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; розрахунки.

Політика імпортозаміщення передбачає визначення галузей, найбільш ефективних з точки зору заміщення імпорту, а також постійний моніторинг присутності імпортованих товарів на внутрішньому ринку. На основі даних Держстату, можна приблизно оцінити масштаби поширення імпорту, але ця оцінка, з одного боку, є неповною, а з іншого боку, дещо викривленою. По-перше, при обчисленні частки продажу споживчих товарів, які вироблені на території України, через торгову мережу підприємств враховуються обсяги продукції, які реалізують великі та середні торговельні підприємства, що звітують органам статистики. Але при цьому поза увагою залишаються обсяги продажу на сільськогосподарських ринках і самозабезпечення населення продуктами харчування. В цьому контексті оцінка масштабів експансії імпорту є дещо завищеною. По-друге, ця методика не враховує використання імпортованої сировини при виробництві харчових продуктів, що у свою чергу занижує масштаби поширення імпорту.

Більш точну оцінку масштабів присутності імпорту можна отримати з використанням балансів продовольчих ресурсів, які обчислює Держстат спільно з Мінагрополітики. В розрізі окремих продовольчих товарів, на основі даних про виробництво, експорт, імпорт і перехідні запаси, ця оцінка може бути достатньо точною. Але такий методичний підхід не дає можливості оцінити масштаби експансії імпорту загалом по всіх агропродовольчих товарах.

До того ж баланси обчислюються тільки по основних агропродовольчих товарах з акцентом на сировину і перерахуванням продуктів переробки в основний сировинний продукт (молокопродуктів – у молоко, продуктів переробки зерна – в зерно тощо). Таким чином, ця методика не може бути застосована до кінцевих продовольчих товарів, які вміщують багато компонентів і які важко віднести до певного виду первинної сировини (безалкогольні та алкогольні напої; вироби з макаронного тіста, начинені м'ясом чи іншими продуктами; супи чи бульйони приготовлені та заготовки для їх приготування тощо).

Використовуючи методичні напрацювання Держстату України, доцільно застосувати нову методику, яка усуває ці недоліки і дає можливість оцінити масштаби експансії імпорту загалом по усіх агропродовольчих продуктах, а також у розрізі окремих товарних груп⁸².

В основу методики необхідно покласти принцип порівняння імпорту агропродовольчих товарів із сукупним внутрішнім споживанням (кінцевим та інвестиційним).

⁸² Докладно про методику див.: Олефір В.К. Оцінка імпортозалежності ринку продовольчих товарів України. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 4. С. 91–105.

При цьому сукупне внутрішнє споживання доцільно визначати як суму виробництва та імпорту за мінусом експорту.

При сукупній оцінці масштабів експансії імпорту необхідно дотримуватись таких методологічних правил. По-перше, усувати подвійний рахунок вартості сировини як готового продукту і тієї ж сировини в кінцевому продукті. По-друге, враховувати змішування харчових інгредієнтів на проміжних етапах підготовки кінцевого продукту. По-третє, брати до уваги імпорту сировину при виробництві товарів на експорт (наприклад, імпортне какао-масло у складі шоколадного виробу, який експортується).

Для розрахунків доцільно брати товари рослинного, тваринного, мінерального походження, які в сирому або переробленому вигляді можуть бути використані як продукти харчування. В тому числі й ті, які потенційно можуть бути застосовані і для нехарчових цілей (наприклад, кукурудза і ріпак для виробництва біопалива). При цьому фактичні обсяги використання на нехарчові цілі необхідно віднімати від обсягів виробництва.

У табл. 2.15 наведено частку імпорту у внутрішньому споживанні для усіх агропродовольчих товарів упродовж 2004–2016 рр. Як видно з табл. 2.15, упродовж цього періоду можна виділити дві якісно відмінні фази: 1) посилення експансії імпорту (2004–2008 рр.), 2) зменшення рівня імпортозалежності (2012–2016 рр.). Фаза збільшення імпортозалежності безпосередньо була пов'язана з фазою економічного зростання, коли збільшувався інвестиційний та споживчий попит. Таким чином, можна спрогнозувати чергове підвищення рівня імпортозалежності після закінчення поточної економічної кризи і переходу до фази економічного зростання.

Таблиця 2.15

Виробництво, зовнішня торгівля, внутрішнє споживання і частка імпорту у внутрішньому споживанні агропродовольчої продукції,

млрд дол. (у порівнянних цінах 2010 р.)

Показник	2004	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Виробництво	49	55	52	51	58	56	59	60	56	62
Експорт	5	8	11	9	9	13	13	15	15	17
Імпорт	3	7	5	5	5	5	5	4	3	3
Внутрішнє споживання	47	54	46	47	54	48	52	49	43	48
ЧІВС, %	7	13	11	11	9	11	10	8	6	6
ЧПТМ, %	8	12	12	12	13	14	15	14	15	15

Джерело: Статистичний щорічник України / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Експорт-імпорт окремих видів товарів за країнами світу / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2004 році / Держстат України. Т. 3. Київ, 2005; Баланси та споживання основних продуктів населенням України / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; розрахунки автора.

Для порівняння у табл. 2.15 наведено також частку продажу споживчих товарів, які вироблені за межами території України, через торгову мережу підприємств (ЧПТМ), яка обчислюється Держстатом на основі статистики торгівлі. Привертає увагу помітна розбіжність у показниках ЧІВС і ЧПТМ упродовж 2014–2016 рр. Ця розбіжність певною мірою пов'язана з тим, що показник частки імпорту у внутрішньому споживанні робить акцент на натуральні індикатори, а показник частки продажу через торгову мережу – на вартісні. Впродовж 2014–2016 рр. темпи девальвації національної валюти були вищими за темпи інфляції, а відповідно ціни на імпортні товари зростали швидше, ніж на вітчизняні, що збільшувало їхню частку у продажу через торгову мережу підприємств.

Особливість ринку продовольчих товарів полягає в тому, що на ньому завжди будуть присутні імпортні товари. Природно-кліматичні умови не дозволяють на території України вирощувати всі культури, які у сирому або переробленому вигляді

традиційно споживає населення. Тому завданням економічної політики є, по-перше, стримування імпорту товарів, які в країні виробляються із активним імпортозаміщенням, а, по-друге, стимулювання імпорту сировини, яку в країні не виробляють, з її подальшою глибокою переробкою на вітчизняних підприємствах. Приблизно подібної політики дотримуються промислово розвинені країни Заходу і, зокрема, Європейський Союз.

Для проведення такої політики у держави є низка інструментів, до яких традиційно належать: мито, квоти, ліцензії, технічні регламенти, мінімальні ціни. Законодавчою базою для протидії експансії імпорту є Закони України «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції», «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту», «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну», «Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту», «Про захист економічної конкуренції», «Про зовнішньоекономічну діяльність» тощо.

Основним засобом захисту вітчизняного виробника в умовах ЗВТ залишаються мито, тарифні квоти, ліцензії, технічні регламенти. Пряма заборона імпорту не відповідає правилам СОТ і можлива тільки у зв'язку із обмеженнями на основі санітарних і фітосанітарних заходів.

Упродовж 2006–2016 рр. тарифні квоти в рамках угод про вільну торгівлю застосовувались щодо імпорту з колишньої югославської республіки Македонії і з Європейського Союзу. Загалом вони виконували свою захисну функцію, а у випадку торгівлі із Македонією – були навіть непропорційно великими. Наприклад, тарифна квота на імпорт вина виноградного (код згідно з УКТ ЗЕД – 2204) з колишньої югославської республіки Македонії незмінно дорівнювала 4 млн дал, у той час як фактичний імпорт не перевищував 0,09 млн дал. На тютюн з невідділеною середньою жилкою (24011) квота дорівнювала 10 тис. т, а фактичний імпорт не перевищував 1,4 тис. т. Тому тарифні квоти на ці продукти без фактичного обмеження режиму вільної торгівлі можна зменшити. З іншого боку, на імпорт м'яса птиці з ЄС у 2016 р. була встановлена квота в 8 тис. т, а фактичний імпорт становив 82 тис. т., тобто був у десять разів більшим. Цю квоту доцільно залишити без змін або збільшити на паритетній основі із квотами ЄС.

Метою санітарних і фітосанітарних заходів (СФЗ) є захист споживачів, тварин і рослин від збудників хвороб і шкідників, які можуть бути в імпортній продукції. За правилами СОТ, кожна країна має право вибудовувати власну систему захисту, але при цьому вона повинна бути науково обґрунтованою, базуватись на міжнародних стандартах та рекомендаціях і не застосовуватись як прихований бар'єр для імпорту.

Практика роботи останніх років Державної ветеринарної і фітосанітарної служби України свідчить про те, що експортери в Україну агропродовольчої продукції (зокрема овочів), у тому числі і з країн ЄС, недостатньо уваги приділяли контролю наявності карантинних шкідливих організмів. Заражені вантажі затримували, піддавали знезараженню або повертали в країну походження, країнам-експортерам відсиляли нотифікаційні повідомлення. Зокрема, як крайній спосіб захисту проти неодноразового порушення міжнародних і національних фітосанітарних вимог у березні 2016 р. Україна заборонила імпорт з Іспанії свіжої капусти, салату-латуку, салатів тощо.

З проблемою імпортозаміщення певним чином пов'язана проблема поліпшення структури вітчизняного експорту. Як відомо, він має переважно сировинний характер із великою часткою продукції рослинного походження. Зокрема, до ЄС експортуються великі обсяги кормового і продовольчого зерна, макухи, які потім частково повертаються до України у вигляді м'ясо-молочної продукції, макаронних, кондитерських

виробів тощо. Для національної економіки важливо, щоб цю продукцію переробляли на вітчизняних підприємствах і потім експортували з більшим обсягом доданої вартості.

Традиційно для цього існує два основні шляхи: 1) заборона або обмеження експорту сировинної продукції; 2) стимулювання бізнесу до поглибленої переробки сировини всередині країни. Перший спосіб не відповідає правилам СОТ і тому може застосовуватись тільки в надзвичайних ситуаціях. Другий спосіб відповідає правилам СОТ і може широко використовуватись для залучення іноземних інвестицій.

Поточний інвестиційний клімат в Україні загалом є несприятливим для іноземних капіталовкладень. Але існує можливість його поліпшення методами торговельної політики, зокрема щодо збільшення інвестицій з ЄС. Мається на увазі створення ЗВТ України з КНР, яке зараз обговорюється політиками, науковцями і громадськими діячами. Нині ЄС не має ЗВТ з КНР, але європейські компанії прагнуть збільшити експорт своєї продукції до Китаю. *В разі створення ЗВТ України з КНР у європейських компаній з'являється стимул до розширення виробництва в Україні і використання переваг преференційного режиму торгівлі України з КНР.*

Висновки і рекомендації

1. У 2016 р. приблизно 67% агропродовольчого імпорту відносили до некритичного імпорту, який можна замінити внутрішнім виробництвом. Політика імпортозаміщення передбачає встановлення тарифного і нетарифного захисту на максимально можливому за правилами СОТ рівні та залучення інвестицій для модернізації і розширення перспективних галузей.

2. Для оцінки масштабів експансії імпорту на внутрішньому ринку доцільно використовувати показник частки імпорту у внутрішньому споживанні, який враховує імпорт сировини. Експансія імпорту на ринку продовольчих товарів в абсолютних і відносних величинах мала місце впродовж 2004–2008 рр., коли частка імпорту у внутрішньому споживанні збільшилась з 7 до 13%. Упродовж 2009–2016 рр. суттєвого поширення імпорту зафіксовано не було. В умовах економічного спаду і значної девальвації національної валюти експансія імпорту не загрожує місцевим товаровиробникам. Так, упродовж 2013–2016 рр. частка імпорту у внутрішньому споживанні агропродовольчої продукції зменшилась з 10 до 6%. Імпорт активізується в період економічного зростання, коли збільшуються доходи домогосподарств та інвестиційний попит підприємств на агропродовольчу сировину. Впродовж 2004–2016 рр. найбільші обсяги імпорту було зафіксовано у 2008 р. саме наприкінці фази економічного піднесення.

3. У розрізі окремих агропродовольчих товарів найбільшу присутність імпорту в 2016 р. було зафіксовано за рибою і морепродуктами (63%), виноградним вином (32%) і свіжими фруктами (23%).

4. Особливої уваги потребує протидія експансії імпорту кінцевих агропродовольчих товарів з великим обсягом доданої вартості. Впродовж 2004–2013 рр. збільшився імпорт твердих сирів, кондитерських виробів з цукру, виробів з макаронного тіста, дитячого харчування, алкогольних напоїв тощо. Ця проблема може особливо загостритись у зв'язку з початком формування поглибленої і всеосяжної ЗВТ з Європейським Союзом, особливо після відновлення економічного зростання.

5. Перший рік формування ЗВТ з ЄС свідчить про неодноразові порушення країнами ЄС фітосанітарних вимог при ввезенні агропродовольчої продукції до України, що вимагає посилення контролю Державної ветеринарної і фітосанітарної служби України.

Д. Реформа місцевого самоврядування для аграрного розвитку

Нинішня реформа місцевого самоврядування покликана сприяти розвитку місцевої економіки – як аграрної, так і загалом сільської. І це стає *головним завданням* для органів місцевого самоврядування, а не, як раніше, додатковою функцією, бо від розвитку економіки тепер більшою мірою залежить наповнення місцевих бюджетів, а отже, можливість підвищувати якість життя населення. Внаслідок децентралізації розширюються повноваження місцевого самоврядування, фінансові можливості, а також важелі підтримки розвитку економіки. Емпіричні дослідження по інших країнах показують, що до певного рівня процеси децентралізації та економічного зростання корелюють позитивно⁸³. Однак після трирічного просування української реформи слід визнати, що за проведенням об'єднання громад та розв'язанням насущних проблем освіти, медицини, оновлення інфраструктури тощо, питання розвитку місцевої економіки були відкладені. Тепер вони постають нагально.

Створюючи умови для якнайкращого використання місцевого аграрного потенціалу, слід зважати на те, що збалансована аграрна економіка забезпечується за наявності оптимальної кількості різних за розміром підприємств на території юрисдикції кожного місцевого самоврядування. Доцільно, щоб поряд із великими сільгосппідприємствами, які, як правило, ведуть експортно орієнтоване, малотрудомістке виробництво кількох видів сільськогосподарської продукції, функціонували ряд фермерських господарств з більш трудозатратним і орієнтованим на внутрішній ринок виробництвом. На всебічну підтримку місцевої влади заслуговують господарства населення як важливий сегмент місцевого аграрного потенціалу з особливою соціальною орієнтацією.

Агропотенціал для місцевого економічного розвитку

У розрахунку на одну сільську і селищну раду у 2015 р. припадало близько 4 тис. га сільськогосподарських угідь, якщо враховувати те, що сільгоспугіддя перебувають переважно в межах юрисдикції цих рад. З них 2 тис. га становили угіддя у користуванні сільськогосподарських підприємств різних форм власності, 1,5 тис. – землі громадян (домогосподарств) та 0,5 тис. га – інших землекористувачів (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

Площа сільськогосподарських угідь на одну сільську і селищну раду, 2015 р.

Показник	Кількість або площа	Сільгоспугідь на раду
Сільські і селищні ради, од.	10279	4157
Землі сільськогосподарських підприємств, тис. га	20746,9	2018
Землі громадян, тис. га	15706,4	1528

Джерело: Сільське господарство України 2015 / Державна служба статистики. Київ, 2016. С. 66.

За розрахунками, близько 4 од. підприємств сільського господарства припадало на одну сільську і селищну раду: ледь по одному середньому/великому сільгосппідприємству (з розміром угідь в обробітку близько 1600 га) та по три фермерських господарства (по 135 га) (табл. 2.10).

Сільськогосподарські підприємства і особливо фермерські господарства є тими виробничими об'єктами, які забезпечують робочі місця для сільських жителів, спла-

⁸³ Загалом коефіцієнт кореляції між зростанням ВВП і видатками субцентральних органів влади в країнах «великої п'ятірки» (Велика Британія, Німеччина, Франція, Іспанія, Італія) становить 0,87. Див.: Вишне夫斯基 В.П., Чекина В.Д., Виеская О.В. Использование налогово-бюджетных инструментов развития социальной сферы регионов в условиях неоиндустриализации. *Економіка промисловості*. 2016. № 3 (75). С. 123, 125.

чують податки до місцевих бюджетів, є соціальними партнерами сільських громад у розв'язанні різних проблем життєдіяльності.

Таблиця 2.17

Кількість сільськогосподарських підприємств і домогосподарств у розрахунку на сільську і селищну раду, 2015 р.

Показник	Кількість, од.	У розрахунку на раду	Площа угідь на одиницю, га
Усього сільськогосподарських підприємств (що мали сільгоспугіддя)	42052	4	474
Кількість сільгосппідприємств без фермерських господарств	9749	1	135
Фермерські господарства	32303	3	1598
Кількість домогосподарств у сільській місцевості, які мають земельні ділянки	4834600	470	2,5

Джерело: Сільське господарство України 2015 / Держстат України. Київ, 2016. С. 49–50; Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2016 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) / Держстат України. Київ, 2017. С. 46.

Однак в останні три роки кількість середніх і великих сільгосппідприємств скорочується динамічніше (на 15% за останні три роки), ніж фермерських господарств (на 5%), за рахунок концентрації землекористування великими підприємствами, у тому числі агрохолдингового типу. За такої тенденції на території окремих сільських і селищних рад можуть залишитися лише структурні підрозділи великих сільгосппідприємств, і у цьому разі важливо, щоб вони мали місце реєстрації у межах цих рад за місцезнаходженням використовуваних земель і ведення діяльності (а не за місцем розміщення офісу). Тоді їхні податки надходять у місцеві бюджети.

У середній сільській і селищній раді розміщено також 480 домогосподарств населення і значна їх кількість мають земельні ділянки (середньою площею 2,5 га) та ведуть сільськогосподарську діяльність з метою виробництва продукції для власних потреб і надлишків на продаж. За належної підтримки місцевою владою та кооперації вони мають потенціал для нарощування аграрного виробництва.

Крім аграрних суб'єктів господарювання, економічний потенціал для місцевого розвитку становлять наявні різноманітні суб'єкти несільськогосподарської діяльності: добувної та переробної промисловості, лісового і рибного господарства, будівельної та транспортної галузей. Цілями нинішньої реформи місцевого самоврядування є саме перерозподіл коштів між населеними пунктами, які мають значні власні доходи (перебуваючи на автодорогах, мають на своїй території автозаправні станції, магазини, готелі тощо), і тими, які їх не мають, концентруючи кошти у рамках об'єднаних територіальних громад як самоврядних одиниць базового рівня.

Слід звернути увагу, що у 9,2 тис. сільських населених пунктів були відсутні суб'єкти господарської діяльності (у 34% загальної їх кількості) станом на 01.01.2014 р.⁸⁴. Ця цифра виглядає великою, але можна припустити, що відсутні вони саме в тих селах, які вже входили в сільські і селищні ради (припадало в середньому на одну раду 2,8 села). Безперечно, що відсутність суб'єктів господарської діяльності більшою мірою характерна для менших за людністю сіл: з чисельністю жителів до 100 осіб відсутні такі суб'єкти майже в 2/3 сіл (у 65%), 100–200 осіб – у 42% сіл, 200–500 осіб – у 25% сіл, у понад 1000 осіб – у 12% сіл.

Упущення і загрози реформи щодо формування основ для економічного розвитку. По-перше, у переліку показників, які враховуються і відображаються у паспорті

⁸⁴ Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України / Держстат України. Київ, 2014. С. 13, 39.

об'єднаних територіальних громад (ОТГ) згідно з Методикою формування спроможних територіальних громад *упущено такий важливий показник, як кількість функціонуючих суб'єктів господарської діяльності на території об'єднаної територіальної громади за видами економічної діяльності*⁸⁵. Хоча ці суб'єкти очевидно фігурують при розрахунку обсягу доходів спроможної територіальної громади, проте саме позиціонування виробничого потенціалу об'єднаної громади і моніторинг ситуації щодо збільшення чи зменшення кількості суб'єктів господарювання за різними видами діяльності, у тому числі аграрної, має важливе значення для місцевого економічного розвитку ОТГ. За цими показниками можна оцінювати ефективність роботи органів місцевого самоврядування в економічній частині.

По-друге, подеколи при проведенні реформи не вдається уникати суперечностей інтересів різних груп, не надавати переваги певній групі з суто економічних міркувань. Очевидним є надання переваги «інвестору»: «сьогодні стоїть питання об'єднати ресурси, людський інтелект, майно, землю для того, щоб бути привабливими для інвестора. Тоді створюватимуться нові робочі місця, люди отримають роботу близько до дому. Таким чином, ми зможемо якраз зберегти села»⁸⁶. Однак, якщо слідувати суто цілі «привабливості для інвестора», то справедливо відзначаються загрози цієї реформи у тому, що «децентралізація – спосіб... встановлення контролю над найважливішим модернізаційним ресурсом України, ...об'єднання громад є способом зменшити трансакційні витрати в процесі перерозподілу цього ресурсу». У першу чергу йдеться про земельний ресурс. Вказуються загрози того, що укрупнення громад, у якому заінтересовані агрохолдинги і несільськогосподарські структури, «дає змогу відсікти від перерозподілу малий та середній бізнес, фермерів, невеликі сільгосппідприємства, які політичний дах мають переважно в органах управління невеликими громадами»⁸⁷. Такого сценарію реформування місцевого самоврядування «в інтересах інвестора» не можна допустити.

По-третє, лише на четвертому році просування реформи нарешті об'єднаним територіальним громадам передаються земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність (додаток 2.6). Відсторонення сільських рад від розпорядження сільгоспугіддями поза межами населених пунктів призводило до публічної неконтрольованості передачі земельних ділянок і ухиляння користувачів від плати за землю, що збіднювало сільські бюджети.

Інструменти і кращі практики сприяння місцевою владою розвитку сільської економіки

У виконавчому комітеті ради об'єднаної територіальної громади виокремлюється відділ економічного розвитку та інвестицій, завданням якого є реалізація повноважень у сфері соціально-економічного розвитку громади. Цей відділ сприяє створенню умов для ефективної роботи підприємств громади, розробляє заходи щодо залучення інвестицій та ресурсів, забезпечує виконання програм з питань розвитку малого бізнесу, регуляторної

⁸⁵ Ураховуються показники – чисельність населення, у тому числі дітей дошкільного та шкільного віку; кількість населених пунктів, що увійдуть до складу; розрахунковий обсяг доходів; площа території; кількість закладів, що утримуються за рахунок місцевого бюджету; наявність приміщень для розміщення державних органів, установ та розміщення органів місцевого самоврядування.

⁸⁶ Пітцик М. Нарешті відбувся довгоочікуваний день місцевого самоврядування у Верховній Раді. URL: <http://np.pl.ua/2017/02/myroslav-pittsyk-nareshhti-vidbuvsya-dovhoochikuvanyj-den-mistsevoho-samovryaduvannya-u-verhovnij-radi/>

⁸⁷ Перегуда Є. Децентралізація влади в Україні: символічні смисли та реальні інтереси. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2015. № 5–6 (79–80). С. 178–179.

політики. Важливим є усвідомлення місцевою владою себе як партнера для суб'єктів підприємництва місцевої економіки. Створюються ради підприємців у ОТГ.

Ключовими елементами ефективної співпраці місцевої влади і підприємництва для сприяння місцевому економічному розвитку у сільських громадах є, зокрема, такі:

- прозорий процес ухвалення рішень (щодо відведення земельних ділянок, надання дозвільних документів тощо);
- наведення належного порядку з використанням і платою за землі комунальної власності, у тому числі фінансування з місцевих бюджетів проведення нормативно-грошової оцінки землі, перегляд договорів оренди щодо рівня орендної плати, що дозволить збільшити надходження у місцеві бюджети;
- заохочення стратегічної підприємницької діяльності у сільській місцевості з включенням особистих селянських господарств, привабливе оподаткування, надання гарантій та завірень, забезпечення приміщеннями/площадками, а також кропітка організаційна робота місцевої влади. Відомий досвід Снітківської сільської ради Вінницької області з реалізації стратегічного напрямку розвитку громади – запровадження трудомісткого виробництва ягідно-фруктової продукції з метою забезпечення зайнятості сільських жителів і підвищення їхнього добробуту (додаток 2.7);
- формування необхідної інфраструктури (доступ до автошляхів, портів, залізниць, енергомереж, водопостачання, підключення до швидкісного Інтернету тощо);
- маркетинг поселення і території, рекламування переваг інвестування на сільській території з розробленням програм розвитку та інвестиційних карт;
- вимога реєструвати підприємства (підрозділи) за місцем розташування оброблюваних земель і виробничих потужностей;
- впровадження е-врядування, е-приймалень для обслуговування підприємців і громадян.

Регулювання земельних відносин органами місцевого самоврядування (ОМС)

Розмір земельного податку більшою мірою залежить від кадастрової вартості земельної ділянки, ніж від встановленої ставки податку. Однак до цього часу ОМС були виключені з процесу визначення бази оподаткування земельним податком. Новостворені об'єднані територіальні громади, розуміючи важливість оновлення нормативно-грошової оцінки землі, ініціюють її проведення. Для прикладу, Грабовецька ОТГ Львівської області передбачила у своєму бюджеті 100 тис. грн на ці цілі. Волочиська ОТГ Хмельницької області з наведенням ладу з орендою земельних ділянок збільшила фінансовий ресурс громади на 12 млн грн, і це ресурс з тих земель, з яких він раніше не сплачувався.

Згідно з Податковим кодексом України (п. 284.1), ОМС встановлюють ставки плати за землю та пільги зі сплати податку на землю на відповідній території. Аналіз рішень органів місцевого самоврядування показав, що практично вони встановлюють максимальну ставку земельного податку, рідко використовуючи зменшені ставки.

Рада об'єднаної територіальної громади піклується про економічний розвиток малого села (с. Михайлівка Глибоцька ОТГ Чернівецька область)⁸⁸

Депресивне село. При об'єднанні в ОТГ жителі села вимагали ремонту школи, дороги, встановлення ліхтарів. При обговореннях сформувалася інша ідея – відкрити у селі сироварню, щоб переробляти молоко з сільських дворів і забезпечити нові робочі місця. Подальші кроки стосувалися такого.

Облік дійних корів, овець і кіз у жителів села і розрахунок обсягу молока (лише раніше молоко використовується у виробництві якісних сирів). Обрахунок ціни купівлі молока – потрібно сплачувати 70–80% від ринкової ціни, щоб зацікавити селян продавати молоко за цим каналом, а не везти на базар.

⁸⁸ Сирна балада, або Як село рятують сиром. URL: <http://decentralization.gov.ua/news/7491>

Об'єднання молочарів у кооператив «Добрі газди», який стане власником сироварні. Люди не дуже прагнули об'єднуватися, але економічні доводи переважили.

ОТГ виділила під сироварню приміщення старої лазні та бюджетні кошти для його перепланування і ремонту.

Члени кооперативу за підтримки фахівців Глибоцької селищної ради розробили проект, який відправили на конкурс Австрійської агенції розвитку, і перемогли у конкурсі.

Австрійська агенція розвитку виділила на придбання обладнання для сироварні 20 тис. євро, ще 2 тис. євро – внесок членів кооперативу і 2 тис. надала Глибоцька ОТГ. Проектний менеджер ПРООН подарував комп'ютер, громадянин Австрії (тут могила його прадіда) прислав частину обладнання.

Кооператив подав проект на грант USAID на оплату 50% вартості лінії пакування молока (решту оплатить громада). За отримання гранту прийматимуть ще й вечірнє молоко від населення.

На початку роботи кооперативу ОТГ купуватиме молокопродукти для шкіл та лікарні.

Кооператив планує мати надходження і від проведення дегустацій для туристів.

Наразі у сироварні працюватимуть 5 осіб, у кооперативі зайняті 33 родини (третина населення села).

На загальнонаціональному рівні доцільно розглянути питання виділення спеціальних економічних зон на сільських територіях в Україні, як це було у Польщі. У контексті ефективності сприяння місцевому економічному розвитку показовий досвід німецького поселення Нордерфрідріхскоог (49 мешканців): до 2004 р. тут не було податку на бізнес, податку на нерухоме майно і в результаті – тут розміщено 460 компаній⁸⁹.

Спеціальні економічні зони на сільських територіях

У Польщі таких зон декілька десятків⁹⁰. На території цих зон працюють технологічні інкубатори, що вивчають потреби громад, їхні можливості та перспективи і знаходять їм інвесторів. За законодавством Польщі, інвестори, які заходять у спеціальні економічні зони, до 2026 р. повністю звільняються від сплати податків. Таким чином, у сільську економіку можна залучити різні інвестиційні компанії. Сьогодні громади у Польщі вже вибирають інвесторів, залучаючи тих, які забезпечують виробництво продуктів з доданою вартістю (переробка, пакування тощо) у продовольчому ланцюзі.

Е. Пріоритети модернізації транспортної інфраструктури в сільській місцевості для агрологістики та сільського розвитку

Нарощування продуктивності й обсягів експорту аграрного сектора національної економіки, а також підвищення рівня інтегрованості у світову господарську систему розкривають перед Україною широкі можливості щодо реалізації експортного потенціалу. Однак однією з нагальних проблем швидкої адаптації та освоєння нових ринків збуту є нерозвиненість ринкової й транспортної інфраструктури, що спричиняє збільшення вартості виробництва, високі втрати продукції під час транспортування або зберігання, втрати часу й ресурсів під час пошуку контрагентів тощо⁹¹. До того ж фінансово-економічна та політична криза в Україні негативно вплинули на макроекономічні показники, в тому числі, на обсяги перевезень та показники розвитку транспортного сектора і, зокрема,

⁸⁹ Вайзер К. Місцевий економічний розвиток. Презентація. 2016. URL: 2.auc.org.ua/sites/default/files/germany...ukr.pdf

⁹⁰ Межейко В. После объединения громады станут в 10 раз сильнее и богаче, чем села поодиночке. URL: <http://www.rada.zp.ua/content/vyktor-mezheyko-posle-obedynenyua-gromady-stanut-v-10-raz-sylnee-y-bogache-chem-sela-po>

⁹¹ Карасьова Н. А. Інфраструктурне забезпечення експортної діяльності в аграрному секторі. *Бізнесінформ*. 2016. № 8. С. 98–103.

автотранспортної інфраструктури, призвівши до скорочення перевезень, у тому числі, сільськогосподарських вантажів.

Одним з основних завдань комплексного логістичного обслуговування сільськогосподарських підприємств є довгострокове й короткострокове планування інфраструктурних потужностей для своєчасного забезпечення виконання логістичних завдань щодо вивезення сільськогосподарської продукції, її подальшого перероблення, зберігання та своєчасної доставки продуктів харчування до кінцевого споживача.

Згідно з чинним законодавством України, яке регулює правові взаємини Замовника та Виконавця транспортного процесу, водій як представник транспортної компанії несе повну матеріальну відповідальність за збереження вантажу в процесі перевезення. Тому водієві доводиться займатися не підвищенням ефективності роботи, пов'язаної із маршрутизацією та оптимізацією руху, зниженням витрат палива на своїй ділянці логістичного процесу, а шукати об'їзні шляхи через украї незадовільний стан автомобільних доріг. Упродовж 2013–2015 рр. майже 15% завантажень, а в деяких областях – до 20% зривалися саме через відмову водіїв долати такі маршрути до місця завантаження. Розбиті дороги становлять загрозу не лише для безпосереднього здійснення перевезень, а й для життя людей. Особливо ускладнюється ситуація взимку, коли незадовільна робота комунальних служб призводить до заторів на дорогах і збільшення кількості ДТП⁹².

Підвищення якості автомобільних доріг – це один із найголовніших пріоритетів для автотранспортної галузі, оскільки економіка України щороку втрачає великі кошти через неякісні дороги – це перевитрати пального та загальне зростання витрат на перевезення через зменшення швидкості, а також витрати на додатковий ремонт автомобілів. У 2002 р. ці витрати становили 3,5% ВВП (приблизно 20 млрд грн на рік), а у 2016 р. зросли до 4% ВВП. Втрати автотранспортних підприємств тільки через погану якість доріг становлять 6,806 млрд грн на рік, тобто на одне підприємство припадає в середньому 2 млн грн на рік⁹³. Майже 90% автомобільних доріг загального користування не ремонтували понад 30 років у зв'язку з обмеженим фінансуванням.

Концепцію реформування системи державного управління автомобільними дорогами загального користування було ухвалено у 2011 р.⁹⁴, але позитивні зміни у фінансуванні автомобільних доріг, пов'язані з початком *реального* реформування системи управління дорожньою галуззю, відбулись у 2016 р. після передавання доріг загального користування місцевого значення обласним державним адміністраціям.

Отже, згідно з новою структурою управління дорогами загального користування, Укравтодор відповідатиме за утримання доріг загального користування державного значення, а облдержадміністрації – за утримання доріг загального користування місцевого значення. Тому, у 2016 р. зі 163 тис. км доріг загального користування на баланс обласних адміністрацій передано майже 117,8 тис. км. Необхідно також зазначити, що, згідно з класифікацією автомобільних доріг України, прийнятою у 2005 р., дороги сільського значення, які за попередньою класифікацією було виділено окремо, увійшли до складу районних доріг місцевого значення, що ускладнює аналіз ситуації для аграрного сектора.

Система фінансування автомобільних доріг в Україні матиме суттєві зміни з 01.01.2018 р., коли набере чинності закон України «Про внесення змін до Закону України "Про джерела фінансування дорожнього господарства України"» щодо удоско-

⁹² Як ефективно організувати логістичний сервіс. URL: <http://www.agro-business.com.ua/ekspertna-dumka/2043-ia-efektyvno-organizuvaty-logistychnyi-servis.html>

⁹³ Автомобільні шляхи Європейського рівня в Україні: чи реально. *Перевізник*. 2015. № 8. С. 1.

⁹⁴ Концепція реформування системи державного управління автомобільними дорогами загального користування / офіц. сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/739-2011-p>

налення механізму фінансування дорожньої галузі», згідно з яким у складі спеціального фонду Державного бюджету України буде створено Державний дорожній фонд, із якого місцевим бюджетам надаватиметься *субвенція* на фінансування будівництва, реконструкції, ремонту й утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення, яка розподілятиметься між місцевими бюджетами залежно від протяжності автомобільних доріг загального користування місцевого значення. Доходна частина територіальних дорожніх фондів формуватиметься також за рахунок інших надходжень до відповідних бюджетів, що визначаються рішеннями обласних, міських, селищних та сільських рад про бюджети на відповідний рік⁹⁵.

Зміни стосуватимуться й напрямів спрямування коштів, які раніше витрачалися на науково-дослідні та впроваджувальні роботи, розвиток виробничих потужностей дорожніх організацій, утримання галузевих медичних закладів тощо, а тепер матимуть виключно цільове призначення.

Створення Державного дорожнього фонду – це важливий крок, який, по-перше, дасть змогу акумулювати всі визначені законодавством джерела фінансування дорожнього господарства в єдиному фонді у складі Державного бюджету. По-друге, це гарантія цільового використання коштів виключно на розвиток і утримання автомобільних доріг. По-третє, це чітке визначення всіх джерел фінансування фонду і стабільне фінансування дорожнього господарства, особливо з огляду на сезонний характер робіт. І, по-четверте, це можливість використання залишків коштів поточного бюджету на покриття відповідних витрат у наступному бюджетному періоді.

Серед інших новацій у системі заходів щодо покращення ситуації навколо фінансування дорожнього господарства на місцевому рівні можна назвати такі.

Наразі українськими дорогами рухається транспорт вагою понад 50 т, а вантажоперевізники не дотримуються норм і правил щодо перевезення великогабаритних та великовагових вантажів, що спричиняє руйнування дорожнього полотна. Особливо з огляду на те, що більшість українських доріг були збудовані ще у 60–70 рр. XX ст., коли максимальне навантаження на транспорт було на рівні 8 т. За 30 років інтенсивність руху зросла вдасятеро та вдвічі збільшились осьові навантаження – до 11,5 т (іноді фактичні навантаження становлять 13–15 т на вісь). Зокрема 73,91% усіх доріг побудовані в Україні до 1972 р. та розраховані на навантаження лише 6 т на вісь, 24,42% доріг II та III категорії побудовані після 1985 р. та розраховані на навантаження 10 т на вісь, і лише 1,67% доріг I категорії побудовані після 2000 р. та розраховані на навантаження 11,5 т на вісь⁹⁶.

На сьогодні замовники агрохолдингів свідомо формують транспортні тарифи на перевезення, враховуючи перевантаження. Перевантаження автомобіля під час завантаження дає відправнику одночасно декілька переваг: зменшення транспортних витрат, збільшення прибутку, зменшення витрат на допоміжні операції, економію на зберіганні продукції. Власник транспортної компанії також зацікавлений у більшому завантаженні автомобіля для підвищення суми загального фрахту. Як наслідок, отримуємо макроекономічну проблему нашої країни – погіршення стану автодоріг через наднормове завантаження транспортних засобів⁹⁷.

Саме тому у 2017 р. в пошуках шляхів фінансування доріг місцевого значення місцеві органи влади виступили з ініціативою *залучати до фінансування доріг*

⁹⁵ Закон України Про внесення змін до Закону України "Про джерела фінансування дорожнього господарства України" щодо удосконалення механізму фінансування дорожньої галузі. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1762-19>

⁹⁶ Габаритно-ваговий контроль: ще один крок розвитку. *Перевізник*. 2013. № 8.

⁹⁷ Як ефективно організувати логістичний сервіс. URL: <http://www.agro-business.com.ua/ekspertna-dumka/2043-ia-efektyvno-organizuvaty-logistychnyi-servis.html>

сільськогосподарські підприємства, які мають важкий та габаритний автотранспорт, що завдає істотної шкоди автодорогам (до того ж така практика в нашій країні вже існує)⁹⁸.

В Україні перевищення вантажоперевізниками допустимих норм завантаження транспорту спостерігається в 50% випадків. Сума збитків дорожньому господарству через перевезення вантажів із надмірною вагою становить майже 2 млрд грн на рік, що зумовлює необхідність організації належного габаритно-вагового контролю транспортних засобів завдяки використанню системи зважування під час руху, створеної за допомогою технології камер і сенсорних датчиків, вмонтованих в асфальтобетонне покриття, та впровадження її на всій території України (наразі така система працює лише на дорозі державного значення Київ – Чоп у с. Капітанівка Київської області), що дасть змогу заздалегідь визначати вагові та габаритні параметри за допомогою автоматизованих дистанційних програмно-апаратних комплексів, які вимірюють і аналізують дані з подальшим передаванням інформації на стаціонарні або пересувні пости, без впливу людського чинника й без втручання в процес дорожнього руху⁹⁹. Також необхідно створити мережу стаціонарних вагових комплексів для поосового зважування в динаміці.

Ще одним вдалим заходом, що діяв тимчасово (до 01.01.2017 р.), було фінансування автодоріг згідно із Законом України № 666-VIII від 3 вересня 2015 р. «Про внесення зміни до розділу VI "Прикінцеві та перехідні положення" Бюджетного кодексу України щодо експерименту в Одеській, Волинській, Львівській та Чернівецькій областях з фінансового забезпечення реконструкції, поточного ремонту автомобільних доріг загального користування державного значення», який давав змогу половину коштів, зібраних митниками понад встановлений план, спрямовувати у спецфонди обласних бюджетів, які витрачалися на реконструкцію та поточний ремонт п'яти доріг (на ці заходи вже виділено 115 млн грн)¹⁰⁰. З огляду на успішність цього експериментального заходу було б доцільно продовжити його дію та, окрім поточного ремонту, спрямувати ці кошти на будівництво нових автодоріг для покращення ситуації з перевезеннями саме сільськогосподарської продукції.

Орієнтовна нормативна вартість нового будівництва доріг у прив'язці до цін 2015 р. становить: 1 км асфальтової автодороги I категорії – від 70 до 100 млн грн, капремонт – 20–30 млн грн, поточного середнього ремонту – 8–12 млн грн¹⁰¹, тоді як будівництво 1 км бетонних доріг становить майже 20–30 млн грн. Собівартість будівництва бетонних доріг в Україні на горизонті експлуатації 30 років на 30–40% нижча, ніж асфальтових, оскільки для будівництва асфальтових доріг використовується імпортований матеріал бітум (імпортні складники в будівництві асфальтових доріг становлять більш як 70%), а виробництво цементу в Україні є досить розвиненим¹⁰².

Україна має спеціалістів із досвідом будівництва бетонних доріг, але наразі бракує необхідної для будівництва спецтехніки. Для зацікавлення будівельних компаній у придбанні такої техніки (варіантами можуть бути її орендування або придбання техніки, що була у використанні впродовж 5–10 років) їм потрібні горизонти фінансового планування у

⁹⁸ Сільськогосподарське підприємство Немирівського району допомагає облаштовувати дороги між селами та реконструювати шкільну котельню. URL: <http://www.myvin.com.ua/ua/news/region/34940.html>

⁹⁹ Стан транспортної галузі. *Перевізник*. 2013. № 12. С. 3.

¹⁰⁰ Кто построит трассу Одесса–Рени и сколько это стоит / ЛІГА.net. URL: www.liga.net/opinion/254755_kto-postroit-trassu-odessa-reni-i-skolko-eto-stoit.htm

¹⁰¹ Стоимость строительства 1 км бетонных дорог составляет 20–30 млн грн. *Транспорт*. 2015. № 4/2 (857). С. 3.

¹⁰² Бетонні дороги в Україні почнуть будувати з ділянки Херсон–Миколаїв–Кіровоград / УНІАН. URL: <http://economics.unian.ua/transport/1094404-betonni-dorogi-v-ukrajini-pochnut-buduvati-z-dilyanki-hersonmikalajivkirovograd.html>

3–5 років для впевненості в тому, що вони матимуть замовлення і зможуть цю техніку амортизувати. Ситуацію має змінити впровадження середньострокового бюджетного планування згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2017 р. № 142-р «Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки»¹⁰³. Це дасть змогу використовувати вітчизняні та міжнародні довгострокові кредити з низькими ставками, під які держава надаватиме гарантії.

Бетонні дороги найдоцільніше будувати в припортових зонах, а також на більшій відстані там, де багато сільгоспвиробників, які перевозять зернові до портів. Наразі такий варіант доставки зернових вантажів автомобільним транспортом є найвигіднішим, як порівняти з перевезенням залізницею. Будівництво бетонних доріг у межах експериментального проекту може бути розпочато вже цього року на ділянці автодороги Херсон – Миколаїв – Кропивницький, а також на підходах до морських торгових портів України, що дасть змогу зменшити собівартість перевезень на 20–30%, зменшити витрати на утримання до 50%, збільшити життєвий цикл таких доріг удвічі та досягти якомога більшого імпортозаміщення для потреб будівництва автодоріг.

Висновки та рекомендації.

1. Україні необхідним є залучення місцевими органами влади до фінансування доріг сільськогосподарських підприємств, зокрема агрохолдингів, які мають важкий та габаритний автотранспорт, що завдає істотної шкоди автодорогам.

2. У масштабах країни необхідною є організація належного габаритно-вагового контролю транспортних засобів завдяки використанню системи зважування під час руху, створеної за допомогою технології камер і сенсорних датчиків, вмонтованих в асфальтобетонне покриття, та впровадження її на всій території України, а також стягнення штрафів за понаднормове навантаження великогабаритного транспорту та спрямування їх у Державний і територіальні дорожні фонди.

3. Розширення експериментальних заходів, що застосовувалися тимчасово й у деяких областях, на інші прикордонні області (йдеться про заходи зі збору та спрямування половини коштів, зібраних митниками понад встановлений план, у спецфонди обласних бюджетів, аби використати їх на реконструкцію, поточний ремонт та, можливо, нове будівництво доріг загального користування місцевого значення).

4. З огляду на необхідність технічного переоснащення дорожнього господарства, впровадження нових матеріалів і технологій, модернізації та розвитку виробничої бази, удосконалення методів проектування та будівництва автомобільних доріг посприяти покращенню агрологістики може початок будівництва в Україні бетонних доріг, для прокладання яких використовується цемент, виробництво якого в Україні є досить розвиненим. До того ж експлуатація цих доріг буде на порядок дешевшою, оскільки імпорتنі складники в будівництві асфальтових доріг становлять понад 70%.

Ці заходи сприятимуть підвищенню ефективності перевезень і логістики агровантажів та розвитку конкурентоспроможності на ринку автомобільних транспортних послуг.

¹⁰³ Розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017–2020 роки» від 8 лютого 2017 р. № 142-р. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249797370>

СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК: ЗМІНИ НА СЕЛІ ЗАДЛЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

А. Рушійні сили змін

1. Соціалізація земельних відносин як чинник економічного зростання

Доступ до земельних ресурсів.

Доступ до землі може бути фундаментальним інструментом у забезпеченні як економічного зростання, так і соціального розвитку. Щоби земельні ресурси стали реальним активом і чинником соціально орієнтованого зростання, необхідні ефективні економіко-правові механізми забезпечення доступу до них та інших чинників виробництва, паралельний розвиток відповідних суспільних інститутів, чітка суб'єктність у землекористуванні, регулювання та контроль над використанням земель.

В умовах дуальної системи агровиробництва землекористувачі корпоративного та індивідуального секторів відіграють основну роль у забезпеченні економічного зростання в агросфері. Тому доступ до земельних активів в агросекторі включає доступ корпоративних агропідприємств і особистих селянських господарств; а для забезпечення соціальної спрямованості економічного зростання велике значення має те, якими є роль у землекористуванні й доступ до земель місцевих громад.

Доступ до земельних активів корпоративних господарств реалізується через оренду приватних, державних та комунальних угідь. Завдяки цьому досягнуто чимале зростання виробництва та експорту комерційно привабливих сільськогосподарських культур. Проте, маючи обмежений вплив на стимулювання місцевого сільського розвитку, ці процеси супроводжуються неоднозначними структурними деформаціями агровиробництва, негативними соціальними та екологічними наслідками.

Доступ до земельних активів особистих селянських господарств відіграє важливу роль у самозабезпеченні населення продуктами харчування, проте його великий потенціал як чинника економічного зростання не використовується. Причинами цього є обмежений доступ селянських господарств до інших чинників виробництва і відсутність інституціонального середовища, сприятливого для капіталізації доступу до землі через формування прошарку конкурентоспроможних фермерських господарств сімейного типу. Наразі ж селянські господарства змушені здавати землю в оренду корпоративним господарствам. Окрім того, постійно скорочуються площі сільськогосподарських угідь, надані в користування під різні потреби селянським господарствам починаючи з 90-х рр. XX ст. (додаток 3.1). Розв'язання питання доступу приватних землевласників до інших виробничих ресурсів створить умови для включення або додаткового нарощення обсягів товарного сільськогосподарського виробництва селянськими господарствами (до 10% селянських господарств уже найближчими роками).

Досі не розв'язано питання забезпечення доступу сільських громад до місцевих земельних ресурсів. До 2018 р. усі сільські громади розпоряджалися землями лише в межах населених пунктів, проте приблизно 90% територій громад – поза цими межами. Такими угіддями розпоряджався Держгеокадастр, і найчастіше їх орендували корпоративні господарства. Громади не впливали на рішення щодо використання таких земель, орендна плата не була джерелом поповнення місцевих бюджетів, питання

зайнятості та збереження довкілля часто також ігнорувалися в процесі аграрного землекористування. Не сприяла остаточному розв'язанню цих проблем і реформа децентралізації. У 2018 р. розпочався процес передачі земель за межами населених пунктів у розпорядження новостворених об'єднаних територіальних громад, проте інші громади, яких все ще більшість, позбавлені цього права. Необхідно поновити права усіх сільських громад щодо розпорядження землями поза межами населених пунктів (через передавання в комунальну власність), створивши цим міцне підґрунтя для місцевого розвитку.

Отже, характерною ознакою сучасного аграрного землекористування в Україні є дисбаланс у реалізації інтересів економічних агентів (сільських жителів, підприємців, агропідприємств, місцевих громад, суспільства). Формально забезпечуючи сільським мешканцям (власникам) доступ до землі, система землекористування не орієнтована на реалізацію пріоритетів сталого економічного зростання, доцільну спеціалізацію сільських територій, посилення місцевого економічного потенціалу через диверсифікацію сільської економіки, розвиток локальних ринків і робочих місць, забезпечення біорозмаїття й розвиток місцевого екологічного потенціалу.

Хибні засади земельної політики. Вітчизняна земельна політика ґрунтується на неоліберальних установках вільних ринків: земля розглядається як звичайний товар, ринковий обіг якого має відбуватися відповідно до закону попиту і пропозиції. Водночас не береться до уваги необхідність створення важливих суспільних благ у процесі землеволодіння й землекористування. За таким «спрощеним» ринковим підходом здійснюються спроби реалізувати ринкову модель земельних відносин, абсолютизуючи права приватної власності на землю під гаслами захисту інтересів майже семи мільйонів дрібних землевласників, які не можуть вільно продати свої земельні паї, отримані в процесі приватизації землі. Такий паралогізм¹⁰⁴ є характерною ознакою законотворчого забезпечення сучасного етапу «завершення земельної реформи», що помилково зводить формування національної системи землеволодіння й землекористування переважно до технічних аспектів і процесів, які стимулюють обезземелення селян¹⁰⁵.

Хибні установки призводять до використання інституційних підходів, орієнтованих на технічне забезпечення вільної купівлі-продажу сільськогосподарських земель. Так, запровадження земельного кадастру, розмежування земель державної та комунальної власності тощо вважалися наріжним каменем функціонування повноцінного ринку землі в Україні. Звісно, ці інструменти є необхідними. Наприклад, ефективна система кадастру сприяє високому ступеню юридичної визначеності щодо землекористування, проте вона залишається тільки технічним інструментом для забезпечення функціонування ринку землі та реалізації прав власників, орендарів та інвесторів. А отже, система земельного кадастру не призначена для визначення доцільності здійснення ринкових земельних трансакцій із позицій соціальної справедливості та захисту довкілля і є лише одним з важливих інструментів управління землеволодінням та землекористуванням.

Помилковою установкою у вирішенні земельних питань є також твердження, що земля є товаром, який має вільно переходити від менш ефективного власника до ефективнішого з погляду відповідності наявним на ринку попиту й пропозиції, максимізації прибутку й реалізації ефекту масштабу. Це твердження виправдовує високий рівень концентрації сільськогосподарських угідь, монокультуру та привласнення

¹⁰⁴ Неусвідомлена або ненавмисна логічна помилка в мисленні (в доказах), що виникає при порушенні законів або правил логіки і яка веде до помилкового висновку (висновків).

¹⁰⁵ Законопроекти про обіг земель.

рентних надприбутків обмеженим колом осіб. Хоча в короткостроковій перспективі такі стратегії сприяють нарощенню виробництва, зрештою вони призводять до деструктивного зростання (зростання без розвитку), напруги й дивергенції в суспільстві.

Зі свого боку, високий ступінь концентрації сільськогосподарських угідь супроводжується деградацією сільських територій, занепадом традиційного аграрного виробництва та зникненням дрібних господарств, що перешкоджає ефективному функціонуванню ринкових механізмів та забезпеченню належного рівня життя населення.

Тобто зведення процесу «завершення» земельної реформи до зняття мораторію, запровадження низки ринкових механізмів та реалізації суто технічних підходів спричинило в Україні серйозні проблеми соціального, культурного, політичного та економічного характеру й заблокувало правове розв'язання питання купівлі-продажу землі. Суспільні загрози, що виникли при цьому, мають постійний явний та латентний характер.

Переформатування концептуальних рамок реформування земельних відносин. Для розблокування земельної реформи в Україні потрібно прийняти сучасну парадигму землеволодіння й землекористування, що починає домінувати в усьому цивілізованому світі. Ключовою проблемою тут є повернення землі її первинного й основного значення – суспільного блага, а не просто товару, функції якого визначають ринок і ринкові механізми. «Земля – це неординарний товар, який не підлягає додатковому виробництву. З огляду на фізичну обмеженість пропозиції землі на ринку необхідним є забезпечення посиленого регулювання процедури встановлення прав власності на землю та процесу землекористування»¹⁰⁶.

Суспільне значення та унікальність землі як особливого товару – в тому, що вона забезпечує реалізацію фундаментальних прав людини на безпечне продовольство й достатню кількість продуктів харчування національного виробництва. Разом із тим, що земля є (і) особливим (неординарним) товаром, вона водночас реалізує функції: (ii) природного капіталу, (iii) агоресурсу та (iiii) життєвого простору. Така багатоаспектна унікальність землі зумовлює важливість регулювання національних систем землеволодіння й землекористування на основі міждисциплінарного, багатопрофільного координування законотворчого процесу одночасно в різних сферах національного господарства. Визнання землі як унікального товару забезпечується державою через спеціальну інвестиційну політику в агросекторі. Роль землі як природного капіталу реалізується через політику захисту довкілля, рекреації, сільського туризму. Земля як агоресурс регулюється взаємопов'язаною аграрною й сільською політикою; як життєвий простір – політикою регіонального розвитку.

Зняття мораторію на купівлю-продаж землі з одночасним впровадженням законодавчих ініціатив за чотирма ключовими напрямками (інвестиційна політика; аграрна й сільська політика; рекреація та охорона довкілля; регіональний розвиток) створить підґрунтя для забезпечення комплексного, цілісного розвитку сільського господарства, села та сільських громад в Україні на основі регулювання ринку землі з погляду суспільних інтересів і забезпечення прав людини. Це закладе підґрунтя для подолання деструктивних перекосів у землеволодінні та землекористуванні, сприятиме покращенню аграрної структури та стимулюватиме розвиток ефективних і стабільних аграрних виробників різних розмірів та організаційно-правових форм.

¹⁰⁶ OPINION of the European Economic and Social Committee on Land grabbing – a warning for Europe and a threat to family farming (own-initiative opinion). NAT/632 Land grabbing in Europe / family farming. Brussels, 21 January 2015. URL: <http://www.accesstoland.eu/IMG/pdf/eesc-2014-00926-00-00-ac-tra-en.pdf>

Розділ 3. Сільський розвиток: зміни на селі задля економічного зростання

Управління земельними ресурсами для цілей розвитку – рекомендації. Система земельних відносин після скасування мораторію на купівлю-продаж сільськогосподарських земель в Україні має ґрунтуватися на принципах відповідального управління земельними ресурсами в інтересах фермерів, селян та всіх громадян для забезпечення продовольчого суверенітету країни та реалізації її експортного потенціалу. Для цього необхідно розробити систему регуляторних заходів, механізмів та інструментів у таких сферах:

А) Аграрний і сільський розвиток – деконцентрація землеволодіння й землекористування

- Впровадження механізмів регулювання концентрації землі:
 - законодавче обмеження і встановлення верхнього та нижнього рівня для площ сільськогосподарських угідь в обробітку; розроблення та впровадження процедури повернення захоплених угідь поза встановленими нормами;
 - обмеження площі земельної ділянки, що може бути об'єктом трансакцій (зокрема купівлі-продажу);
 - надання першочергового права придбання сільськогосподарських угідь на вигідних умовах господарюючим суб'єктам, площа землекористування яких є нижчою за встановлений мінімальний рівень.
- Створення передумов забезпечення продовольчого суверенітету через запровадження механізмів розподілу та перерозподілу земель для доступу до них невеликих фермерських господарств / особистих селянських господарств, молодих та ініціативних господарів; розроблення спеціальної програми підтримки цих груп землекористувачів.
- Формування чітких, прозорих та відкритих систем звітності землекористувачів усіх організаційно-правових форм, консолідованої звітності агрохолдингів для оцінювання фактичного чи потенційного впливу на реалізацію соціальних, економічних і екологічних цілей локального розвитку.
- Заборона приватизації земель державної власності, особливо передавання корпоративним організаціям. Державні землі резервуються для обезземелених сільських жителів, молоді, для реалізації суспільних цілей.
- Системний соціальний захист безземельних і забезпечення їх роботою.
- Реальне залучення сільських мешканців до участі в регулюванні ринку землі через створення локальних Асоціацій дрібних землевласників для обмеження концентрації земель, захисту прав орендодавців, погодження укладених угод продажу землі, забезпечення пріоритетного доступу до землі перспективних фермерів, місцевих сімейних господарств та молоді.

Політика обмежень у землеволодінні та землекористуванні має забезпечити досягнення таких цілей:

- зменшення розбіжностей між землеволодінням і землекористуванням (збільшення частки землевласників, які є землекористувачами на власних сільськогосподарських угіддях);
- заохочення власників ділянок сільськогосподарського призначення до особистої участі у веденні сільського господарства;
- зниження нерівномірності отримання прибутку в агровиробництві;
- розширення сфери самозайнятості на селі.

Б) Інвестиційна, екологічна, рекреаційна діяльність – обмеження інвестицій та заборона діяльності вітчизняних і міжнародних інвесторів, орієнтованих на захоплення, концентрацію, спекулятивні операції із сільськогосподарськими землями, безвідповідальне господарювання індустріального типу. Для цього необхідно:

- запровадити обов'язкове попереднє незалежне оцінювання інвестицій, їх потенційного впливу на збереження угідь як об'єкта власності й користування, повноцінну реалізацію прав усіх сторін земельних відносин та суспільних інтересів, збереження довкілля, забезпечення добробуту сільського населення та надійних засобів для існування, доступу всіх суспільних верств до якісного і безпечного продовольства;

- стимулювати відповідальні інвестиції в придбання земельних угідь, які забезпечують: екологічне виробництво; всебічне дотримання прав місцевого сільського населення (на працю, дохід за місцем проживання тощо); гарантії прав громад на земельні та інші місцеві ресурси; відповідальне ведення бізнесу й дотримання етичних стандартів; прозорість діяльності, відкритість інформації щодо реалізації принципів відповідального інвестування.

Впровадження принципів відповідальних інвестицій забезпечить: зменшення й подолання бідності; підтримку місцевих громад; сприяння розвитку сільської економіки та сфери рекреації; стимулювання та захист локальних систем виробництва продуктів харчування; створення робочих місць, дотримання національного законодавства та міжнародних стандартів праці; диверсифікацію засобів існування, надання підтримки бідним і вразливим верствам населення. Відповідальні інвестиції не призводять до широкомасштабного передавання прав власності інвесторам, а спрямовані на партнерські відносини з місцевими власниками земельних угідь¹⁰⁷.

В) Справедливий регіональний розвиток

- Забезпечення реальних прав сільських громад для збалансування національних, громадських та приватних інтересів в агровиробництві, розвитку інфраструктури, захисті довкілля, відновлення повноважень місцевих рад щодо розпорядження землями державної власності поза межами населених пунктів через передавання цих земель у комунальну власність.

- Протидія необґрунтованим змінам цільового призначення сільсько-господарських земель за допомогою впровадження відповідних механізмів контролю.

- Реалізація агроекологічних пріоритетів в управлінні територіальним розвитком, земельними, водними та лісовими ресурсами.

- Залучення сімейних господарств до використання місцевих ресурсів для надання послуг суспільних, рекреаційних, сільської гостинності через спрощення дозвільних та інших процедур та стимулювання такої активності.

Г) Інформаційна підтримка та забезпечення прозорості

- Запровадження державної системи моніторингу земельних ресурсів, землекористування, трансакцій; формування національної бази даних із виокремленням найважливіших соціальних, економічних, екологічних показників та їхньої відповідності критеріям доцільності здійснення таких операцій із міркувань соціальної справедливості, характеру впливу на сільські території та захисту довкілля.

- Забезпечення публічного доступу до інформації, створення відкритої бази даних та інших умов для відстеження операцій приватних осіб і компаній, які займаються захопленням земель (рейдерством) та спекулятивними земельними операціями, фінансових та інших аспектів їхньої діяльності.

- Розроблення та запровадження сучасних інструментів збирання даних щодо землекористування, землевласників та орендарів, інвестицій в агросектор, де загрози концентрації землі мають явний та латентний характер.

¹⁰⁷ Responsible Investment in Farmland Report 2014-2015. URL: www.unpri.org/about/what-is-responsible-investment

Ігнорування системності у вирішенні сучасної кризи у сфері землеволодіння й землекористування в Україні та неврегульований, з погляду суспільних інтересів, ринок землі обмежують можливості збереження соціальних, культурних та екологічних цінностей, призводять до деструктивного економічного зростання без розвитку, що поглиблює політичну нестабільність.

2. Капіталізація людських ресурсів

Інноваційний підхід до формування людського капіталу села

Загальновідомо, що одним з основних чинників економічного зростання загалом, аграрного й сільського розвитку зокрема є якісний людський капітал. Формування, удосконалення та використання людського капіталу відбувається протягом усього життя і застосування інноваційних підходів сприятиме ефективності цих процесів. Сутність інноваційного підходу до формування людського капіталу українського села полягає у переорієнтації системи навчання в напрямі розвитку сільської людини як суб'єкта власного добробуту і власної освітньої діяльності. Здійснюється це шляхом розроблення та реалізації спеціалізованих освітніх програм для дорослого сільського населення. Програми ґрунтуються на принципах активного навчання: цілеспрямованій організації освітнього середовища; активності учасника у процесі навчання; паритетних стосунках тренера та учасника; забезпеченні багатосторонньої комунікації; використанні інтерактивних методів, способів і прийомів організації освітнього процесу; запуску процесу конструювання знань учасниками освітньої діяльності; використанні механізмів самооцінки і зворотного зв'язку.

Інноваційне навчання дорослого сільського населення фокусується на розкритті його талантів і здібностей та створює сприятливе інституційне середовище для їх практичної реалізації в сільських громадах. Центральною ланкою інноваційного підходу в освіті дорослого сільського населення є готовність тренера до розроблення та реалізації напрямів спільної творчої діяльності з учнем. Проектування інноваційного навчання на основі спільної творчої діяльності підкреслює необхідність взаємообумовленого, сполучного розвитку особистості – і того, хто навчає, й того, хто навчається.

Основні засади польського досвіду інноваційного навчання сільського населення, що реалізуються в Школі сільського підприємця в Україні

Школа сільського підприємця започаткована спільними зусиллями польських і українських партнерів у Черкаській області. Першим етапом формування школи стало об'єднання групи активних селян, до якої увійшли формальні й неформальні лідери, громадські активісти, сільські підприємці, представники локального уряду, сільської освіти й культури. За підтримки польських учасників відбувся навчальний візит до Польщі, який надав можливість українським учасникам, майбутнім тренерам навчитися новітніх освітніх методик, а також взяти активну участь у практичних майстер-класах та воркшопах, де були продемонстровані результати впровадження інноваційних освітніх технологій дорослого населення в сільських громадах Польщі. Учасники навчального туру здобули не тільки теоретичні знання, навчально-методичне забезпечення, а й реальний досвід успішних проектів розвитку невеликих польських громад у складі гмін.

Новий досвід та знання, отримані під час навчального туру стали для українських учасників хорошим каталізатором при «експертизі» власних ідей та можливостей. На конкретних прикладах українські учасники дізналися про те, як віднайти ключову ідею, що може поєднати інтереси різних учасників сільського розвитку, як зробити так, аби кожен член громади захотів стати активним реалізатором підприємницького проекту тематичного села й не шкодував для досягнення мети власних ресурсів (емоційних, фізичних, матеріальних). За підтримки досвідчених польських експертів було обрано пілотні ідеї майбутніх громадських проектів, визначено їх важливість та реалістичність. Головною умовою об'єднання широкого кола мешканців сільської громади є те, що

ці проекти мають бути «народжені знизу» й заціпати «за живе» кожну сільську родину.

Польський досвід переконує, що сільський розвиток залежить не тільки від матеріального забезпечення села та ініціатив держави. Успіх у цьому процесі належить самим селянам, тим, хто не просто набуває нових знань, а й вміє перетворити їх на власні та колективні досягнення.

Винятково важливо, щоб освіта орієнтувалася на ті зміни в громаді, які можуть допомогти її членам у досягненні особистих цілей. За такої системи навчання учасники процесу самі вирішують, яким чином змінювати власну систему суспільного життя. Специфіка роботи тренера полягає саме в тому, що він впливає на світосприйняття, тип мислення, психологію селянина, а не прямо на підприємницький процес. Об'єктом впливу тренера є людина, її людський капітал і спонукання її до здійснення позитивних змін у власному житті через підприємництво, а не безпосередня організація підприємницької діяльності та/або впровадження виробничих інновацій.

Будь-який позитивний досвід удосконалення людського капіталу та моделі його запровадження у сільських громадах сприятимуть локальному економічному розвитку та відкриватимуть нові перспективи для втілення технологічних і соціальних нововведень, а також налаштовуватимуть сільське населення на удосконалення компетентнісних навиків та осучаснення знань.

Можливості ефективного залучення людського капіталу в сільську економіку

Нагромадження людського капіталу, інвестування в його розвиток та вдосконалення буде доцільним лише за умови його ефективної капіталізації. Для сільського населення капіталізацію як результат використання нагромаджених знань, навичок, досвіду та інших внутрішніх активів людського капіталу потрібно розглядати у двох площинах: як індивідуальну капіталізацію, що виражається в отриманих доходах (матеріальному забезпеченні), та суспільну капіталізацію як реалізацію людського капіталу для досягнення цілей саморозвитку сільських громад. Індивідуальна капіталізація створює економічний базис для підвищення рівня та покращення якості життя селян, а суспільна капіталізація в сільській місцевості є одним з основних чинників формування життєвого середовища (природного, суспільно-політичного, соціального, культурного тощо).

У країнах із розвинутою економікою підтверджено прямий кореляційний зв'язок між рівнем людського капіталу та отриманим доходом. Для нестабільних економік, до яких належить Україна, взаємозв'язок є нестійким і більшою мірою залежить від інших чинників, а саме формальних та неформальних соціальних відносин, загального стану ринку праці, адаптивних можливостей людини тощо (додаток 3.2). Тобто рівень людського капіталу хоч і є необхідною умовою для отримання високих доходів, проте автоматично не гарантує значних заробітків.

Результати досліджень зв'язків між сферою зайнятості в сільській економіці та заробітками селян у період 2004–2008 рр. засвідчили, що перехід із галузі сільського господарства до іншої сфери сільської економіки (за незмінності інших активів людського капіталу – освітнього рівня, набуття нових навичок, удосконалення компетенцій) забезпечував істотне підвищення заробітної плати.

Розраховані індекси змінного складу заробітної плати та структурних зрушень показали, що впродовж 2004–2008 рр. дохідність праці селян у результаті підвищення заробітної плати в окремих галузях (зростання в середньому в 3,3 раза впродовж досліджуваного періоду) і зміни частки зайнятих в них (за рахунок вивільнених з сільськогосподарського виробництва працівників) зросла в 3,5 раза.

Вплив лише структурного чинника без урахування зміни заробітної плати визначався через розрахунок індексу структурних зрушень. Його значення у досліджуваній період становило 1,5384. Таким чином, зменшення частки зайнятих у сільському господарстві і зростання питомої ваги чисельності працівників, зайнятих в інших галузях, зумовило позитивну зміну

Розділ 3. Сільський розвиток: зміни на селі задля економічного зростання

індексу заробітної плати за рахунок структурних зрушень. У результаті за період 2004–2008 рр. завдяки диверсифікації зайнятості дохідність праці сільського населення зросла на 53,8%. Зокрема, перехід працівників із сільськогосподарського виробництва в переробну промисловість, транспорт та зв'язок підвищував дохідність праці вдвічі, у будівельну галузь – на 87%, у торгівлю – на 68%¹⁰⁸.

Аналогічні розрахунки за 2013–2016 рр. свідчать про зміну тенденції. Враховуючи, що сільське господарство все ще залишається основним видом діяльності для більшості селян¹⁰⁹, а заробітна плата в цій галузі є однією з найнижчих¹¹⁰, логічно припустити, що підвищення дохідності праці можливе внаслідок переходу до сфер із вищою оплатою праці. Проте розрахований індекс змінного складу заробітної плати як критерій оцінювання результату зміни виду діяльності у період 2013–2016 рр. становив лише 1,3% (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Динаміка структури зайнятості і заробітної плати в розрізі видів економічної діяльності сільської економіки

№	Вид економічної діяльності	Частка зайнятих у загальній структурі сільської зайнятості, %		Заробітна плата відносно її рівня в сільському господарстві, %		Індекс змінного складу заробітної плати
		2013 р.	2016 р.	2013 р.	2016 р.	
	Сільське господарство, лісове та рибне господарство	22,6	23,5	100	100	x
	Промисловість	17,6	14,3	160,8	140,7	1,1
	Будівництво	2,4	2,7	115,5	112,8	1,4
	Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів та мотоциклів, тимчасове розміщення та організація харчування	14,5	11,2	128,6	138,5	1,13
	Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	7,0	7,4	153,4	138,5	1,4
	Інші види економічної діяльності	35,9	40,9	139,5*	123,6*	1,5

*Для розрахунків взято дані середніх показників «усього».

Джерело: розраховано за даними стат. збірників «Економічна активність населення України» та «Сільське господарство України» за відповідні роки.

Таким чином, наразі зміна сфери діяльності в сільській місцевості не забезпечує очікуваного підвищення дохідності праці. А з огляду на можливі втрати під час переходу з однієї сфери зайнятості до іншої (тимчасову втрату заробітків, зменшення доплат за вислугу років, відтермінування відпустки тощо), вигоди від таких переміщень стають іще невиразнішими.

Аналіз доходів селян у розрізі соціально-економічного статусу як чинника дохідності праці дає можливість виявити чітку тенденцію. На сільському ринку праці найбільшу частку зайнятих становлять наймані працівники (91,4%), самозайнятих – майже 8% і менш як 1% підприємців. Аналіз доходів за групами зайнятих демонструє зворотну тенденцію. Найбільше отримують підприємці, доходи самозайнятих становлять 73% від заробітків підприємців, наймані працівники в середньому отримують

¹⁰⁸ Риковська О.В. Диверсифікація зайнятості як фактор підвищення дохідності праці сільського населення. *Український соціум*. 2010. № 3. С. 95–104.

¹⁰⁹ У 2016 р. 41,7% сільського зайнятого населення працювали у сільському господарстві, лісовому та рибному господарствах.

¹¹⁰ У 2016 р. – 4195,0 грн, що становить 71,0% від середньої заробітної плати у промисловості.

57% від середніх доходів підприємців¹¹¹. Для порівняння, 37% підприємців отримують річний дохід понад 50 тис. грн, серед самозайнятих частка найбагатших становить 20%, серед найманих працівників – лише 5,5% (рис. 3.1).

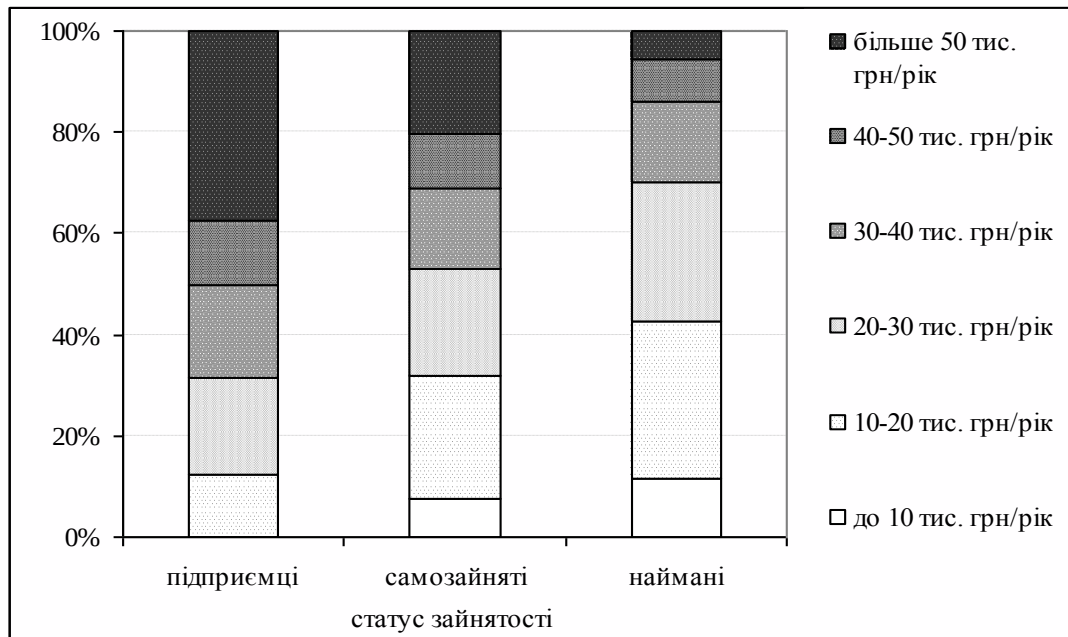

Рис. 3.1. Розподіл зайнятих за рівнем доходів у розрізі соціально-економічного статусу

Джерело: розраховано за даними стат. збірника «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2016 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України)».

Такі диспропорції мали б стимулювати населення до започаткування власного бізнесу. Але матеріальна мотивація хоч і є найкращим заохоченням, проте не стає визначальною. До загальновідомих проблем із відкриттям власного бізнесу (обмежений доступ до ресурсів, нормативно-правова недосконалість, корупційна складова тощо) додаються інертність сільського населення, невпевненість у власних силах, збереження патерналістських настроїв, традиційність у негативному її прояві. Тобто для отримання можливості покращити свій матеріальний добробут, людині необхідно змінити світогляд, стати відповідальною за власне майбутнє і, відповідно, шукати шляхи для самовдосконалення через освіту, набуття нових компетенцій та досвіду, пошук нової інформації та креативних ідей.

Як висновок, можна зазначити, що резерви підвищення ефективності використання людського капіталу, з точки зору його індивідуальної капіталізації, полягають у зміні соціально-економічного статусу селянина. Перехід від найманого працівника до підприємця, започаткування власної діяльності сприятиме збільшенню можливостей для отримання вищого доходу. При цьому необхідною умовою залишатиметься системне удосконалення освітніх, компетентнісних, лідерських навичок людини.

Суспільна капіталізація як реалізація людського капіталу для досягнення цілей саморозвитку сільських громад передбачає розроблення та реалізацію локальних проектів, ініційованих місцевими жителями та реалізованих на основі колективних дій. Активізація громадської участі у розв'язанні питань місцевого розвитку, прийнятті ключових для життя громади рішень надасть нового поштовху розвитку

¹¹¹ Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2016 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України)».

сільських територій, поліпшенню суспільного добробуту й покращенню якості життя населення.

3. Руралізація місцевого самоврядування

Руралізація місцевого самоврядування означає фокусування на сільських аспектах розвитку, посилення сільськості у діяльності місцевого самоврядування з метою покращення можливостей для прогресу сіл у складі об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Урахування і законодавче закріплення механізмів захисту інтересів сільських громад у рамках ОТГ необхідне, щоб убезпечитися від централізації влади, ресурсів і послуг на рівні адміністративних центрів нових ОТГ, від утиснення інтересів сільського населення периферії. Конструктивний підхід до руралізації самоврядування практично означає забезпечення децентралізації на рівні новосформованих об'єднаних громад.

За нинішнього формування масштабних за населенням і територією об'єднаних громад із адміністративними центрами – містами, селищами, великими селами – об'єктивно має місце ближня і далека периферія, представлена середніми і малими селами. Вітчизняний «максималізм» при об'єднанні громад визначений такими умовами.

По-перше, завданням формувати економічно спроможні ОТГ. І, здавалось би, це виправдано. Але очевидно стає невідповідність між забезпеченням доступності публічних послуг (в умовах просторової розосередженості населення) і їх ефективності (економічно рентабельного функціонування установ на території ОТГ, у тому числі медичних і освітніх закладів). Економічно вигіднішими є *більші масштаби* територіальної основи самоврядування і крупніші заклади сфери обслуговування (у них менші витрати на обслуговування одного клієнта). Однак укрупнення установ і громад з метою більшої концентрації населення, що ними обслуговується, призводить до *погіршення доступності публічних послуг* для сільського населення, хоча їхня якість може бути вищою. Зрозуміло, що невеликі нерентабельні установи, які розміщені, як правило, на сільських територіях, будуть закриватися¹¹².

По-друге, превалюванням інтегруючої ролі міст і селищ як центрів соціально-економічного розвитку. У Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року записано, що міста є «точками зростання» і позитивні процеси їхнього розвитку мають бути поширені на інші території, розвиток сільської місцевості. Отже, сільська місцевість розглядається як простір для поширення розвитку міст¹¹³. Заінтересовані й фінансово стимульовані державою міста і селища активно «тягнуть» до себе прилеглі села, ініціюючи об'єднання в ОТГ. Села ж часто не хочуть об'єднуватися, побоюючись залишитись на периферії соціально-економічного розвитку.

Громади, які хотіли б об'єднатися у сільські ОТГ довкола міст, не можуть отримати схвалення урядом, не визнаються спроможними, і ця «тяжба» продовжується вже тривалий час¹¹⁴. Унормовано, що навіть подеколи створені сільські громади можуть ухвалювати рішення про об'єднання з міською громадою. Зрештою, у листопаді

¹¹² У Німеччині Данкварт Гуратч описав пережитий шок від територіальної реформи так, що спочатку об'єднуються управління, потім закриваються школи, лікарні, лікарські практики, аптеки, поштові відділення, в останню чергу сільські пивні та протягом століть від одного покоління до іншого передається у спадщину подвір'я.

¹¹³ Для підкріплення такої позиції цитують вислів американського вченого-урбаніста Яна Якобса: «Міста, а не нації, є справжніми двигунами економічного зростання».

¹¹⁴ Своєрідною перемогою є проведення у жовтні 2017 р. перших виборів у Фурсівській сільській об'єднаній громаді Київської області, яка за планом реформаторів мала об'єднатися з м. Біла Церква.

2017 р. ухвалено у першому читанні законопроект «Про внесення змін до Закону України № 6466 «Про добровільне об'єднання територіальних громад» щодо добровільного приєднання територіальних громад сіл, селищ до територіальних громад міст обласного значення», згідно з яким міста обласного значення визнаються спроможними і надається можливість приєднуватися до них без проведення перших виборів на всій території. Зрозуміло, що активізується процес об'єднання у міські громади з прилеглими сільськими громадами.

Прикро, що розвиток сільської місцевості не є самостійним сегментом розвитку, оскільки має свою виражену специфіку. Важко буде долати дивергенцію через відмінні рівні розвитку і способи життя у містах і селах у рамках ОТГ. Урбанізація просувається як об'єктивна даність, і, навпаки, йдеться про її стримування з метою використання природно-економічного потенціалу сільських територій і збереження на них соціального контролю. У Державній стратегії регіонального розвитку до 2020 року констатується підвищення концентрації економічної активності на загальнодержавному (у м. Київ) і регіональному рівнях та стверджується, що динаміка економічного зростання у великих міських агломераціях пришвидшить міграційний рух із сільських населених пунктів та малих міст із обмеженим потенціалом розвитку. Ситуацію за багатьма ознаками вже можна охарактеризувати як «Київ і українська пустиня».

Важливо враховувати, що сформувалися різні типи співіснування міста і села: 1) приміські, де місто поступово «підтягнуло» прилеглі села до вищого рівня розвитку; 2) відстаючі у розвитку міста з традиційно міцним селом; 3) депресивні, де місто швидше опустилося до аналогічного рівня розвитку села. Стратегії конвергенційного їх розвитку мають враховувати ці особливості. Соціально-економічне зближення в рамках об'єднаних територіальних громад не може виражатися у ще більшому підпорядкуванні села місту.

Доцільно ідентифікувати сільську територію як таку, всіляко підтримувати її специфіку і соціально-економічний розвиток. При реформуванні місцевого самоврядування потрібно урахувати економічну поляризацію самого села, за різними «мірками» об'єднувати громади на зростаючих сільських територіях і тих, що згортаються (депресивних, знелюднених). Бо доведення останніх до «планових» розмірів за населенням, безперечно, призведе до погіршення доступу населенню до послуг.

При об'єднанні в територіальну громаду внутрішні села майже повністю втрачають статус самоврядної одиниці, хоча статус адміністративно-територіальної одиниці поки що зберігається¹¹⁵. Важливо підкреслити, що для децентралізації влади вже на рівні ОТГ уведено інститут старости; саме у тих селах і селищах, які не стали адмінцентрами, староста має забезпечувати повсюдність місцевого самоврядування. Тобто нині у селах або в ряді сіл – у старостинських округах, які ввійшли в ОТГ, передбачено функціонування старост як посадових осіб місцевого самоврядування для відстоювання інтересів жителів цих сіл (та ще від них можуть бути обрані депутати до ради ОТГ). Староста обирається жителями села, селища, округу (рада визначає ті села або ряд сіл, які становитимуть старостинський округ)¹¹⁶. Інтереси жителів він може відстоювати як член виконавчого комітету, брати участь у пленарних засіданнях ради і

¹¹⁵ У Концепції реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади записано, що адміністративно-територіальний устрій складається з трьох рівнів: базового (адміністративно-територіальні одиниці – громади), районного, регіонального. У ст. 4 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» записано, що у складі ОТГ не може існувати іншої територіальної громади, яка має свій представницький орган місцевого самоврядування.

¹¹⁶ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу старости села, селища» від 9 лютого 2017 р. № 1848. *Голос України*. 2017. 11 бер.

постійних комісій із правом дорадчого голосу, вносити пропозиції до виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради з питань функціонування ввіреної йому території.

Однак від старости, який отримуватиме від ради ОТГ оплату за свою працю, важко очікувати жорсткого протистояння до місцевої влади щодо її рішень, які суперечитимуть інтересам внутрішніх сіл і старостинських округів (щодо того чи іншого використання майна комунальної власності, розміщення кладовищ, сміттєзвалищ на їхній території тощо). Реальних важелів впливу при відстоюванні інтересів внутрішніх громад тих сіл і селищ, які представляє староста, у нього недостатньо.

Старости як посадові особи місцевого самоврядування у селах

Станом на 10.11.2017 р. функціонує 614 ОТГ, ще 51 очікують перших виборів у грудні 2017 р. В ОТГ працює 2362 старости, що менше, ніж мало би бути, зважаючи на кількість об'єднаних рад. ОТГ зменшують можливу кількість цих посад, формуючи з сіл і селищ старостинські округи.

Різними мають бути підходи до введення старост в асиметричних ОТГ, де є великий за чисельністю населення адміністративний центр і малочисельна сільська периферія, – тут старостинські округи мають бути невеликими для ширшого представництва периферії (наприклад, у Глибоцькій ОТГ Чернівецької області частка населення адмінцентру сягає 85% і два периферійні села мають старост). Тоді як у симетричних громадах не потребується особливого посилення представництва сільської периферії в ОТГ, бо частка старост у виконавчому комітеті місцевої ради може бути високою, а отже, старости будуть впливовою силою при прийнятті рішень в ОТГ.

Застосовуваний підхід «одна сільська/селищна рада – один староста» виявляється невиправданим для тих випадків, коли доволі великі села до об'єднання вже входили до складу громад нинішніх адмінцентрів – подеколи вони залишаються без старост (як це має місце, зокрема, для с. Старі Кодаци з населенням понад 1,6 тис. осіб, селища Дослідне – понад 2 тис. осіб у Новоолександрівській сільській ОТГ Дніпропетровської області та інших).

За розрахунками, на одного старосту нині припадає у середньому близько 1500 жителів. У Польщі на солтиса припадає майже втричі менше населення.

Із зазначеної кількості функціонуючих старост 600 (25%) – обрані на виборах. Таким чином, більшість із них є виконуючими обов'язки старости (здійснювали повноваження сільського, селищного голови відповідної територіальної громади до об'єднання), їхні можливості щодо надання послуг населенню обмеженіші, ніж у обраних старост.

Значно міцніші законодавчо закріплені самоврядні права у сільських поселень Польщі. У Конституції Польщі записано, що всі жителі одиниць основного територіального поділу силою закону становлять самоврядну спільноту. Відтак, згідно з Законом про гмінне самоврядування від 1990 р., гміна як базова одиниця місцевого самоврядування може утворювати допоміжні одиниці, зокрема солецтва. У селах, які увійшли у гміну (у нас – громаду), утворені й функціонують 40 тис. солецтв для представлення і захисту інтересів сільських громад (за наявності 53 тис. сільських населених пунктів). Тобто понад 75% сільським поселенням забезпечено можливість реалізувати свої самоврядні права через солецтва.

Повноваження солецтв у Польщі¹¹⁷

Рішення про утворення солецтв приймається радою гміни після проведення консультацій із жителями чи з їхньої ініціативи. Солецтво і його органи дбають про колективні потреби громади солецтва, воно має і реалізує свої завдання, які визначені у статуті солецтва, взаємодіє з органами гміни щодо виконання власних і делегованих гміною завдань. Позиція солецтва є підставою для аналізу розпоряджень органів гміни, які стосуються справ солецтва.

¹¹⁷ Закон о гминном самоуправлении от 8 марта 1990 г., Закон о фонде солецтва от 2009; Anna Piazza. Soiectwo. *Dziennik Ustaw* (Dz. U.). URL: <http://www.wos.org.pl/prawo/solectwo-i-soltys.html>

Солецтво має відповідні органи і повноваження:

- самоврядні органи – *сільські збори* як ухвалюючий орган солецтва і *солтис* як виконавчий орган (у нас передбачено лише старосту);

- *soleцьку раду*, члени якої (зазвичай, 5–7 осіб), як і солтис (є головою soleцької ради) обираються жителями округу. Рада допомагає і співпрацює із солтисом, особливо з реалізації завдань плануючого, виконавчого і управлінського характеру;

- розробляє свій *статут*. У ньому визначені *власні* завдання і делеговані гміною. Солецтво має встановлене його статутом право спротиву до органів гміни у разі визнання порушення інтересів мешканців солецтва і *можливість відстоювати свою позицію в судах*; йому *передається комунальне майно* у довічне управління (розпорядження) на засадах поточного користування і солецтво розпоряджається доходами із цього джерела у визначених статутом межах. Рада гміни *не вправі обмежувати* існуючі права солецтв щодо використання майна без згоди на це сільських зборів; *може вести фінансову діяльність* у рамках бюджету гміни. Законом про фонд солецтва від 2009 р. закріплено, що рада гміни приймає рішення (резолуцію щодо погодження чи непогодження) про виділення в бюджеті гміни коштів, що становлять фонд солецтва. Фонд солецтва складається з виділених коштів з бюджету гміни, власних доходів від встановленої діяльності, добровільних внесків юридичних і фізичних осіб. Кошти фонду призначаються для реалізації проектів, які спрямовані на покращення умов життя відповідно до стратегії розвитку гміни. Для надання коштів солецтво подає запит для урахування його в проекті бюджету гміни, у якому вказує заплановані до реалізації на території солецтва проекти з оцінкою їх вартості.

Гміни з державного бюджету отримують компенсацію у формі цільової дотації частини видатків, виконаних у рамках фондів солецтв.

роки для України з досвіду функціонування солецтв у Польщі стосуються належного забезпечення повсюдності місцевого самоврядування, його руралізації. З метою посилення селоцентризму у діяльності місцевого самоврядування в Україні необхідно законодавчо закріпити самоврядні права внутрішніх сільських громад, які увійшли в об'єднану територіальну громаду, у таких сферах.

1. Забезпечення належного представництва і захисту інтересів членів місцевих громад сіл, селищ, старостинського округу в органах місцевого самоврядування ОТГ шляхом *утворення в них допоміжних одиниць самоврядування* – громадських рад чи сільських комітетів¹¹⁸. І головне – закріпити за ними визначені повноваження і сфери діяльності, за зразком функціонування солецтв у Польщі.

2. Надання права внутрішнім сільським громадам *розробляти свій статут*, у якому визначати власні та делеговані об'єднаною територіальною громадою завдання, сфери діяльності, права і можливості щодо відстоювання інтересів своїх жителів.

3. Закріплення за внутрішніми сільськими громадами в ОТГ *господарської території як соціально-економічної бази їхнього розвитку*. Вона має включати не лише площу сільського поселення (поселень), а й прилеглі сільськогосподарські та інші угіддя – ліси, водойми тощо, з їхніми надрами.

4. Забезпечення внутрішнім сільським громадам *права користуватися і розпоряджатися майном комунальної власності*, розташованим у їхніх поселеннях і призначеним для обслуговування членів цих громад.

5. Надання старості більших повноважень (можливо, *права вето*) щодо рішень органу місцевого самоврядування ОТГ, які суперечитимуть інтересам жителів сіл, старостинських округів (щодо закриття шкіл, ФАПів, розміщення сміттєзвалищ тощо).

6. Закріплення *частини бюджету ОТГ за внутрішніми сільськими громадами*. Зокрема, і відповідну частину субвенції з держбюджету, адже саме сільське населення,

¹¹⁸ Сільський, селищний комітет як один із органів самоорганізації населення, представницький орган, до якого мають обиратися представники жителів села, визначений Законом України «Про органи самоорганізації населення» від 2001 року № 2625.

яке враховується при нарахуванні субвенції, привнесло фінансовий ресурс у об'єднану громаду. Доцільно унормувати функціонування сільських громадських фондів, за аналогією з фондами солецтв у Польщі, з цільовим призначенням використання їх коштів для реалізації місцевих проектів щодо покращення життєдіяльності сільських жителів.

Запропоновані заходи і способи руралізації місцевого самоврядування за нинішнього реформування в Україні відповідають європейському підходу «rural proofing» (селоцентризм), і цей підхід реалізується у рамках європейської політики сільського розвитку.

4. Саморозвиток сільських громад

Для об'єднаних територіальних громад довгострокове планування є важливим інструментом для підтримки функціонування життєздатної економіки, навколишнього середовища та соціальної стабільності. Встановлення пріоритетів для розвитку через планування є також важливим. Наразі пріоритет у процесах стратегічного планування новостворених громад зводиться здебільшого до підтримки надання послуг у сільській місцевості. Дійсно, визначення потреб сільської місцевості, надання послуг для їх задоволення, а також розбудова інфраструктури є важливими функціями відповідних локальних урядів і структур. Члени новостворених громад мають забезпечуватися високоякісними послугами, однак надання послуг являє собою лише частковий підхід у стратегічному розвитку. Більшою мірою розвиток громади залежить від перегляду власних можливостей, мотивації, організації колективних дій, місцевого лідерства, тобто розбудови потенціалу саморозвитку.

Стратегії та Програми дій щодо економічного розвитку громад мають орієнтуватися не лише на покращення послуг за державні кошти чи стратегічні інвестиції, а й на залучення деяких спільнот низового рівня (селян колишніх сільрад, що увійшли до ОТГ) до справжньої співпраці, допомагаючи їм «переосмислити» очевидні проблеми, розібратися, як вони в межах ОТГ можуть використати наявні знання, локальні ресурси та виявити вмотивованих місцевих лідерів.

Завдання щодо стимулювання проектів саморозвитку в сільських громадах мають бути важливішим стратегічним пріоритетом у Стратегіях розвитку (порівнюючи із «залученням інвестора») з огляду на прямі економічні та позаекономічні вигоди від саморозвитку, зокрема такі:

- більша частина прибутку, отриманого внаслідок проектів саморозвитку, залишається у громаді;
- економічний вплив проектів саморозвитку на добробут громади пропорційно більший (у розрахунку на кожен інвестований гривню), оскільки дохід, одержаний від проектів саморозвитку, і далі працює на місцеву економіку, а не переміщується на інші території;
- саморозвиток впливає на економічну стабільність громади, роблячи останню менш вразливою до раптових змін на ринку або в технологіях виробництва. Місцевий інститут власності, який здійснює контроль над основними видами зайнятості в громаді, заохочує більше інвестицій і створює більше робочих місць для місцевого населення;
- проекти саморозвитку здійснюють неекономічний внесок у громаду чи регіон, оскільки рішення щодо місцевого економічного розвитку сприймається ширшим колом людей, ніж щодо індустріального розвитку (технопарки, індустріальні кластери тощо), унаслідок якого місцеве залучення зазвичай обмежується меншістю жителів;
- непряма вигода від проектів саморозвитку й у тому, що вони допомагають

уникнути переїзду з громади активних та енергійних її членів. Забезпечуючи потужну підтримку цієї діяльності через громаду, проекти саморозвитку дають змогу кожному мікропідприємцю знайти власну нішу в місцевій економіці;

- проекти саморозвитку — це зростання авторитету громади серед її жителів.

Активна участь у зусиллях саморозвитку часто призводить до інших колективних зусиль, таких як намагання поліпшити систему освіти, охорони правопорядку або інше громадське обслуговування в цій місцевості.

У європейській політичній практиці механізм забезпечення саморозвитку сільських громад реалізується в межах підходу LEADER. Сутність цього підходу полягає в підтриманні ініціатив та прийнятті рішень щодо локального розвитку на місцях консолідованими органами з представників сільських громад, бізнесу, органів самоврядування, громадянського суспільства. У його основу покладено дотримання принципів субсидіарності та партнерства. Реалізація цих принципів здійснюється через формування спеціального управлінського органу субрегіонального рівня – місцевих ініціативних груп (LAG¹¹⁹), яким передається право розпоряджатися фінансовими ресурсами для підтримки проектів соціально-економічного розвитку на відповідній території.

Незважаючи на загальну успішність підходу LEADER, у більшості країн ЦСЄ його реалізація супроводжувалася певними проблемами, спричиненими: низьким рівнем досвіду сільських жителів у питаннях самоуправління та співфінансування; віддаленістю сільських населених пунктів один від одного й низькою густотою населення в сільській місцевості; низькими здатністю до самоорганізації та рівнем довіри; бюрократичними перешкодами до об'єднання громад, що належать до різних адміністративно-територіальних одиниць та ін.¹²⁰ Оскільки Україна починає робити лише перші активні кроки в напрямі реалізації європейських засад політики сільського розвитку, врахування досвіду окремих країн може сприяти уникненню деяких проблем під час можливого впровадження та імплементації програми LEADER. Програма LEADER може не лише позитивно вплинути на локальний розвиток сільських громад та їхніх територій, а й сприяти виконанню декількох важливих завдань: виховання відповідальності членів громади за власний розвиток, підвищення соціального капіталу, спрямування коштів на найважливіші цілі розвитку території з погляду її мешканців, громадського контролю над реалізацією проектів.

Незважаючи на це, імплементації європейського досвіду в національних умовах загрожують певні ризики, що нівелюють позитивний ефект реалізації таких механізмів в Україні. Для зниження та подолання їх потрібно, передусім, щоб в українському соціумі, зокрема сільському, сформувалася критична маса населення зі свідомим почуттям відповідальності перед суспільством, що висуватиме на перше місце не індивідуальні вигоди, а спільні цілі громади. Безперечно, досягти такого стану в суспільстві неможливо без тривалої виховної діяльності, результатом якої має стати підвищення людського капіталу сільських жителів, що буде запорукою майбутнього соціоекономічного розвитку громад.

Як підтверджує досвід країн ЦСЄ, найкращий варіант запуску програми – реалізація пілотних проектів із подальшим розширенням масштабів програми на всю територію. Водночас важливо, щоб ініціатива формувалася безпосередньо в громадах, а не організаціями-донорами чи представниками органів місцевої влади, оскільки, як свідчить досвід Румунії, активні громадські організації є ініціативнішими та життєздатнішими для впровадження програми LEADER. Проте цей процес зазвичай триває декілька років (від двох до чотирьох). На захист програми LEADER можна за-

¹¹⁹ Local Action Group (LAG).

¹²⁰ Кирилюк С. Уроки з досвіду імплементації підходу LEADER у країнах ЦСЄ. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2016. № 4. С. 30–35.

значити, що в такий спосіб будуть сформовані стійкіші, а головне – виважені зв'язки не лише між мешканцями різних сільських населених пунктів, а й між представниками бізнесу, громадянського суспільства. До того ж в умовах євроінтеграційного вектора розвитку України та прагнення до імплементації європейської політики сільського розвитку впровадження програми LEADER може стати першим вагомим кроком до її реалізації. Крім того, варто зазначити, що фінансування пілотних проектів за програмою LEADER можуть узяти на себе європейські організації-донори та Єврокомісія, як це реалізується в Молдові¹²¹. Для України в цьому напрямі першочерговими завданнями можуть бути визначення та обґрунтування критеріїв для участі в програмі (наприклад, віднесення територій до «сільських», участь міських населених пунктів у програмі тощо) та підготовка кадрів для організації і старту програми (на національному рівні – підготовки спеціалістів з оцінювання відповідності проектів нормам європейського законодавства, на локальному – стимулювання формування лідерів для організації роботи ініціативних груп).

В Україні передумовою впровадження європейських принципів сільського розвитку відповідно до програми LEADER може стати політика залучення внутрішніх резервів саморозвитку сільських громад. Одним зі способів може бути залучення локальних заощаджень сільського населення. За підсумками 2016 р. майже 71% усіх сільських домогосподарств мали змогу заощаджувати частину отриманого грошового доходу. Для 30% із зазначених сума заощаджень в середньому становила 16 тис. грн, ще для 17% – майже 43 тис. грн (табл. 3.2). При цьому $\frac{2}{3}$ з них – це домогосподарства, що складаються виключно з пенсіонерів, та сім'ї середнього віку, у складі яких немає дітей. Зазвичай такі заощадження мають більш довготривалий або сезонний характер використання, що дає змогу за сприятливих умов залучити їх як інвестиції.

Таблиця 3.2

Оцінка потенціалу заощаджень у сільських домогосподарствах

Групи за рівнем заощаджень, тис. грн	Тип домогосподарств					Разом у групі	Середній рівень заощаджень у групі
	Пенсіонери	Молоді з дітьми	Молоді без дітей	Інші сім'ї з дітьми	Інші сім'ї без дітей		
I. до 1	2,3	0,2	0,1	0,4	2,4	5,4	446
II. 1–5	12,0	2,1	1,0	1,7	7,7	24,4	2937
III. 5–10	10,0	2,1	0,3	3,1	8,0	23,5	7329
IV. 10–25	9,4	3,3	0,4	4,6	12,2	29,8	16009
V. понад 25	1,7	1,7	0,4	5,0	8,0	16,9	43007
Разом за типами	35,4	9,4	2,2	14,7	38,3	100,0	-

Джерело: розраховано автором на основі даних вибіркового обстеження домогосподарств, 2016 р.

Проте, згідно з результатами того ж вибіркового обстеження, сільські домогосподарства не розміщують кошти на депозитах. Отже, наявний фінансовий потенціал не використовується для інвестування в розвиток ані сільської, ані національної економік. Безперечно, для цього є низка пояснень – від макроекономічних до суто психологічних. Деякі з них могли би бути подолані за умови розуміння сільським населенням того, що їхні кошти можуть бути спрямовані на розвиток їхньої власної громади (економіки, соціальної й виробничої інфраструктури тощо).

¹²¹ EU LEADER initiative to boost rural development of Gagauzia and Taraclia / UNDP. URL: http://www.md.undp.org/content/moldova/en/home/presscenter/pressreleases/2017/ini_iativa-ue-leader-contribuie-la-dezvoltarea-rural-a-uta-gguzi.html

Б. Оновлення сільської економіки

1. Диверсифікація економічної діяльності на селі

Диверсифікація сільської економіки є важливим напрямом розвитку українського села й активізації наявного трудових ресурсів, виробничо-господарського й територіально-поселенського потенціалів сільських територій. Диверсифікованою сільською економікою можна вважати різносторонньо розвинену, стійку до економічних кризових явищ господарську систему. Загалом суть процесу диверсифікації полягає в урізноманітненні економічної діяльності шляхом розширення її діапазону та входження на нові ринки. Диверсифікація сільської економіки сприяє виконанню не лише економічних, а й соціальних завдань сільського розвитку.

Аналіз наявних тенденцій. Сільське господарство, яке було основною галуззю працевлаштування сільських жителів на селі, швидко втрачає свої позиції внаслідок глибокого проникнення НТП в агровиробництво. Упродовж 2005–2013 рр. кількість зайнятих на локально розміщених підприємствах сільського, рибного та лісового господарства зменшилася практично вдвічі. Зрештою це не суперечить ані теоретичним основам, ані глобальним тенденціям розвитку сільської економіки, що передбачає диверсифікацію економічної діяльності на селі і зменшення ролі сільського господарства за збереження масштабів виробництва. Наші оцінки диверсифікації¹²² сільської економіки свідчать про певні позитивні тенденції щодо диверсифікації економічної діяльності на селі, зокрема збільшення більш як утричі кількості зайнятих у «інших» сферах діяльності, що об'єднують фінанси, телекомунікацію, надання побутових послуг тощо (додаток 3.3). Рівень диверсифікації сільської економіки істотно різниться в регіональному вимірі, а також при врахуванні неформальної аграрної зайнятості – зайнятих в ОСГ. Узагальнюючи виявлені тенденції, зауважимо, що диверсифікація сільської економіки як сценарій ефективного працевлаштування сільських жителів загалом має місце в Україні, проте створення нових робочих місць у неаграрній сфері лише певною мірою (на третину) компенсує втрату зайнятості в сільському господарстві. Крім того, потрібно звернути увагу на стрімке скорочення зайнятості в таких важливих галузях, як переробна промисловість, будівництво, транспорт та пов'язані з ним послуги, що обмежують можливості диверсифікованого розвитку сільської економіки.

Унаслідок дії різних чинників у третині сільських населених пунктів (СНП) України немає жодного суб'єкту господарювання (станом на 01.01.2014 р.). Водночас установлено чітку залежність наявності цих суб'єктів від розміру СНП: що менший СНП, то ймовірніша їх відсутність (зокрема їх немає у двох із трьох малих¹²³ сіл, майже в кожному другому СНП зі 100–199 жителів, в одному з чотирьох СНП із 200–499 жителів і в кожному десятому СНП із понад 500 жителів).

Оцінка прогнозу диверсифікації сільської економіки в Україні. У середньостроковій перспективі до 2020 р. розвиток сільської економіки найімовірніше відбуватиметься на основі:

- подальшого скорочення зайнятості в сільському господарстві та бюджетній сфері (освіті та медицині);
- поступового розширення зайнятості в неаграрних видах діяльності.

Згідно з нашими оцінками, якщо збережуться наявні тенденції в державній політиці, найвищий приріст зайнятості в сільській економіці даватимуть розвиток транспорту і складського господарства (10,4 тис.), промисловість (9,2 тис., головню, пе-

¹²² Кирилюк С.В. Зайнятість сільського населення – компроміс між сільською та міською економіками. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Січень 2015. Вип. 3. С. 640–645.

¹²³ До 100 жителів.

реробна) та інші галузі сфери послуг (24,2 тис. роб. місць) (додаток 3.4). Завдяки набагато вищій продуктивності праці в зазначених галузях економіки виконання прогнозованого сценарію зміни структури зайнятості в сільській місцевості позитивно впливатиме на випуск продукції цих галузей: у середньорічному вимірі значення коливатиметься в межах 4–5% у масштабах сільської економіки та 0,08–0,23% – у масштабах національної економіки.

Напрями диверсифікації сільської економіки. Сільська економіка більшою мірою, ніж міська, залежить від унікального поєднання ресурсів сільських територій, що зумовлює велике різноманіття можливих видів діяльності. Хоча рекомендації стосовно ефективного розвитку сільської економіки не можуть бути уніфіковані, проте деякі загальні підходи все ж таки можна виокремити. Зокрема, якщо сільські території з високим урбанізованим впливом, що розташовані поблизу великих міст, отримують значні вигоди від такого сусідства завдяки маятниковій трудовій міграції та диверсифікації діяльності їх жителів, то віддалені наражаються на високі ризики, що зумовлюють поступовий занепад їх економіки. Просторова поляризація економічного розвитку сільських територій в майбутньому посилюватиметься, тому найвразливіші з них мають стати об'єктом державного впливу, спрямованого на розв'язання проблеми розвитку локальних економік. Найкращим варіантом виконання цього завдання може бути підтримка розвитку локальних економічних систем, що об'єднують декілька СНП, зокрема в межах об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Перевагою такого сценарію є передусім зниження залежності від міської економіки високоурбанізованих центрів, а також розширення можливостей унаслідок об'єднання потенціалу СНП, що дає змогу повніше та швидше реалізувати диверсифікований сценарій розвитку сільської економіки ОТГ. Паралельно з цим відбуватиметься посилення внутрішньосільських комунікацій і зв'язків, зокрема маяткової трудової міграції між різними СНП, що створює не лише певні виклики (зокрема необхідність підвищити якість транспортного сполучення), а й нові можливості (додаткову зайнятість у сфері транспортних послуг, обслуговування транспортних мереж тощо). Загалом транспортна доступність у сучасному високомобільному суспільстві є визначальним чинником відродження окремих локальних економік.

Підвищення транспортної доступності та локальний розвиток – Апшор, Західна Вірджинія, США (Upshur County, WV, USA)

Сільський віддалений регіон із 25 тис. жителів. Історично економіка муніципалітету базувалася на ресурсоорієнтованих галузях: лісовому й сільському господарстві й пізніше – добувній промисловості. Стагнацію економічного розвитку в регіоні було перервано, а драйвером стало покращення транспортної доступності внаслідок реконструкції дороги до державного рівня. Економічне піднесення муніципалітету пов'язане переважно з розвитком приватних та громадських ініціатив у регіоні. Зокрема завдяки приватній ініціативі відбулося відродження дрібного фермерства, орієнтованого на виробництво органічної продукції, що постачається на локальний ринок (домогосподарства, заклади харчування). Зростання продовольчого попиту в закладах харчування пов'язане з розвитком туризму в муніципалітеті, ідея якого в регіон прийшла згори (влада штату), але розвинена на міжмуніципальному рівні: три муніципалітети, включно з Апшором, із об'єктивних причин об'єдналися навколо цієї ідеї й створили туристичний маршрут «33 визначних місця уздовж автомагістралі № 33». Також завдяки об'єднанню зусиль на регіональному рівні було ініційовано проект із розвитку інфраструктури для залучення інвестицій з метою подолання сировинного спрямування лісової галузі та створення виробництв із вищою доданою вартістю (лісоматеріалів та будівельних конструкцій)¹²⁴.

¹²⁴ Economic Diversity in Appalachia: Case Studies in Economic Diversification. URL: http://www.arc.gov/assets/research_reports/EconomicDiversityinAppalachia-CaseStudiesinEconomicDiversification.pdf

Покращення транспортної доступності віддалених сільських територій та їх природний потенціал можуть стати ключовими чинниками розвитку нових видів діяльності, а саме: сільського й аграрного туризму, народних промислів, ремесел, що створює додаткові можливості реалізації трудового потенціалу для вразливих соціальних груп у віддалених селах – жінок, людей старшого віку.

Диверсифікація аграрної діяльності та активізація потенціалу сільських територій на основі розвитку агротуризму – Feather Down Farm, Франція

Фермерське господарство розташоване в центральній частині Франції поблизу регіонального природного парку. З 2003 р. господарство впровадило систему ведення сталого землекористування на своїх 40 га землі, виробляючи різноманітну екологічно чисту продукцію для локальних ринків. У 2009 р. для диверсифікації доходів ферми було прийнято рішення запровадити на ній новий вид діяльності – надання туристичних послуг. Цьому посприяла й близькість до природного парку, й тип господарювання в самому господарстві, спрямований на дружнє використання природних ресурсів. Гаслом ферми стало «єднання людини, природи й тварин». Для комфорту туристів було запропоновано новий тип проживання, максимально наближений до природи й одночасно не позбавлений звичного комфорту – «glamping» (преміум-кемпінг) – комфортні наметові міні-будиночки з усіма вигодами на лоні природи. Такий відпочинок є популярним серед міських жителів, особливо сімей із дітьми. Отже, в такий спосіб вдалося підвищити прямі продажі агропродукції з високою доданою вартістю та капіталізувати природний капітал¹²⁵.

В Україні останніми роками зростає попит на сільський відпочинок, і не лише в Карпатському регіоні: якщо для відпочинку на вихідних обирають садиби якомога ближче до міських центрів (70–120 км), то для тривалого відпочинку надають перевагу більш віддаленим сільським територіям (понад 250 км), і це розширює можливості для їх мешканців отримати додаткові доходи. Згідно з нашими оцінками, в сільській місцевості може бути задіяно до 400 тис. садиб для надання послуг гостинності в сільській місцевості, й це забезпечить приріст доходів сільських жителів майже на 700 млн грн (у цінах 2015 р.) (рис. 3.2).

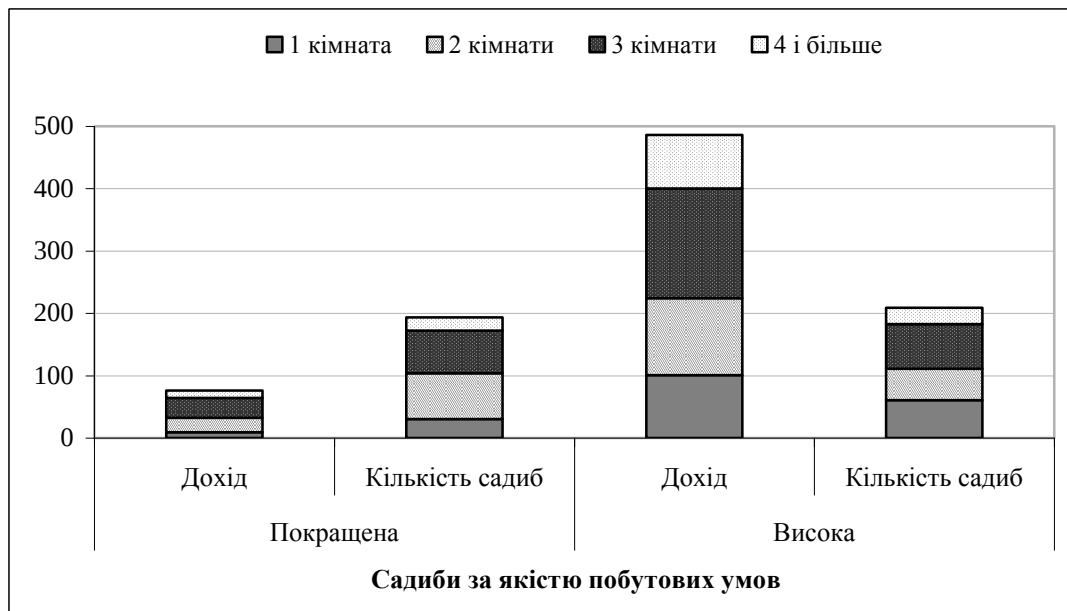

Рис. 3.2. Оцінка реалізації потенціалу розвитку сільського туризму

Примітка: дохід – у млн грн; кількість садиб – тис. од.

¹²⁵ Augere-Granier M. Farm diversification in the EU: Briefing. European Parliament Research Service, 2016. 8 p.

Джерело: розрахунки автора на основі вибіркового обстеження домогосподарств, 2015 р.

Для реалізації цього напряму сільського розвитку потрібно передусім активізувати консультативну й навчальну роботу, а також сприяти доступу сільських жителів до мікрокредитування як інструменту покращення їхніх побутових умов і підвищення готовності надавати послуги сільській гостинності (додаток 3.5).

Великий потенціал сільських територій закладено в можливостях розвитку диверсифікованої аграрної діяльності найменших господарств – ОСГ¹²⁶, у яких у середньому зайнято 45% сільського населення працездатного віку. До 2020 р. це може забезпечити майже 2% середньорічного приросту ВДВ у сільському господарстві за песимістичного сценарію, 4% – за базового сценарію й 6% – за оптимістичного¹²⁷. Зазвичай села з високою часткою нереалізованого потенціалу ОСГ розташовані досить далеко від ринків збуту й мають ускладнений під'їзд (майже 85% від їх кількості), що може бути компенсовано покращенням умов зберігання виробленої продукції, а малі масштаби виробництва – консолідацією зусиль для формування більших партій агропродукції. Це можна вирішити за допомогою кооперації та створення різного роду груп найменших агровиробників. Так, наприклад, в Угорщині підтримка кооперації малих агровиробників посприяла диверсифікації сільської економіки: домінуючими напрямками неаграрної діяльності в них стали переробка фруктів і овочів, молочної продукції, а також виробництво вина. Крім того, за роки членства в ЄС (із 2005 до 2013 р.) істотно збільшилася кількість господарств, що виробляють корми (втричі) й інші харчові продукти¹²⁸ (удвічі)¹²⁹.

На відміну від ОСГ, фермерські господарства та сільськогосподарські підприємства зазвичай позбавлені зазначених вище вад, але водночас втрачають значну частину доданої вартості через реалізацію своєї продукції посередницьким структурам, які контролюють логістичні ланцюги та канали збуту. Навіть у розвинених країнах фермери змушені долати аналогічні перешкоди, завдяки чому місцева економіка отримує нові стимули для розвитку.

Відродження аграрної економіки, Wood River, Канада

Wood River – невелика сільська громада з 387 жителями й аграрною економікою з рослинницькою спеціалізацією. Середина 1990-х років стала кризовою для громади й регіону загалом: лікарню реорганізовано в центр сімейної медицини (втрачено 20 робочих місць), закрито елеватор та ін. У 2000 р. декілька місцевих фермерів об'єдналися в кооператив для здешевлення витрат при транспортуванні зернових і організували паромну доставку завантажених авто. У 2004 р. кооператив долучився до регіональної ініціативи фермерів щодо придбання частини залізничної гілки для налагодження логістики та збуту їхньої продукції. Паралельно новоутворене об'єднання фермерів викупило у приватного іноземного інвестора регіональний зерновий елеватор. Так завдяки колективним діям і державній підтримці аграрна економіка громади й регіону піднялася на новий щабель розвитку завдяки контролю ланцюгів постачання своєї продукції, що стало драйвером для відродження інших видів економічної діяльності¹³⁰.

¹²⁶ Киризюк С. Включеність малих агровиробників у систему державної підтримки. *Економіка і прогнозування*. 2017. № 3. С. 105–107.

¹²⁷ Сценарії підвищення рівня аграрного виробництва й комерціалізації в напівспоживчих ОСГ: песимістичний – 25% від потенційно можливого у 2020 р., базовий – 50%, оптимістичний – 75%.

¹²⁸ За виключенням м'ясних й молочних виробів та переробки овочів й фруктів.

¹²⁹ Киризюк С.В. Диверсифікація економічної діяльності агровиробників: деякі висновки з досвіду ЄС. *Економіка та суспільство*. 2017. № 12. С. 47–49.

¹³⁰ Bruce D. et al. Economic Development Framework of Small Communities in Canada. Canada Mortgage and Housing Corporation, Ottawa, 2005. 190 p.

Для реалізації такого сценарію вітчизняним сільгоспвиробникам бракує вільного фінансового капіталу, що можна подолати завдяки пільговому кредитуванню, лізингу тощо (додаток 3.5). Унаслідок цього не лише підвищиться рентабельність аграрної діяльності, а й створюватимуться додаткові можливості працевлаштування у сфері транспорту, складського господарства тощо.

Сільські території, що мають кращу транспортну доступність і перебувають у зоні впливу міських центрів, мають значно ширші можливості для диверсифікації їхньої економіки. По-перше, завдяки постійному розширенню споживчого ринку (внаслідок збільшення чисельності мешканців) та вищої купівельної спроможності вони мають неабиякий потенціал для розвитку сфери послуг (побутового обслуговування, соціальної сфери, сфери розваг тощо). Проте низькі підприємницькі здібності сільських жителів і обмеженість фінансового капіталу призводять до того, що власниками малого бізнесу на селі стають міські підприємці, розширюючи масштаби власного бізнесу. Місія держави та громадських організацій має полягати в консультуванні й навчанні сільських жителів для подолання цієї вади (додаток 3.5). По-друге, деякі СНП здатні капіталізувати свій природоресурсний потенціал, розвиваючи туристичні, рекреаційні, мистецькі напрями діяльності, використовуючи зростаючий споживчий потенціал міських центрів. По-третє, диверсифікацію аграрної діяльності цих територій можна реалізовувати, мобілізуючи потенціал ОСГ, використовуючи відносну близькість до міст, включаючи малих агровиробників у різного роду агропродовольчі ланцюги, як це реалізовано у Швейцарії¹³¹.

2. Запобігання впливу кліматичних змін

Зміни землекористування, структурні деформації та формування дуальної аграрної структури – корпоративного й індивідуального секторів, вносять певні корективи у сферу адаптаційних можливостей сільського господарства й сільських територій до впливів глобальних кліматичних змін.

Землекористування господарств індивідуального сектора значною мірою спрямоване на продовольче самозабезпечення, тому відносно повільні довгострокові кліматичні зміни мають незначний вплив на зміну землекористування в ньому. Натомість корпоративне землекористування має комерційну ринкову спрямованість, тому гнучкіше реагує на нові загрози, виклики та можливості, зумовлені світовим ринковим попитом і змінами клімату. Трансформації в землекористуванні в корпоративному секторі набувають загрозливих ознак для сталого й безпечного розвитку не лише сільського господарства, а й сільської економіки та сільських територій загалом.

Збереження наявних тенденцій і практик землекористування в Україні в умовах майбутніх змін клімату може спричинити істотне загострення деяких проблем, зокрема:

- підвищення рівня розораності сільськогосподарських земель у північних та західних регіонах;
- подальшої монокультуризації (переважно зерновий та олійний напрями) сільськогосподарського виробництва на підприємствах, підконтрольних агрохолдингам та міжнародним корпораціям, що посилить екологічне навантаження на земельні ресурси;
- збільшення потреби у великих капітальних інвестиціях для впровадження нових систем менеджменту та обробітку земельних ресурсів;
- посилення конкурентної боротьби між виробниками (дрібними та великими) у

¹³¹ Sub-urban food production in a Swiss agglomeration: case study report. RURAGRI, 2015. 54 p.

доступі до продуктивніших земельних ресурсів тощо.

У майбутньому ці тенденції можуть посилити виявлені загрози внаслідок впливу глобальних змін клімату через підвищення потреби господарського освоєння невикористовуваних природних земель (у відповідь на зростання попиту на енергетичну сировину, збільшення площ пасовищ та лісових масивів) та збереження високого рівня розораності (рис. 3.3). Потреба в орних землях може найбільше зрости до середини століття. Загалом масштаби змін не несуть загрози, але в районах із надзвичайно високим рівнем розораності навіть незначне збільшення площі ріллі має супроводжуватися виваженими управлінськими рішеннями й компенсуватися відповідними агроекологічними заходами, спрямованими на підвищення адаптаційної здатності до впливу змін клімату.

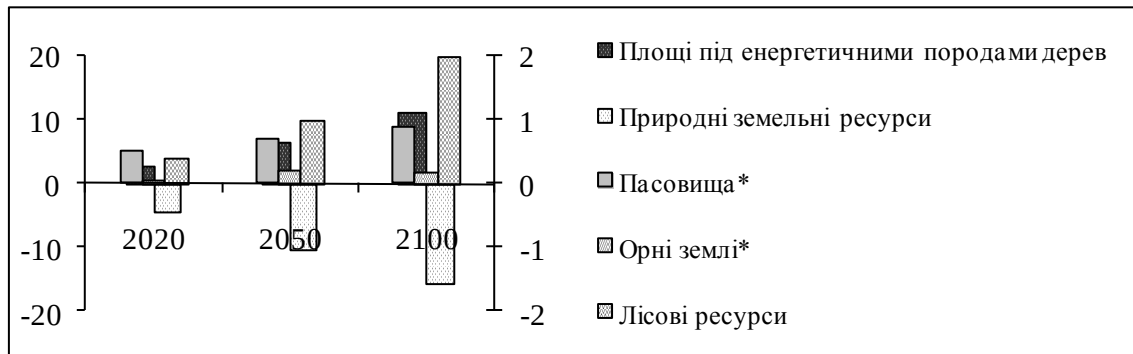

Рис. 3.3. Прогнози зміни площ землекористування в Україні за їх типами, % від базового року (2010 р.)

* Права шкала.

Джерело: розрахунки авторів на основі GLOBIOM.

Різні типи сільськогосподарських виробників мають свої переваги й вади у спроможності адаптуватися до змін клімату. Загалом адаптаційні можливості виробників залежать від багатьох чинників функціонування сільськогосподарської системи, як-от доступність інформації, кваліфікація, фінансові можливості, розвиненість інфраструктури тощо, якість доступу до яких різняться в розрізі типів виробників. Хоча невеликі приватні фермерські господарства можуть бути гнучкішими та швидше реагувати на можливі зміни клімату, великі корпоративні виробники мають кращий доступ до фінансових ресурсів і новітніх технологій. Водночас варто врахувати, що найдрібніші виробники – сімейні ферми/домогосподарства стійкіші до кліматичних змін завдяки дрібноконтурному господарюванню та досить високій диверсифікації сільськогосподарського виробництва. Це зменшує ризики втрати значної частини продукції, вразливої до кліматичних змін. Проте їхня здатність протистояти негативному кліматичному впливу обмежується нижчою технічною оснащеністю, лімітованим доступом до фінансових ресурсів, віковими та освітніми характеристиками власників господарств.

Адаптаційні можливості сільськогосподарських підприємств, які перебувають під впливом корпоративних структур, залежать від рішень, що приймаються на вищому управлінському рівні (материнської компанії). З огляду на прийняті більшістю з них стратегії максимізації прибутку, ризик втрати частини доходу для топ-менеджменту корпоративних підприємств може бути вирішальним чинником для визначення доцільності застосування адаптаційних заходів. Оскільки структурні підрозділи корпоративного сільськогосподарського формування зазвичай мають досить просторово розширену мережу, стратегія просторового переміщення може бути більш прийнятною з погляду економії ресурсів, аніж такі затратні адаптаційні стратегії, як зміна систем землекористування, запобігання негативним наслідкам та ін.

З огляду на зазначене вище, розроблення національної стратегії адаптації до змін клімату на період до 2030 р., передбаченої затвердженою урядом Концепцією реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року¹³², має враховувати різні адаптаційні можливості всіх типів виробників і узгоджуватися на всіх рівнях: національному, регіональному й локальному (табл. 3.3). Комплексність у розробленні й реалізації заходів різного рівня є необхідною передумовою забезпечення ефективності процесу адаптації до змін клімату на сільських територіях.

Таблиця 3.3

Матриця розподілу адаптаційних заходів за рівнем управління

Адаптаційні заходи за пріоритетом*	Рівень управління		
	Національний	Регіональний	Локальний / підприємства
1. Агросстрахування	+	-	-
2. Моніторинг поширення хвороб та шкідників	+	-	-
3. Агrometeorологічне прогнозування	+	-	-
4. Захист рослин від хвороб та шкідників	-	-	+
5. Зміна періодів проведення агротехнічних робіт	-	-	+
6. Зміна систем обробітку ґрунту	-	-	+
7. Впровадження безпечних систем внесення добрив	-	-	+
8. Упровадження стійких сортів рослин	+	-	+
9. Водозберігаючі технології обробітку ґрунту	-	+	+
10. Захист від ерозії ґрунту	-	+	-

* У порядку зниження.

Джерело: розробка авторів.

Частина корпоративних підприємств та інтенсивних фермерських господарств уже активно впроваджують певні адаптаційні заходи, тоді як до 20% підприємств зазнають суттєвих втрат від змін клімату (варіація урожайності подекуди досягає різниці у 2,5–4,5 раза) і не мають змоги протидіяти або пом'якшити негативний вплив. Згідно з нашими оцінками, переведення останніх на інноваційні технології, адаптовані до змін клімату (що базуються на застосуванні науково обґрунтованих високих норм та безпечних практик внесення добрив, впровадженні новітніх ресурсозберігаючих систем обробітку ґрунту й інтегрованих систем захисту рослин) можуть забезпечити збільшення валового урожаю до 10%. Водночас поточні виробничі витрати на їх впровадження окупаються на 130–300% приростом доходу, але не враховують можливу необхідність інвестицій у розширення основних фондів (наприклад, придбання нової техніки, навігаційного обладнання тощо).

3. Організаційно-фінансова підтримка сімейного фермерства

Сімейні господарства повніше, ніж інші суб'єкти господарювання в сільському господарстві, виконують багатофункціональне призначення аграрної галузі. Вони забезпечують не лише виробництво сільськогосподарської продукції, а й продукування суспільних благ: краще зберігають екосистеми, відповідальніше використовують природоресурсний потенціал; роблять незамінний внесок у підтримання продовольчого суверенітету держави (особливо в кризових ситуаціях), збереження поселенської

¹³² Розпорядження Кабінету Міністрів України «Концепція реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року» від 7 грудня 2016 р. № 932.

Розділ 3. Сільський розвиток: зміни на селі задля економічного зростання

мережі, розвиток місцевої економіки тощо. Сімейні форми виробництва сільськогосподарської продукції домінують у світі.

Згідно з даними ФАО, до сімейних господарств належить 88% суб'єктів господарювання в сільському господарстві. Сімейні господарства забезпечують місцями прикладання праці приблизно 40% зайнятого населення (від 2% у Західній Європі до майже 80% у західній Африці), є головними постачальниками продукції на більшості світових сільськогосподарських ринків¹³³. В Україні найчисленнішими представниками сімейного типу агрогосподарювання є господарства населення, основу яких становлять особисті селянські господарства. Частка господарств населення у виробництві валової продукції галузі у 2016 р. становила 43%, а серед зайнятих у сільському, лісовому й рибному господарствах – 78%. До цього типу належить і більша частина вітчизняних фермерських господарств – юридичних осіб.

Водночас за показниками економічної діяльності сімейні (малі) господарства зазвичай програють виробничим формуванням корпоративного типу як через нижчі можливості використання ефектів масштабу, так і внаслідок відволікання на створення згаданих вище суспільних благ. Тому аграрна політика в багатьох країнах світу, зокрема Спільна аграрна політика ЄС, значною мірою «заточена» на сприяння діяльності малих (сімейних) господарств.

В Україні сімейне господарювання в сільському господарстві впродовж тривалого часу було й залишається пасинком сільськогосподарської системи. У радянський період воно функціонувало у формі особистих підсобних господарств населення і вважалося пережитком попереднього (капіталістичного) способу виробництва. Розвиток цих господарств обмежувався, але водночас навіть в останні радянські роки вони виробляли в Україні приблизно 30% валової сільськогосподарської продукції. У період ринкових трансформацій господарства населення розширювали землекористування, але, на відміну від сільськогосподарських підприємств, не отримували фінансової та організаційної підтримки. Проте вони довго утримували позитивну динаміку виробництва, в деякі роки їхня частка у валовій продукції сільського господарства перевищувала 60%.

Після 2005 р. зростання виробництва в господарствах населення загальмувалося, а у 2006–2010 рр. та в трьох із шести наступних років спостерігався його спад (додаток 3.6). Це, а також інші характеристики цих господарств свідчать про *поступове вичерпання внутрішнього потенціалу їх розвитку. Загальмувався й процес комерціалізації селянських господарств, які могли б трансформуватися у фермерські господарства.* Частка товарно орієнтованих сільських домогосподарств (із доходом, еквівалентним більш як 1 тис. дол. США) у 2013 р. сягнула 18,6%, але у 2014 р. вона знизилася до 14,7, а у 2016 р. – до 6,0% (додаток 3.7).

Сучасне становище сімейного типу господарювання в сільському господарстві України характеризується як **вилученість, відторгнення**. Незважаючи на те, що у 2003 р. колишні підсобні господарства сільського населення були уведені в правове поле держави як особисті селянські господарства (ОСГ)¹³⁴, вони так і не стали повноцінним складником аграрної системи. Недосконаліми є трудовий статус членів ОСГ (*самозайняті без реєстрації*), їхнє соціальне страхування (*добровільне зі щомісячною платою ЄСВ у розмірі 22% від мінімальної заробітної плати*); ці господарства, кількість яких сягає 4 млн, перебувають практично поза системою державного субсидування аграрного сектора.

¹³³ Sourisseau J.-M., Bonnal P., Marzin J., Losch B., Bosc P.-M. Znaczenie rolnictwa rodzinnego w procesach rozwoju. Wnioski i rekomendacje. *Wież i Rolnictwo*. 2015. № 1. S. 24.

¹³⁴ Закон України «Про особисте селянське господарство». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/742-15>

Витіснення сімейних господарств на узбіччя сільськогосподарської системи загрожує уповільненням темпів зростання в аграрному секторі, подальшим розбалансуванням його галузевої і продуктової структур, остаточним руйнуванням історичного сільсько-селянського підґрунтя аграрного виробництва, завдяки якому зберігається певний рівень продовольчого самозабезпечення країни навіть за значних економічних чи політичних потрясінь. Схоже, що така загроза поступово усвідомлюється як суспільством, так і владними структурами, про що свідчать заяви й рішення стосовно створення сприятливих умов для розвитку малих (сімейних, фермерських) господарств.

Потреба й головні напрями сприяння розвитку малих господарств відображені у Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р. (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 р. № 806-р); у Єдиній комплексній стратегії та плані дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 рр. (підтримана Національною радою реформ 09.11.2015 р.); у заявах міністра аграрної політики та продовольства та інших урядовців у 2016–2017 роках; у рекомендаціях комітетських слухань Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин на тему «Трансформація агропромислового комплексу України. Стимулювання розвитку сімейних фермерських господарств та їх оподаткування» (12.10.2016 р.). До реальних кроків у зазначеному напрямі можна віднести виділення в проекті нової редакції Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» окремого розділу «Особливості підтримки малих сільськогосподарських виробників», підготовку законопроекту «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств», схвалення Урядом Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки та наміри спрямувати у 2018 р. 1 млрд грн на підтримку невеликих фермерських господарств.

Ефективність згаданих рішень оцінювати передчасно: їх іще не реалізовано. Очікується, що завдяки заходам, передбаченим Концепцією розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки, у фермерському сегменті зросте рівень енергооснащеності господарств, поліпшиться ситуація у тваринництві, збільшаться площі під органічною продукцією та багаторічними насадженнями тощо, а частка сегменту у валовій продукції галузі сягне 12% (у 2016 р. вона становила 8,6%). Водночас проголошених намірів і заходів недостатньо для розв'язання широкого кола завдань, пов'язаних зі сприянням становленню в Україні повноцінного сімейно-фермерського укладу.

По-перше, вони зорієнтовані на підтримку фермерських господарств – юридичних осіб чи фізичних осіб-підприємців, але не заохочують селянські господарства до набуття якогось-небудь із цих статусів. В Україні ж зареєстровано мізерну кількість фермерських господарств (менш як 34 тис.), а мільйони сільських домогосподарств – виробників сільськогосподарської продукції (зокрема декілька сотень тисяч таких, що відповідають світовим критеріям фермерських господарств) залишаються в неформальному секторі економіки й поза межами стимулюючого впливу аграрної політики. По-друге, декларується підтримка малих форм господарювання, але поняття малих виробників сільськогосподарської продукції не встановлене, що дає змогу маніпулювати ним при розподілі коштів підтримки. По-третє, передбачається спрямування підтримки на нарощування виробництва певних видів продукції чи здешевлення певних витрат, що обмежує можливості її використання для модернізації малих господарств та збільшення їх економічної потужності на інноваційних засадах.

Оскільки сімейний тип господарювання в сільському господарстві України представлений переважно особистими селянськими господарствами, головним напрямом сприяння його розвитку має стати заохочення цих господарств до набуття всіх рис повноцінних суб'єктів економічної діяльності через залучення їх до проектів підтримки

малих виробників сільськогосподарської продукції. Участь у таких проектах передбачає реєстрацію господарств як отримувачів коштів підтримки, подання ними звітності, сплату податків тощо, тобто вищий, ніж досі, рівень їх формалізації. Водночас необхідно спростити порядок набуття ОСГ статусу сімейних фермерських господарств та полегшити умови отримання засобів підтримки. Сьогодні надмірна зарегульованість відповідних процедур стримує ці господарства від участі в проектах підтримки і, відповідно, формалізації своєї діяльності.

У грудні 2016 р. чинний Закон України «Про державну підтримку сільського господарства» доповнено розділом «Державна підтримка виробників окремих видів сільськогосподарської продукції», яким передбачено надання бюджетної дотації сільськогосподарським товаровиробникам, що займаються видами діяльності, притаманними насамперед малим (сімейним) господарствам. Це, зокрема, вирощування овочевих і баштанних культур, картоплі, винограду, зернових і кісточкових фруктів, ягід та горіхів; розведення великої рогатої худоби, овець, свиней, свійської птиці тощо. Таке можна було б трактувати як сприяння розвитку сімейного господарювання, якби водночас малим виробникам було надано пріоритетний доступ до зазначеної дотації. Проте цього не передбачено. Натомість отримувачі дотації мають подати до контролюючого органу за місцем свого обліку як платника податку на додану вартість заяву за встановленою формою, а відтак щомісячно подавати відповідний додаток до податкової декларації. Очевидно, що дотримання цієї вимоги не заохочує ОСГ до набуття статусу фермерського господарства, але сприяє переміщенню виробництва згаданих вище видів сільськогосподарської продукції у великі господарські формування.

Згідно з нашими оцінками, у 2011-2015 рр. понад 700 тис. особистих селянських господарств могли б поповнити фермерський сегмент сільського господарства; тепер цей контингент скоротився втричі. Асоціація фермерів та приватних землевласників України закликає громадськість і владу об'єднати зусилля й створити до 2021 р. не менш як 250 тис. фермерських, сімейних фермерських господарств¹³⁵. Оскільки темпи зростання виробництва у фермерських господарствах істотно вищі, ніж в інших категоріях господарств, розширення фермерського укладу стабілізуватиме загальну динаміку обсягів сільськогосподарської продукції. А головним результатом пропонованого напрямку сприяння сімейному типу господарювання стане подолання деформацій в організаційній структурі сільського господарства, формалізація зайнятості принаймні півмільйона «самозайнятих без реєстрації» селян, підвищення привабливості господарювання на землі для молодих сільських жителів, зміцнення економічної бази розвитку сільських громад.

Залучення особистих селянських господарств до системи підтримки малих виробників сільськогосподарської продукції пов'язане із розв'язанням таких завдань: а) унормування поділу виробників сільськогосподарської продукції на малі, середні та великі і б) запровадження проектів підтримки, спеціально розрахованих на переважну участь у них товарно орієнтованих ОСГ. Водночас варто скористатися досвідом країн – членів ЄС.

Щодо ідентифікації малих, середніх і великих господарств, то в країнах ЄС вона здійснюється на основі типології виробників сільськогосподарської продукції за результатами оцінки їх економічного розміру, що ґрунтується на показникові стандартного випуску продукції (додаток 3.8). В Україні це дало б змогу розв'язати суперечки щодо відповідного поділу господарств, пов'язані з їхньою спеціалізацією, площею землекористування, належністю до різних організаційно-правових форм тощо. Водночас використання європейських підходів до визначення економічної величини виробників сільськогосподарської продукції вимагає якомога швидшого проведення

¹³⁵ Рішення Ради Асоціації фермерів та приватних землевласників України від 25.10.2017 р. URL: www.coop-union.org.ua/?P=7971

Всеукраїнського сільськогосподарського перепису. Уряду необхідно також розпочати роботу із запровадження європейської системи збирання, обробки й використання інформації про суб'єктів господарювання в сільському господарстві (FADN).

Щодо проектів, призначених для малих (сімейних) господарств, то в країнах ЄС вони здійснюються в межах реалізації двох пріоритетів Спільної аграрної політики: «підвищення конкурентоспроможності та життєздатності всіх видів господарювання» і «сприяння соціальній інтеграції, скороченню бідності й економічному розвитку в сільських регіонах». У Польщі, наприклад, це такі проекти: «Реструктуризація малих господарств», «Премії для молодих фермерів», «Премії на започаткування несільськогосподарської діяльності», «Модернізація аграрних господарств», «Переробка й маркетинг сільськогосподарської продукції». Як видно із їхніх назв, *підтримується здебільшого не виробництво певних видів продукції, а діяльність (ефективне функціонування) сімейних господарств, їх модернізація, урізноманітнення діяльності, створення сприятливих умов для підвищення доходів*. В описі кожного проекту чітко обумовлюються: вид підтримки (допомога у вигляді премії, співфінансування відповідних заходів тощо); визначення бенефіціара (кому спрямовується підтримка); перелік витрат, які можуть бути профінансовані за рахунок підтримки; умови надання підтримки; критерії добору бенефіціарів; квоти і ставки підтримки (додаток 3.9).

Такі підходи необхідно застосовувати і в Україні. Першочерговими проектами підтримки сімейного господарювання мали б бути: допомога на господарське облаштування новостворених фермерських господарств та нарощування їх економічного розміру; модернізація малих господарств; премії молодим фермерам; розбудова ринкової інфраструктури для малих господарств.

Запровадження проектів підтримки сімейного фермерства матиме найбільший ефект, якщо реалізовувати їх спільно з іншими економічними, соціальними та інституційними заходами зі сприяння його розвитку – полегшенням доступу до земельних ресурсів, спрощенням оподаткування, забезпеченням представництва й реалізації його інтересів через органи влади тощо. Найважливіший із них – запровадження пільгової системи соціального страхування членів сімейних фермерських господарств.

У низці європейських країн (Німеччині, Польщі та ін.) діють системи державного субсидування соціального забезпечення селян (додаток 3.10). В Україні у 2005–2009 рр. також застосовувався такий підхід: сільгосппідприємства – платники фіксованого сільськогосподарського податку сплачували збір на обов'язкове соціальне страхування своїх працівників за зниженими ставками, а зумовлені цим втрати Пенсійного фонду покривались із державного бюджету. Цілком логічно й дуже важливо сьогодні застосувати преференційний підхід до страхування власників та членів сімейних фермерських господарств. Певні пропозиції щодо цього містяться в законопроекті «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо створення та діяльності сімейних фермерських господарств». Їх доцільно було б конкретизувати з урахуванням величини (економічного розміру) господарств та терміну дії пільг – для малих господарств вони мали б перевищувати десятирічний термін чи навіть бути постійними. Важливо зазначити, що в умовах, коли Пенсійний фонд України ще певний час залишатиметься дотаційним, запровадження пільгової системи соціального страхування членів СФГ не потребуватиме додаткових бюджетних витрат: потрібні для цього кошти можуть перераховуватися Пенсійному фонду в межах загальної суми покриття його дефіциту прямо чи опосередковано як одна з форм підтримки аграрного сектора.

4. Трудова міграція сільського населення – виклики і можливості

У глобалізованому світі зростає роль трудової міграції у процесах сільського розвитку. Особливою характеристикою сучасної сільської трудової міграції є формування міграційного капіталу – матеріальних і нематеріальних надходжень у країну-донора трудових мігрантів. Матеріальну складову формують грошові перекази та фінансові активи, які трудові мігранти накопичують у процесі діяльності, нематеріальну – досвід, знання, компетенції, які вони здобувають під час роботи за кордоном і можуть реалізувати на батьківщині після повернення.

Результати модульних вибірових обстежень населення з питань трудової міграції свідчать, що впродовж 2015–2017 рр. за кордоном офіційно працювали 639,8 тис. сільських мешканців, або 6,9 % населення економічно активного віку¹³⁶. Рівень участі сільського населення у трудових міграціях вдвічі вищий, ніж міського (додаток 3.11).

Вища інтенсивність трудових міграцій сільського населення значною мірою пояснюється обмеженими можливостями селян щодо працевлаштування, оскільки стан ринку праці, можливості зайнятості є визначальними у прийнятті рішень щодо зміни місця проживання (зокрема й тимчасового). Освітній рівень працівників-мігрантів відрізняється від освіти всього зайнятого сільського населення України. Майже дві третини трудових селян-мігрантів мають повну загальну середню освіту, в тому числі 30% - професійно-технічну. Цей показник на 25% перевищує середній по Україні. Натомість високоосвічених спеціалістів серед мігрантів – 18,0 %, що на 35,0 % менше за середні показники.

Результати обстеження свідчать, що сільські мігранти здебільшого не конкурують у країнах призначення з місцевим населенням за престижні вакансії на ринку праці, а обіймають робочі місця, які є менш привабливими. Це підтверджується тим, що майже половина трудових мігрантів із сільської місцевості (46,3%) за професійними групами належать до працівників найпростіших професій і лише 20,9% - працюють за кордоном згідно отриманій кваліфікації. Основними секторами зайнятості українських трудових мігрантів є будівництво (29%), промислове виробництво (14%), індустрія гостинності (11%), допомога по дому (10%) і сільське господарство (8%). Кожен шостий мігрант (15,0%) працює у сфері торгівлі та послуг і лише 7,7% – як професіонали, фахівці або технічні службовці.

Для сільської економіки міграційний капітал у багатоаспектному його прояві є джерелом розвитку та позитивних зрушень. По-перше, завдяки отриманим із зовнішніх джерел коштам сільські домогосподарства істотно покращують власний добробут. Збільшення фінансових ресурсів стимулює зростання попиту на споживчі товари та послуги, що, відповідно, покращує економічну ситуацію не лише на місцевому рівні, а й на рівні країни. По-друге, міграційний капітал спрямовується отримувачами на розвиток власного бізнесу як в аграрній сфері, так і поза межами сільського господарства. По-третє, родини трудових мігрантів мають більші можливості для інвестування в підвищення рівня людського капіталу та виховання дітей.

Мирослав Загорський із Кременця облаштував ферму з вирощування равликів

Мирослав Загорський тривалий час працював у Польщі. Робота за кордоном стала поштовхом до зміни виду діяльності та соціально-економічного статусу. Уже давно підприємницькі ініціативи М.Загорського реалізуються в аграрному секторі (вирощування грибів та міцелію, фундуковий сад, ферма з вирощування равликів). Використовуючи європейський досвід, підприємець постійно відкриває нові ніші, мало розповсюджені в Україні.

Ідею вирощування середземноморського делікатесу (равликів) підприємець запозичив у Польщі. Звідти привіз перших молюсків, нові знання щодо їх вирощування та комерціалізації. Площа ферми – три тисячі квадратних метрів. На ній працює кілька людей із ближніх сіл. Уся

¹³⁶ Зовнішня трудова міграція населення. Стат. бюлетень. Київ: Держ. служба стат., 2017. 36 с.

вирощена продукція експортується (ціна становить 3–4 євро за 1 кг), оскільки внутрішній попит в Україні дуже незначний. У перспективі підприємець планує вдвічі збільшити територію ферми й постачати продукцію на український ринок. За словами М.Загорського, делікатес приносить неабиякі прибутки.

Чимала частка заощаджень українських трудових мігрантів накопичується у формі готівкових коштів і банківських депозитів у країнах призначення паралельно з коштами, що їх переказують в Україну ті самі домогосподарства (тобто довгострокові трудові мігранти). За наявності належних стимулів та умов українські трудові мігранти можуть перевести цей накопичений капітал або його частину на Батьківщину і спрямувати на розвиток власної справи.

Василь Кіт повернувся в Україну і вклав зароблені за кордоном гроші у виробництво м'ясної продукції за іспанськими рецептами¹³⁷

Відпрацювавши 11 років в Іспанії, В.Кіт повернувся на Батьківщину і продовжив справу, яку опанував на виробництві за кордоном. Стартові вкладення в справу становили 100 тис. дол., зароблених в Іспанії.

Підприємець налагодив повний цикл: від вирощування сировини до виготовлення готової продукції. У 2015 р. В.Кіт знайшов закинуту ферму із земельною ділянкою в с. Унів Перемишлянського району, за 45 км від Львова. Закупили партію свиней (80–90 голів). Наразі на фермі під вільний вигул свиней відведено 7 га землі. Ще 20 га орендують у місцевого населення. На них вирощують корми для свиней: буряк, гарбуз і картоплю.

Першу партію ковбаси, виготовлену повністю за іспанськими рецептами, отримали в грудні 2016 р. За словами підприємця, продукція «Василь.ко» реалізується у 20 ресторанах та магазинах. Обсяги виробництва крафтових ковбас у партнерів невеликі – 150 кілограмів на місяць.

Інвестиції ще не окупилися, однак ферма, за словами підприємця, працює в плюс. У перспективі підприємець планує залучити гранти для розвитку виробництва. У планах фермера не лише збільшити виробництво нових видів ковбас та українського хамону і більш активно вийти на внутрішній ринок України, але й вивести власну породу свиней для забезпечення виробництва якісною сировиною.

Не менш важливою є нематеріальна складова міграційного капіталу. Розвиток особистості мігранта, зміна його соціально-психологічного стану, розширення світогляду, накопичення знань у різних сферах життя, обмін трудовими навичками і виробничим досвідом, набуття нових компетенцій, розвиток матеріальних, соціальних і духовних потреб стають міцним фундаментом сільського розвитку. «Міграція є найбільш дієвим засобом для отримання нових знань, нового досвіду, нових поглядів, і взагалі розуміння того, що відбувається у світі, а не лише у своєму «кутку»... Міграція – і наслідок, і рушійна сила глобалізації. Завдяки їй створюються наднаціональні соціальні зв'язки, по яких відбувається активна комунікація, передається інформація, розвивається ділове співробітництво... Це додатковий ресурс для розвитку, для інновацій»¹³⁸. Крім того, трудові міграції спонукають населення до підвищення кваліфікації, здобуття знань, зокрема й під час підготовки до виїзду, підвищення дисциплінованості, відповідальності. Зазвичай мобільніше населення є соціально активнішим. У країнах Західної Європи ефективне регулювання міграційних процесів – частина стратегії соціально-економічного розвитку.

¹³⁷ Як колишній заробітчанин та маркетолог виробляють крафтову ковбасу. URL: https://biz.censor.net.ua/resonance/3032215/yak_kolishnyi_zarobtchanin_ta_marketolog_virobluyut_kraftovu_kovbasu

¹³⁸ Малиновська О. Про українських заробітчаних. Без шароварщини. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/1730057-pro_ukraiinskih_zarobitchan_bez_sharovarshchini_1992834.html

Оцінити реальні обсяги трудової міграції, зокрема зовнішньої, досить важко через її часто неформальний характер і, відповідно, відсутність достовірної інформації. За приблизними оцінками аналітиків, нині в міграційних процесах задіяно 4,5–6 млн українців. З огляду на те, що офіційні статистичні джерела, аналізуючи трудову міграцію за типом поселень, розподіляють мігрантів на 55% міського і 45% сільського населення, загальна кількість селян, які працюють за кордоном, становить майже 2 млн осіб. Зазвичай це найактивніші особи в працездатному віці. Такі масштаби трудової міграції зменшують кількість економічно активного сільського населення на 22%.

Основні країни призначення працівників-мігрантів – Польща (39,5%), Росія (19,3%), Італія (15,4%), Чехія (13,7%). На них припадає майже 80% загальних потоків трудових мігрантів з України.

У 2016 р. загальний обсяг приватних трансфертів від трудових мігрантів в Україні становив 1,8 млрд дол.¹³⁹ Майже 50% коштів надходять за неофіційними каналами. Щорічно сільські домогосподарства отримують від трудових мігрантів приблизно 0,8 млрд дол. (20 млрд грн). З одного боку, це невелика сума й у середньому в грошових доходах сільських домогосподарств становить від 4,2% до 5%¹⁴⁰. З іншого – багато домогосподарств, особливо із західного регіону України, живуть лише завдяки грошовим переказам з-за кордону. Міграція та грошові перекази послаблюють негативні прояви бідності сільських родин, оскільки більшість цих коштів (80%)¹⁴¹ спрямовуються на споживання.

У структурі заробітків заощадження становлять 43,8%. Згідно з даними експертів, основна сума залишається в країні, де працює мігрант, а кошти, що переправляються в Україну, спрямовуються на купівлю або ремонт нерухомості (94%), решта 6% інвестуються в бізнес, фермерську чи іншу діяльність¹⁴².

В умовах скрутного фінансового становища, постійного дефіциту грошових ресурсів, скорочення інвестицій та накопичення зовнішніх боргів грошові перекази мігрантів можуть сприяти відновленню сільської економіки, що, відповідно, поліпшуватиме загальну економічну ситуацію. У цьому контексті завдання полягає у створенні можливостей та механізмів для залучення коштів трудових мігрантів (їхніх заощаджень) для нарощення економічного потенціалу сільських домогосподарств. За умови створення сприятливого інституційного середовища заощадження повертатимуться в Україну. Передусім необхідно впровадити організаційно-економічні механізми, які забезпечуватимуть стабільність, дохідність, безпечність грошових трансфертів і матимуть стійкі гарантії. А з огляду на те, що відсоткові ставки за депозитами у країнах ЄС становлять 1–2%, забезпечення більшої дохідності може стати вагомим мотиватором для переказу коштів в Україну.

Одним із механізмів залучення грошових переказів у сільську економіку може стати створення інституцій на кшталт сільських позичкових фондів. Гарантом діяльності установ має стати місцева громада. Нагромаджені кошти спрямовуватимуться на розвиток фермерства, сільського мікропідприємництва та будь-якої іншої економічної діяльності на сільських територіях. Позичальниками ставатимуть тільки місцеві мешканці. Фінансовий інтерес потенційних інвесторів може бути забезпечений як відсотками від суми внеску, так і дивідендами від економічної діяльності, а також можливістю пайової участі в економічних проектах. І навіть якщо трудовий мігрант не

¹³⁹ Динаміка обсягів приватних грошових переказів в Україну. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=19208355>

¹⁴⁰ Витрати і ресурси домогосподарств України у 2016 р. Київ, 2017. С.199.

¹⁴¹ Міграція як чинник розвитку в Україні. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf

¹⁴² Там само.

плануватиме в найближчій перспективі повертатися в Україну, кошти працюватимуть на розвиток місцевої економіки.

Процес трудової міграції в Україні триває вже понад два десятиліття. Поряд із певними позитивними впливами міграційних процесів є суттєві негативні наслідки: недоотримання внутрішнього валового продукту від прямих і непрямих витрат на освіту і кваліфікацію тих, хто виїжджає; розрив сімейних зв'язків; виховання дітей без повноцінного батьківського піклування; знелюднення сільських територій; погіршення демографічних показників; знецінення людського капіталу; торгівля людьми в усіх її проявах тощо. Проте цей вид боротьби за виживання залишається дієвим механізмом покращення власного добробуту й добробуту своєї родини.

В. Модернізація життєвого середовища

1. Соціальна та екологічна відповідальність агробізнесу для продукування суспільних благ

У главі 13 «Торгівля та сталий розвиток» статті 293 Угоди про асоціацію між Україною і ЄС задекларовано дотримання принципів корпоративної соціальної відповідальності (КСВ). У Євросоюзі КСВ на період до 2020 р. реалізується в контексті «Європа 2020: стратегія розумного, сталого і всеохоплюючого зростання» (додаток 3.12).

Більшість сільськогосподарських підприємств України за рівнем КСВ перебувають на початкових щаблях піраміди Керолла (додаток 3.13), реалізуючи переважно економічні зобов'язання щодо забезпечення прибутковості. Економічний детермінізм, комерціалізація вітчизняного землеробства спричиняють хижацьке ставлення орендарів до землі. Останні масово порушують вимоги плодозміни, раціональної структури посівів, наслідком чого є ґрунтовтома, виснаження й деградація угідь. Комерційна привабливість виробництва експортоорієнтованої продукції рослинництва сприяє інтенсифікації, монокультуризації, що призводить до поглиблення як соціально негативних (вивільнення працівників, оголення місцевих продовольчих ринків), так і екологодеструктивних наслідків. За сировинною експортною орієнтацією аграрного сектора приховується активний процес вивезення українських чорноземів із урожаєм, тоді як вивезення їх у натуральному вигляді свого часу спричинило національне обурення.

Частка продукції комерційно непривабливого тваринництва в структурі валової продукції сільського господарства «дрейфувала» від 54% у 1990 р. до 27% у 2016 р. Значно скоротилося поголів'я худоби. Уже майже дві третини великих і середніх сільськогосподарських підприємств не займаються тваринництвом, тоді як сім років тому таких було 45%. Зі скороченням тваринництва звузилася сфера прикладання праці для селян, а також вкрай обмежилися можливості поліпшення ґрунтів унаслідок внесення органічних добрив. Тому тваринництво дедалі частіше називають соціальною галуззю.

Маючи справу з великою частиною природно-ресурсного потенціалу¹⁴³, суб'єкти аграрного господарювання мають нести особливу відповідальність за його раціональне використання й охорону. Завдяки багатофункціональності цей вид діяльності може забезпечити широкий спектр суспільних благ (сприятливе середовище життєдіяльності, біорізноманіття, привабливі агроландшафти тощо). Правові норми соціальної й

¹⁴³ Сільськогосподарська освоєність території в Україні становить 71%, а рівень розораності – 54%, у той час як у світі ці цифри значно нижчі – відповідно 37 і 11%. У сільському господарстві використовується понад чверть водних ресурсів.

екологічної відповідальності агробізнесу мають бути гармонізовані з доволі жорсткими європейськими нормами.

Наразі ж на державному рівні регулюється практично лише дотримання підприємствами таких соціальних параметрів – мінімальної заробітної плати (на рівні 1434 грн у 2016 р. і 3200 грн у 2017 р.) та орендної плати (згідно з п. 288.5.1 Податкового кодексу України, річна сума не може бути меншою, ніж розмір земельного податку¹⁴⁴). Так, середньомісячна номінальна заробітна плата працівників сільського господарства становила у 2016 р. 3916 грн, що було у 2,7 раза вище за встановлену мінімальну зарплату, але становило 75% від рівня за видами економіки¹⁴⁵. Орендна плата за використання сільгоспугіддя у 2016 р. – 1530 грн, тобто на рівні 5% нормативної грошової оцінки (згідно з п. 288.5.2 Податкового кодексу України, вона не може перевищувати 12%).

Сільгоспвиробники часто не дотримуються унормованих екологічних вимог щодо охорони земель, використання сільгоспугідь відповідно до проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни. Важко відбувалося ухвалення нового законодавчого акту екологічного спрямування – № 2009 «Про оцінку впливу на довкілля» (ухвалений Верховною Радою 04.10.2016 р., ветоований Президентом України і підписаний 13.06.2017 р., зрештою підтриманий у доопрацьованій редакції). Були відповідні звернення саме представників галузі тваринництва (асоціацій свинарів, виробників молока, птахівників), а також цукровиків, які досить сильно забруднюють довкілля¹⁴⁶. Екологізація, залишаючись слабким компонентом державної політики, стимулюється переважно міжнародними зобов'язаннями країни і фінансовою підтримкою міжнародних організацій.

Масова соціальна й екологічна безвідповідальність вітчизняного агробізнесу є наслідком певного «вакууму управління». *По-перше*, законодавчо встановлені, як уже зазначалося, лише деякі норми відповідальності агробізнесу, водночас контроль над виконанням екологічних вимог не є достатньо жорстким.

По-друге, для підприємств недостатньо бути прибутковими, важливим є забезпечення рівномірного розподілу отриманого прибутку між учасниками, включно з усіма працівниками, на противагу очевидній асиметрії в розподілі прибутку на користь роботодавців і адміністративного персоналу, що нині відбувається на сільськогосподарських підприємствах.

По-третє, за масштабного вивільнення й безробіття селян (через малотрудомне рослинництво й обмеження або повне ігнорування тваринництва) поодинокі соціальні дії, які реалізуються агробізнесом, є занадто малою компенсацією для селян і їхніх громад. Недоцільно правову відповідальність підприємства, наприклад, щодо сплати податків, виставляти перед сільськими громадами як етичну дію, що часто відбувається у вітчизняній практиці. Поодинокі соціальні дії сільськогосподарських підприємств досить часто є фактично благодійністю й піаром.

Останнім часом вітчизняні агрохолдинги активно позиціонують свою корпоративну соціальну відповідальність. Це часто виглядає як «діяльність на випередження»,

¹⁴⁴ Ставка податку за земельні ділянки, нормативну грошову оцінку (НГО) яких проведено, встановлюється для сільськогосподарських угідь – не менш як 0,3% та не більш як 1% від НГО (згідно з п. 274.1 Податкового кодексу України); розташовані за межами населених пунктів, НГО яких не проведено, – не менш як 0,3% та не більш як 5% від НГО одиниці площі ріллі по АР Крим або по області (згідно з пп. 277 і 277.1).

¹⁴⁵ Сільське господарство України 2016 рік.. Київ, 2017. С. 22.

¹⁴⁶ Законопроект «Про стратегічну екологічну оцінку» № 3259 ухвалений Верховною Радою 04.10.2016 р., ветоований Президентом України, зрештою відхилений та знятий з розгляду. Ратифікувавши у 2016 р. міжнародну угоду про стратегічну екологічну оцінку, Україна не виконує взятих на себе зобов'язань.

бо впродовж тривалого часу вони дають багато підстав для звинувачень в економічному детермінізмі, гонитві за високими економічними показниками й ігноруванні соціальних і екологічних параметрів ведення бізнесу. В деяких агрохолдингах КСВ мотивується виходом на ринки публічного розміщення акцій (ІРО). Але більшість їхніх соціальних дій спрямовані на забезпечення позитивного впливу на продуктивність і репутацію, основними сферами є соціальний розвиток сільських територій і взаємини з працівниками, метою яких є підвищення лояльності останніх (додаток 3.14).

Агрохолдинги мало опікуються створенням нових робочих місць завдяки диверсифікації діяльності, залученню господарств населення в агропродовольчі ланцюги, що визначало б довгострокову співпрацю із сільськими громадами. Вони, концентруючи великі площі сільгоспугідь та вирощуючи інтенсивні малотрудоємні культури – переважно зернові й олійні, обходяться невеликою кількістю працівників. Стверджується, що агрохолдинги мають достатній потенціал, аби витратити час і зусилля на соціально відповідальні дії; а малі та середні сільгосппідприємства мають порівняно обмежені можливості для участі в складних програмах корпоративної соціальної відповідальності¹⁴⁷.

Гіпотезу про нібито краще вирішення соціальних і екологічних завдань більшими й економічно міцнішими господарствами перевірено за інформаційною базою 8,4 тис. середніх і великих сільськогосподарських підприємств за 2015 р. (подали звіт за формою 50-сг) із застосуванням методу статистичних групувань. До I групи увійшли невеликі сільгосппідприємства із середньою площею сільгоспугідь 290 га, а до V групи – великі підприємства з площею 6,6 тис. га, кількістю працівників – 155 осіб, зокрема й птахофабрики¹⁴⁸ (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Нерівнозначне зростання економічних і соціальних показників у середніх і великих сільгосппідприємствах

Показник	Зростання від I до V групи
Виторг від реалізації сільськогосподарської продукції, млн грн	у 162 рази
Рентабельність, %	у 4,7 раза
Виторг на одного працівника, тис. грн	у 7 разів
Річний фонд оплати праці одного працівника, тис. грн	на 14%
Орендна плата за 1 га орендованих земель	на 30%

*Джерело: розраховано за: Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2015 рік. Київ, 2016; первинною базою даних статистичної звітності сільгосппідприємств за формою № 50-сг.

Детальніше див. табл. 3.4 у додатку 3.15.

Щодо екологічних аспектів діяльності, то сільгосппідприємства різних розмірів характеризуються інтенсивним використанням угідь, високою часткою прибуткових культур у структурі посівної площі (60–73%), наданням переваги виробництву рослинницької продукції (80–90%). Тобто значно більші за розміром землекористування, кількістю працівників, обсягом виторгу, а, отже, набагато вищі за економічним класом сільгосппідприємства практично не відрізнялися від менших підприємств за реалізацією соціально й екологічно відповідальних дій. Усталена думка про те, що «спочатку створимо економічно міцні господарства, а тоді вирішуватимемо екологічні й соціальні завдання», не спрацьовує.

¹⁴⁷ Гагалюк Т., Шафт Ф. Корпоративна соціальна відповідальність аграрного бізнесу. Київ, 2016. С. 19.

¹⁴⁸ Свідченням останнього є висока частка тваринницької продукції у загальному обсязі (майже 17%) і найвище навантаження худоби та птиці на 100 га сільгоспугідь (33 умовні голови).

Для покращення стану екологічної та соціальної відповідальності агробізнесу в напрямі продукування суспільних благ доцільно інтегрувати в програми розвитку сільськогосподарських підприємств, принаймні, три пріоритети, які відповідатимуть європейському Маніфесту дій «Підприємство 2020», визначеному Рухом корпоративної соціальної відповідальності «CSR Europe», а саме¹⁴⁹:

- *пріоритетні питання працевлаштування та інклюзивності* за допомогою активізації програм працевлаштування, сприяння формальному й неформальному набуттю професійних навичок, а також посилення державно-приватного партнерства з питань праці та освіти, інновацій на робочому місці й підтримки підприємництва. Працевлаштування є одним із найважливіших індикаторів стратегії «Європа 2020», визначений цільовий рівень зайнятості є досить високим – 75% у 2020 р. В Україні рівень зайнятості населення працездатного віку в сільській місцевості у 2016 р. становив 62% (віком 15–70 років – 55%), а рівень безробіття – 10,2% за методологією МОП¹⁵⁰. Основним місцем прикладання праці в селі залишається сільське господарство, але не на сільгосппідприємствах, а в секторі особистих селянських господарств;

- *взаємодія з місцевими громадами й регіонами як партнерами* для впровадження сталих методів виробництва, споживання й життєдіяльності, зокрема введення інновацій у продукти, послуги й моделі бізнесу, систематичної взаємодії з місцевими органами влади і громадянського суспільства; більш циркулярного підходу, що обмежить використання природних ресурсів і сприятиме створенню робочих місць, посилить сільську економіку;

- *прозорість і повагу до прав людини покласти в основу ділової поведінки*, застосовувати найкращі практики відповідної звітності¹⁵¹, взаємодії із зацікавленими сторонами завдяки інтегрованому мисленню керівництва, покращенню системи менеджменту та інтегрованому управлінню виробничо-збутовими ланцюгами із залученням малих сільськогосподарських підприємств, зокрема домогосподарств.

Індикаторами реалізації стратегічних цілей КСВ корпоративним сектором аграрної економіки можна визначити такі:

- підвищення рівня заробітної плати найманих працівників – щоби сягав, принаймні, середнього рівня за всіма видами економічної діяльності, тобто він має зрости на 25%;

- підвищення рівня орендної плати сільським жителям за використовувани земельні ділянки-паї – має зростати з нинішніх 5% нормативної грошової оцінки до встановленого граничного розміру – 12%;

- працевлаштування сільських жителів на підприємствах завдяки розвитку тваринництва, інших трудомістких галузей, перероблення продукції;

- інвестування в професійне навчання сільської молоді з подальшим працевлаштуванням на своїх підприємствах;

- кількість укладених договорів контрактного виробництва продукції, агрофраншиз тощо для посилення позицій малих господарств у агропродовольчих ланцюгах;

¹⁴⁹ «Предприятие 2020» Манифест действий до 2020 года от CSR Europe. URL: <http://csrjournal.com/9787-predpriyatie-2020-manifest-dejstvij-do-2020-goda-ot-csr-europe.html>

¹⁵⁰ Економічна активність населення України 2016 / Державна служба статистики України. Київ, 2017. С. 7.

¹⁵¹ Згідно з Директивою ЄС про розкриття нефінансової і етнокультурної інформації, яка набрала чинності з грудня 2014 р., 6 тис. великих суспільно значущих підприємств у ЄС мають звітувати про дотримання прав людини, засад сталого розвитку і водночас про боротьбу з корупцією. Обов'язкову нефінансову звітність для всіх компаній ЄС із кількістю працівників понад 500 осіб передбачено починаючи з 2017 р.

- проведені заходи з покращення агроландшафтів (консервація частини актив-но оброблюваних угідь, розширення природних елементів тощо) й охорони довкілля як середовища проживання сільського населення.

2. Розширення доступу до базових послуг

Одним із найважливіших напрямів модернізації життєвого середовища на селі є поліпшення доступу населення до базових соціальних, комунальних, інформаційних, адміністративних та інших послуг. У цій сфері відбуваються неоднозначні процеси. З одного боку, загалом по країні зростають обсяги житлового будівництва та рівень інженерного облаштування житлового фонду. З іншого ж – скорочується мережа закладів сфери обслуговування, залишаються незадовільними стан місцевих автомобільних доріг, доступ до якісної питної води, надійного енергопостачання, мережі Інтернет тощо. Від чверті до половини сільських домогосподарств потерпають через відсутність у їхньому населеному пункті тих чи інших закладів, які надають найнеобхідніші послуги, або регулярного щоденного сполучення з іншим населеним пунктом із розвиненою інфраструктурою (додатки 3.16–3.19).

Позитивні зрушення відбуваються переважно в житлово-комунальному секторі села. Значною мірою вони зумовлені активізацією використання *міськими жителями* сільського середовища як споживчого блага, що супроводжується будівництвом у привабливих місцевостях комфортабельного житла, спорудженням котеджних містечок тощо. Поліпшують житлові умови й місцеві жителі, які мають досить високі доходи від підприємницької діяльності, роботи в успішних агропродовольчих чи позааграрних компаніях, заробітків за кордоном. Водночас гіршають умови доступу сільського населення до послуг, що їх надають державні (бюджетні) організації або приватні структури й особи, яким не вигідно обслуговувати нечисленні або територіально віддалені контингенти споживачів.

Наслідком зазначеного є істотне розшарування щодо умов життя, поглиблення відмінностей у його якості між:

- різними типами сільських територій – приміськими зонами, рекреаційними місцевостями, місцями з розвинутою транспортною інфраструктурою (умови поліпшуються) та сільською «глибинкою» (умови погіршуються);
- різними видами сільських поселень – центрами виробничих і територіальних утворень (умови поліпшуються), середніми й малими селами (умови погіршуються);
- різними категоріями населення – міськими жителями, які використовують сільське середовище для власних потреб, сільським населенням, що має достатній рівень доходів (умови поліпшуються) і селянами, що займаються низькодохідною сільськогосподарською діяльністю, сільськими пенсіонерами, незайнятими тощо (умови гіршають).

Щодо погіршення доступу сільського населення до базових послуг можна дорікнути різним видам соціально-економічної політики: регіональної, соціальної, інфраструктурної, бюджетної тощо. Водночас визначальну роль тут відіграло фактичне відмежування аграрної політики від функції державного регулювання соціально-економічного розвитку села.

На перших етапах трансформування аграрної сфери відповідальність за розвиток села однозначно покладалася на аграрний блок виконавчої влади. Про це свідчать Закони України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (1990 р.), «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» (2005 р.), інші нормативно-правові доку-

менти. Однак після безоплатного передавання сільгосппідприємствами об'єктів соціального призначення органам місцевого самоврядування на межі 2000-х років, аграрне міністерство стало почало поступово обмежувати свій вплив на розв'язання проблем розвитку села. У Положенні про Мінагрополітики, затвердженому у 2015 р., не згадується про його участь у регулюванні розвитку сільського життєвого середовища, сільської місцевості (сільського розвитку).

Безперечно, Мінагрополітики не має відповідати за забезпечення доступу сільського населення до базових послуг: це сфера впливу регіональної політики, міністерств інфраструктури, освіти, культури тощо, місцевих органів виконавчої влади та самоврядування. Однак безперечно й те, що діяльність перелічених органів щодо організації обслуговування сільського населення планується з огляду на організаційну структуру та перспективи розвитку сільського господарства – ключової галузі сільської економіки. Аграрна ж політика впродовж майже двох десятиліть відмежовувалася від цілей і завдань сільського розвитку й демонструвала курс на масштабну концентрацію сільськогосподарського виробництва, послідовно підтримуючи великотоварні господарства та ігноруючи потреби малих виробників. Така позиція сприймалася галузями сфери обслуговування як сигнал: кількість сільського населення скорочуватиметься, села відмиратимуть. Це слугувало підставою для укрупнення обслуговування («оптимізації» мережі) й відповідало відомчим інтересам: давало змогу підвищувати галузеву ефективність, «раціональніше» використовувати бюджетні кошти тощо.

Сучасні реформи місцевого самоврядування, освіти й охорони здоров'я вкотре проголошують поліпшення якості життя сільського населення. Забезпечення доступності та якості публічних послуг визначено однією з функцій органів самоврядування об'єднаних територіальних громад (ОТГ), яка передбачає розвиток місцевої інфраструктури, організацію пасажирських перевезень, здійснення оперативного управління закладами соціальної сфери. Із цим узгоджуються й ключові положення реформ у галузях освіти й охорони здоров'я. Підвищенню якості їхньої роботи мають сприяти: *демонополізація послуг* – їх надаватимуть не лише державні, а й приватні заклади, а також ліцензовані спеціалісти, що працюють як приватні особи; *багатоканальність фінансування* – фінансові ресурси надавачів послуг формуватимуться з бюджетних асигнувань, внесків підприємств і організацій, споживачів платних послуг, інших джерел; *реалізація принципу «бюджетні кошти йдуть за споживачем послуги»*; інші інновації. Міністерство освіти і науки обіцяє забезпечувати надання початкової освіти (4 класи) за місцем проживання дітей, Міністерство охорони здоров'я – зміцнювати первинну ланку медичної допомоги.

Ретельне дотримання проголошених намірів і положень реформ могло б поліпшити умови життя на селі. Водночас цього може й не відбутися, якщо зміни, які, на думку авторів реформ, мали б забезпечити вищу якість послуг, буде впроваджено передчасно. Передбачається нова хвиля оптимізації мережі закладів обслуговування, їх вузькопрофільна спеціалізація, приватизація медичних установ. Здійснення цих заходів без одночасного розв'язання таких питань, як відновлення прийняттого стану дорожньо-транспортної мережі, укомплектування потрібними кадрами закладів освіти, охорони здоров'я й органів самоврядування ОТГ, підвищення рівня доходів сільських жителів (без чого вони не долучаться до співфінансування послуг), може погіршити умови життя в значній частині сіл, особливо малих і віддалених.

Важливим засобом поліпшення доступу населення до базових послуг в умовах згаданих реформ вважається запровадження субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад: у 2016 р. її розмір становив 1 млрд грн, у 2017 р. – 1,5 млрд, а у 2018 р. передбачається майже 2 млрд грн. Під час розподілу субвенції враховується

чисельність лише сільського населення, отже, можна припустити, що бюджетні кошти мали б спрямовуватися на задоволення відповідних потреб передусім сільських жителів.

На жаль, у повідомленнях із областей про формування інфраструктури ОТГ не відображається, як змінюються умови доступу до базових послуг жителів різних поселень, що входять до їх складу. Йдеться лише про використання коштів субвенції на потреби центрів громад (серед них – і міста), на спільні потреби ОТГ і на потреби сіл загалом. Тим часом, як свідчать приклади конкретних ОТГ, потреби інфраструктурного забезпечення малих і віддалених сіл враховуються недостатньо. Показово, що центр прийняття рішень щодо задоволення цих потреб тепер перемістився на рівень ОТГ, а позиція очільників і депутатів деяких громад щодо зазначеного питання кардинально змінилась. Якщо раніше сільради разом із селянами активно протестували проти закриття шкіл, закладів охорони здоров'я тощо, то тепер голови деяких ОТГ прямо заявляють, що для бюджету громади вигідніше закрити малокомплектні школи, відремонтувати дороги до тих сіл, де ці школи функціонують, купити шкільний автобус і возити дітей в інші поселення, ніж і далі утримувати малі школи. І такі рішення проводяться в життя навіть усупереч протестам жителів малих і віддалених сіл¹⁵².

У такій ситуації позитивну роль може відіграти позиція центральних органів влади щодо зміцнення первинної ланки сфери обслуговування на селі. Вона продемонстрована рішеннями про підвищення доступності та якості медичного обслуговування в сільській місцевості у процесі реалізації медичної реформи. Цілком можливо, що такі рішення доведеться приймати й у процесі подальшого впровадження реформи освіти, а також під час реформування інших галузей, які надають населенню суспільні послуги.

Під час обговорення питань впровадження медичної реформи на засіданні Національної ради реформ 2 червня 2017 р. Президент України ініціював розроблення законопроекту про нові правила надання медичної допомоги на селі з використанням сучасних технологій¹⁵³. Йдеться про повніше забезпечення амбулаторій і фельдшерсько-акушерських пунктів обладнанням для діагностики стану пацієнтів, надання кваліфікованої консультативної й лікарської допомоги з використанням засобів «телемедицини», забезпечення медичним транспортом, що разом із будівництвом доріг дасть змогу значно покращити медичне забезпечення сільських жителів. Відповідний закон було ухвалено в листопаді 2017 р. Першочерговими кроками його реалізації визначено: максимальне посилення наявних закладів первинної медицини – їх реконструкцію, обладнання, кадрове забезпечення – з одночасним будівництвом нових закладів там, де є критична необхідність¹⁵⁴.

Викладене вище означає, що перебіг цих реформ у місцевому самоврядуванні та галузях соціальної сфери в частині, що стосується жителів усіх сіл, необхідно тримати

¹⁵² За лідером іде громада. URL: <http://decentralization.gov.ua/news/item/id/2938>; Голова Маразлівської громади: «Перша мета роботи – добра освіта в наших селах». URL: <http://www.lgr.org.ua/?p=5739>; Тома І...й осиротіли села. URL: <http://chornomorka.com/archive/a-8138.html>

¹⁵³ «Медичні» законопроекти містять нові положення за пропозиціями Президента – І.Луценка. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1668845-medichni-zakonoproekti-mistyat-novi-polozhennya-za-propozitsiyami-prezidenta>

¹⁵⁴ Геннадій Зубко розказав про перші кроки розбудови медицини в сільській місцевості. URL: <http://decentralization.gov.ua/news/7392>

під постійним контролем та спрямовувати в річище, яке відповідає довгостроковим інтересам взаємопов'язаного аграрного й сільського розвитку. Очевидно, що це – *інтерес і завдання аграрної політики*. Отже, необхідно відновити виконання Мінагрополітики функції головного органу виконавчої влади з питань державного регулювання сільського розвитку. Позиція аграрного міністерства стосовно доступу сільського населення до базових послуг має бути визначальною і слугувати орієнтиром для Мінрегіонбуду, міністерств соціальної сфери, органів місцевого самоврядування тощо під час виконання в сільській місцевості завдань, що належать до їхньої компетенції.

Щодо самого Міністерства аграрної політики, то для того, щоби формувати відповідні сили органам, відповідальним за надання сільському населенню базових послуг, йому необхідно чітко дотримуватися курсу на збалансування організаційної структури сільського господарства завдяки зміцненню позицій сімейного типу господарювання. Якщо в Україні здійснюватимуться вагомі кроки для підтримки сімейних фермерських господарств, формування потужного фермерського укладу, то, відповідно, зростатиме і значення малих сіл як бази розвитку фермерства.

З огляду на зазначене доцільно також ініціювати створення у структурі виконавчого органу ОТГ підрозділу (або запровадження посади), відповідального за сільський розвиток та розвиток особистих селянських та фермерських господарств. Окрім таких господарств, у малих селах розміщуватимуться служби (чи їхні представники), що надають селянам виробничі послуги; членів фермерських родин доцільно заохочувати до диверсифікації діяльності тощо. Це сприятиме унормуванню тут демографічної ситуації і змушуватиме надавачів базових послуг або зберігати відповідні заклади, або шукати прийнятні форми обслуговування жителів цих сіл.

3. Подолання просторової ізоляції

Доступ до телекомунікацій високої потужності стає вирішальним чинником у соціальному, культурному та економічному житті на сільських територіях і є однією з важливих передумов підвищення якості життя сільського населення. Усунення «цифрового розриву» в поселенському розрізі дозволить використовувати більшу кількість каналів для отримання значимої інформації, зокрема й економічної, підвищить варіативність пошуку успішних моделей розвитку, дасть змогу українцям у найвіддаленіших районах не почуватися меншовартісними і впливати на суспільне життя.

Розподіл населення за доступом до Інтернету в сільській місцевості свідчить, що 4,5 млн осіб (34,1% загальної кількості населення) користувалися інтернет-послугами протягом останніх 12 місяців¹⁵⁵. Кількість «регулярних» інтернет-споживачів щороку збільшується. Навіть порівняно з попереднім роком, ця цифра зросла на 11%. Довідково: за період 2010–2017 рр. кількість користувачів у сільській місцевості зросла вчетверо, натомість у містах цей показник збільшився лише в 1,8 раза¹⁵⁶.

Передбачувано найактивнішими користувачами інформаційної мережі Інтернет є підлітки та молодь до 35 років. Їхня активність становить від 73,1% у віці 15–24 роки до 53,0% у віці 25–35 років. Третина дорослого населення віком 36–60 років також є

¹⁵⁵ Доступ домогосподарств України до Інтернету у 2016р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Київ, 2017. С. 8, 11.

¹⁵⁶ Доступ домогосподарств України до Інтернету у 2015р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Київ, 2016. С. 8.

абонентами мережі Інтернет. Більш як половина користувачів (58,1%) заходять у мережу принаймні раз на тиждень, ще 32,6% – декілька разів і лише 9,3% – менш як раз на тиждень. 30,6% користувачів мають доступ до Інтернету вдома. 73% абонентів користуються Інтернетом через бездротові канали зв'язку й майже 90% загальної кількості сільських користувачів мають широкосмуговий доступ¹⁵⁷.

Найпопулярнішим пристроєм для виходу в мережу є стаціонарний комп'ютер чи ноутбук, меншою мірою населення застосовує смартфони й планшети. У сільській місцевості 22,6% домогосподарств мають персональні комп'ютери, 16,7% – ноутбуки¹⁵⁸. Упродовж останніх років купівля відповідних товарів тривалого користування дещо сповільнилась. Обмежені фінансові ресурси спрямовуються лише на оплату послуг за користування Інтернетом, а не на покращення технічних засобів і можливостей.

Основною проблемою під час користування Інтернетом у сільській місцевості є обмеження в технічних можливостях підключення малонаселених пунктів¹⁵⁹. Загальнодержавна забезпеченість якісним високошвидкісним Інтернетом також залишається незадовільною. У світовому рейтингу швидкості Інтернету Speedtest Global Index Україна посідає 109-те місце зі 122 країн за швидкістю мобільного Інтернету. Середня швидкість українського мобільного Інтернету становить 8,46 Мбіт/с під час скачування (download) та 2,39 Мбіт/с під час завантаження (upload). Кращою є ситуація із широкосмуговим Інтернетом, за поширеністю послуг якого Україна посідає 39-те місце. І показники, відповідно, 34,2 Мбіт/с та 33,64 Мбіт/с¹⁶⁰.

Незважаючи на такі невтішні показники, Україна досі не має Національного плану широкосмугового доступу. У 2014 р. Постановою ВРУ були затверджені «Рекомендації парламентських слухань на тему: «Законодавче забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні», де в частині технічного забезпечення розвитку телекомунікацій та зв'язку визначено завдання розробити й забезпечити впровадження плану розвитку широкосмугового доступу (ШСД). Дотепер план не прийнято й вся діяльність у сфері вдосконалення інформаційної інфраструктури має безсистемний точковий характер.

Одним із кроків законодавчого забезпечення розвитку інформаційного суспільства в Україні можна вважати ухвалення у 2017 р. Закону України «Про доступ до об'єктів будівництва, транспорту, електроенергетики з метою розвитку телекомунікаційних мереж»¹⁶¹. Врегулювання відносин між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, власниками інфраструктури об'єктів доступу та замовниками сприятиме створенню умов для розвитку конкуренції на ринку телекомунікаційних послуг, але без конкретного плану дій та державної, підкріпленої фінансовими ресурсами, програми закон залишатиметься на рівні декларативних приписів.

¹⁵⁷ Інтернет та кабельне телебачення. URL: <http://nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=150&language=uk>

¹⁵⁸ Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. Київ, 2017. С. 14.

¹⁵⁹ Динаміка користування Інтернет в Україні: травень 2017. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=705&page=2>

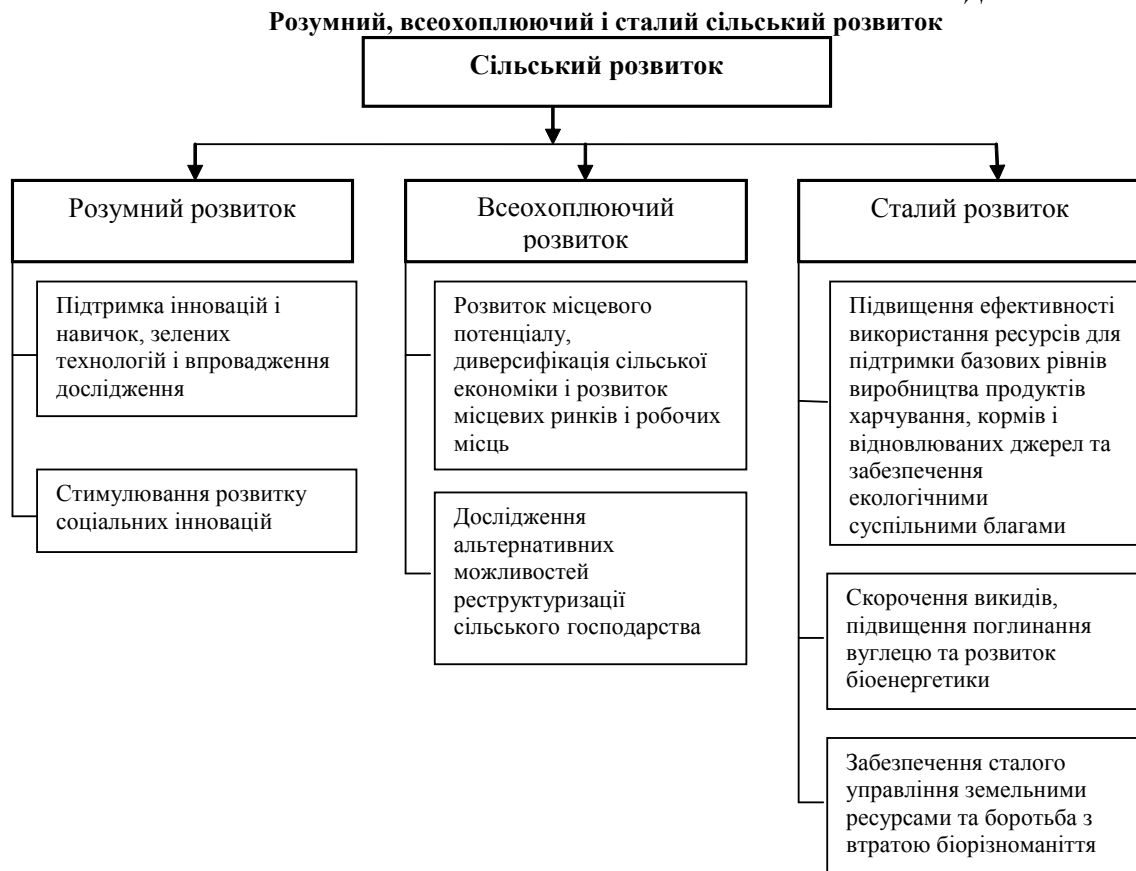
¹⁶⁰ Український мобільний інтернет виявився одним із найповільніших у світі – рейтинг. URL: <https://www.unian.ua/science/2078211-ukrajinskiy-mobilniy-internet-viyavivsya-odnim-iz-naipovilnishihsya-sviti-reyting.html>

¹⁶¹ Закон України «Про доступ до об'єктів будівництва, транспорту, електроенергетики з метою розвитку телекомунікаційних мереж» від 07.02.2017 р. № 1834-VIII.

Доступ сільського населення до новітніх цифрових технологій залишається недостатнім. Основними обмеженнями є як технічна неоснащеність сільських населених пунктів, так і фінансова неспроможність селян. Брак знань і навичок користування мережею також стають на заваді широкому застосуванню засобів інформаційних технологій. Зважаючи на рейтинг напрямів використання інтернет-ресурсів (додаток 3.20), необхідно не лише модернізувати інформаційну інфраструктуру, а й проводити просвітницьку роботу із сільським населенням, яка допоможе як удосконалити навички селян у роботі з комп'ютерними технологіями, так і відкриє нові інформаційні можливості для адаптації і сприйняття новітніх перетворень як сходинок до підвищення власного рівня життя й покращення його якості.

Необхідні спеціальні урядові програми для стимулювання постачальників комунікаційних послуг у сільській місцевості з тим, щоби надати сільському населенню реальний доступ до широкосмугового Інтернету та мобільного зв'язку, а сільським громадам – ужити заходів для забезпечення організації цих послуг на своїх територіях.

Додаток 1.1

Додаток 1.2

Частки інституційних секторів в економічних результатах сільського, лісового та рибного господарства, 2010–2016 рр., % *

Показники за секторами	Роки			
	2010	2012	2014	2016
Випуск продукції в основних цінах **: – нефінансові корпорації – домашні господарства	50,3	52,4	56,7	61,1
Валова додана вартість (ВДВ) **: – нефінансові корпорації – домашні господарства	42,6	44,0	49,7	55,5
У секторі нефінансових корпорацій співвідношення між: – оплатою праці найманих працівників – валовим прибутком	45,7	49,8	37,6	25,1
У секторі домашніх господарств співвідношення між: – оплатою праці найманих працівників – змішаним доходом	54,3	50,2	62,4	74,9
	0,9	0,9	0,8	0,7
	99,1	99,1	99,2	99,3

Джерело: *розраховано за даними: Національні рахунки України за 2016 рік. / Держстат України. Київ, 2018. – С. 59, 87, 99, 111.

** Решта припадає на сектор загальнодержавного управління.

Додаток 2.1

Кількість організацій Національної академії аграрних наук, що виконують наукові та науково-технічні роботи, щодо чисельності академічних установ загалом

Показник	2005	2010	2014	2015
Загалом академічних установ, од.	394	385	321	323
Установи Академії аграрних наук, од.	127	119	86	85
Установи Академії аграрних наук, %	32%	29%	26%	26%

Джерело: укладено на основі «Наукова та інноваційна діяльність в Україні». Київ: Державна служба статистики України. С. 13.

Додаток 2.2

Кількість аспірантів і докторантів, які навчаються в установах (за напрямками сільськогосподарські та ветеринарні науки), од.

Показник	2010	2014	2015
Загалом аспірантів	34653	27622	28487
За напрямом сільськогосподарські науки	1113	990	989
За напрямом сільськогосподарські науки, %	3	3,5	3,4
Прийнято до аспірантури	326	289	308
Випущено з аспірантури	323	257	250
Прийнято до докторантури	10	16	12
Кількість докторантів	24	43	42
За напрямом ветеринарні науки	396	349	313
За напрямом ветеринарні науки, %	0,1	0,1	0,1
Прийнято до аспірантури	115	76	90
Випущено з аспірантури	91	90	110
Прийнято до докторантури	4	10	3
Кількість докторантів	11	21	18

Джерело: укладено на основі «Наукова та інноваційна діяльність в Україні». Київ: Державна служба статистики України. С. 17.

Додаток 2.3

Забезпечення кадрами наукових установ, що виконують наукові й науково-технічні роботи за напрямом сільськогосподарські та ветеринарні науки, осіб

Показник	2005	2010	2014	2015
Загалом працівників	170579	141086	109636	101598
із них дослідників, осіб	85246	73413	58695	53835
із них дослідників, %	49,9	52,0	53,5	52,9
Сільськогосподарські науки				
Загалом працівників	14998	12540	8866	8039
їх частка у загальній кількості, %	8,7	8,5	7,3	7,9
із них дослідників, осіб	7006	6069	4963	4508
із них дослідників, %	46,7	48,7	55,9	56,3
Ветеринарні науки				
Загалом працівників	862	864	707	632
їх частка у загальній кількості, %	0,5	0,6	0,6	0,6
із них дослідників, осіб	336	431	401	343
із них дослідників, %	38,9	49,8	56,7	54,2

Джерело: укладено на основі «Наукова та інноваційна діяльність в Україні». Київ: Державна служба статистики України. С. 17.

Додаток 2.4

Виконавці науково-технічних робіт за категоріями і науковими ступенями (в установах, що виконують наукові та науково-технічні роботи за напрямом сільськогосподарські та ветеринарні науки) у 2015 р., осіб

Показник	Загалом	Доктори наук	Кандидати наук
Загалом	82921	4124	13904
Сільськогосподарські науки, осіб	9861	262	1386
Сільськогосподарські науки, %	11,8	6,3	9,9
Ветеринарні науки, осіб	557	27	140
Ветеринарні науки, %	0,6	0,65	1

Джерело: укладено на основі «Наукова та інноваційна діяльність в Україні». Київ: Державна служба статистики України. С. 17.

Додаток 2.5

Кількість заявок на видачу охоронних документів та видача охоронних документів у Державній службі інтелектуальної власності та за кордоном у 2015 р., од.

Показник	Подано заявок на сорти рослин	Отримано заявок на сорти рослин
Заявки на видачу охоронних документів у Державній службі інтелектуальної власності	328	425
Заявки на видачу охоронних документів в інших державах	1	0

Джерело: складено на основі «Наукова та інноваційна діяльність в Україні». Київ: Державна служба статистики України. С. 114.

Додаток 2.6

Щодо права територіальних громад розпоряджатися землями на своїй території

Надання територіальним громадам права розпоряджатися земельними ресурсами в межах своєї території передбачено в Концепції реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади в Україні від 2014 р. У Законі України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» зазначено, що «межі об'єднаної територіальної громади визначаються по зовнішніх межах юрисдикції рад територіальних громад, що об'єдналися». Але територіальні органи земельного відомства від імені держави реалізували повноваження власника земель сільськогосподарського призначення поза межами населених пунктів (площею понад 5 млн га): передавали їх у приватну власність громадянам, надавали у постійне користування та оренду, погоджували розмір орендної плати тощо. У розпорядженні сільських громад був обмежений земельний ресурс – 12% земель у межах населених пунктів.

До Верховної Ради подавалося декілька законопроектів щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування стосовно управління земельними ресурсами. Зокрема, законопроект №4355 було ухвалено в першому читанні у квітні 2016 р., у 2017 р. подано два законопроекти – №7118 і №7118-1.

На засіданні Уряду 31 січня 2018 р. прийнято Розпорядження «Про передачу земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних територіальних громад». Передача державних земель поза межами населених пунктів у власність ОТГ має завершитись до кінця 2018 р.

Сільська рада сприяла розвитку підприємництва як драйвера сільської зайнятості

Снітківська сільська рада Вінницької області для реалізації стратегічного напрямку розвитку громади (680 жителів) – запровадження трудомісткого виробництва ягідно-фруктової продукції на території ради – створила умови для становлення фермерських господарств із відповідною спеціалізацією та для підключення до вирощування ягідних культур на присадибних ділянках сільських жителів. Цей стратегічний напрям визначено у Стратегії сталого розвитку громади й реалізовано в подальших рішеннях і діях сільської ради¹⁶².

Актив громади Снітківської сільської ради ініціював рішення щодо розірвання договору оренди земель запасу та резерву (230 га) з агрохолдингом, який не платив до місцевого бюджету жодної копійки¹⁶³, відповідний судовий позов спрямовано до Господарського суду. Результат – землі запасу та резерву повернули орендодавцю – сільській раді.

Сільська рада популяризувала зазначений стратегічний напрям у ЗМІ, проводила консультативні зустрічі з претендентами на створення фермерських господарств і обрала найефективнішого з них. Результат – укладення протоколу про наміри щодо досягнення спільної мети розвитку ягідництва й садівництва між сільською радою й підприємцем (інвестором), а також розроблення бізнес-плану розвитку фермерського господарства.

Сільська рада передала голові фермерського господарства в оренду вивільнені землі запасу й резерву, надала дозвіл на виготовлення проекту та монтаж іригаційної системи, передала через аукціон гідропоруду на штучній водоймі, надала дозвіл на використання поверхневих вод.

У 2013 р. фермерське господарство заклало яблуневий сад, плантації полуниці, малини, лохини, ввело в дію крапельну поливну систему. У наступні роки плантації ягід і саду було розширено, у 2015 р. додатково посаджено сад на приватних землях – на паях сільських жителів. Введено в дію потужності для довготривалого зберігання свіжозамороженої продукції. Ведуться експерименти з виготовлення сушильних камер власної конструкції.

Сільська рада розробила проект будівництва системи централізованого водопостачання – сільського водогону для забезпечення населення якісною питною водою і крапельного поливу в присадибних господарствах. Будівництво профінансовано за підходом співфінансування (коштами програми Швейцарсько-українського проекту DESPRO, обласного, районного і сільського бюджетів, а також громади, які акумулювала ГО «Майбутнє Сніткова») і введено в експлуатацію.

У 2016 р. висаджено ягоди (зокрема смородину) в особистих селянських господарствах загальною площею понад 4 га посадковим матеріалом, переданим безоплатно першим ініціативним родинам (80 родин по 0,03 га) (надалі як товарний кредит) товариством, яке прагнуло забезпечити достатнє сировинне надходження ягід для виробництва соків.

Унаслідок цього зросла зайнятість у селі: у 2013 р. створено 14 постійних робочих місць та 40 сезонних; у 2014 р. кількість постійних робочих місць зросла до 29 (сезонних – до 30), у 2016 р. – до 50 постійних місць, 200 працівників залучаються на період збирання врожаю. У село прибуло на постійне місце проживання кілька родин. Реалізується розроблена сільською радою разом із підприємцями програма підтримки самозайнятості в селі.

Найбільшими труднощами в роботі є відсутність чітких повноважень органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин, казначейська централізація фінансів, проблеми з проведенням платежів.

¹⁶² Ягідно-фруктовий кластер – основа стратегії розвитку громади. URL: <http://sg.vn.ua/news/praktyka-stvorennnya-klastera-s-snitkiv-murovanokurylovetskogo-rajonu-vinnytskoyi-oblasti/>

¹⁶³ Представники Маловисківської громади відвідали Снітківську громаду та знайомилися з досвідом вінничан. URL: <https://mviskarada.gov.ua/news/item/465-predstavnyky-malovyskivskoi-hromady-vidvidaly-snitkivsku-hromadu-ta-znaiomylysia-z-dosvidom-vinnychan>

Обезземелення селян¹⁶⁴

Обезземелення селян форсується за офіційно відсутнього ринку землі. Особливо активно забирають у громадян земельні ділянки, надані на початку 1990-х рр. під городництво, для сінокошіння та випасання худоби. Це землі державної, частково комунальної власності. Роздані іншим власникам, ці ділянки швидко виставляються на продаж.

Початок і просування земельної реформи характеризувалися тим, що завдяки розпаюванню земель сільськогосподарські угіддя активно переходили у власність громадян, і площа угідь у них збільшувалася. У 2014 р. у власності й користуванні громадян перебувало майже вшестеро більше сільгоспугідь, ніж у 1990 р. (15,9 млн га проти 2,7 млн га). 2014 рік став переломним для цієї зростаючої тенденції, бо площа сільгоспугідь у громадян скоротилася майже на 90 тис. га. Це лише 0,6% від наявної у них площі, однак явище важливе як симптом. Зменшилися і продовжували зменшуватися й у 2015 р. площі земель, надані громадянам для ведення товарного виробництва, городництва, сінокошіння та випасу худоби (ці землі вилучали у селян особливо активно).

Зміни площі сільгоспугідь за категоріями землевласників і землекористувачів за 1990–2015 рр., тис. га

Показник	1995 що-до 1990	2000 що-до 1995	2005 що-до 2000	2010 що-до 2005	2015 що-до 2010
Сільгосппідприємства	-4305,8	-6677,2	-9264,9	-2156,7	157,3
Громадяни	1919,6	2954,8	6379,3	975,6	-191,9
зокрема для цілей:					
під особисті селянські господарства	1398,6	448,8	399,1	219,6	113,9
і присадибні ділянки					
ділянки для ведення товарного виробництва	—	2306,7	6044,7	1060,9	-125,6
колективні сади	49,9	3,0	0,5	3,0	4,3
ділянки для городництва	269,7	-35,3	-71,8	-38,1	-15,6
для сінокошіння та випасу худоби	1198,7	230,8	4,1	-271,2	-169,2

Джерело: розраховано за: Сільське господарство України за 2015 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2016. С. 67.

Отже, у громадян активно забирають надані їм раніше ділянки для сінокошіння і випасання худоби, а також для городництва. Земельні ж ділянки для ведення товарного виробництва переходять від використання громадянами до сільськогосподарських підприємств. У сільгосппідприємств, після тривалого зменшення у 2014 р., відбулося збільшення земельного банку на 111 тис. га, у 2015 р. — ще на 157,3 тис. га.

Забирання у селян земельних ділянок для сінокошіння й випасу худоби та громадських пасовищ спричинило низку селянських бунтів, протестів, пікетів у різних регіонах. Якщо у 2005 р. в користуванні селян було 1,4 млн га земельних ділянок для сінокошіння і випасу худоби, то у 2015 р. залишилось менш як 1 млн га. Виправдовування таких рішень тим, що селянам надано земельні ділянки — паї, на яких вони можуть створювати сінокоси та пасовища одноосібно чи спільно, виглядають щонайменше нераціонально й незаконно, оскільки розпайовані сільськогосподарські угіддя мають своє цільове призначення, найчастіше це рілля. Використання ж її для сінокошіння й випасання худоби не відповідає цільовому призначенню і сприяє встановленню відповідальності.

У багатьох випадках селяни стверджують, що під час розпаювання землі з кожного пайовика **було знято по декілька соток** на користь спеціального відведення певної площі під випасання сільської худоби. Та про це добре пам'ятають лише самі селяни. Розпорядники ж угідь поза межами сіл (свого часу обласні й районні ради та адміністрації, нині органи державного відомства з земельних ресурсів) динамічно змінювалися й розпоряджалися землями на власний розсуд, не погоджуючи рішень із сільськими громадами. Донині в розпорядженні сільських громад і їхніх органів місцевого самоврядування є обмежений ресурс — тільки 12% земель у межах населених пунктів. Селяни ж шукають порятунку в створенні товариств власників худоби, домагаються повернення пасовищ у комунальну власність сільських громад.

Масштабно вилучають також землі, надані громадянам **для городництва**. Ці землі є ласими шматками, оскільки розташовані в приміських і приселищних зонах і придатні для садових товариств і особистих господарств «потрібних людей», а також для будівництва котеджних

¹⁶⁴ Попова О.Л. Обезземелення громадян іде... *Дзеркало тижня. Україна*. 2016. 30 січня. № 3.

містечок. Вилучають навіть ділянки, засаджені попередніми користувачами, які через власну легковажність і необізнаність, господарюючи на них понад 20 років, не оформили належним чином договори оренди. Варто було б зважати на визнаний міжнародний підхід, що усталені традиційні форми землекористування громадян мають визнаватися законними щонайперше.

Скорочуються також обсяги надання угідь для особистих селянських господарств і присадибних ділянок (для будівництва й обслуговування житлового будинку та господарських будівель). Якщо на початку 1990-х рр. щорічно виділяли 280 тис. га, на початку 2000-х – 80 тис. га, то за 2014 р. виділено 5 тис. га, за 2015 р. – 11 тис. га земель цього цільового призначення. У 10 областях уже фіксується скорочення площі наданих для цих цілей угідь.

Зменшення масштабів землекористування в сегменті господарств населення може мати негативні наслідки, щонайменше, з двох позицій. А саме, скорочення виробництва валової сільськогосподарської продукції держави (нині частка господарств населення вагома – 45%) і скорочення зайнятості (сьогодні тут зареєстровано як зайнятих 2,5 млн осіб). За відсутності особистого селянського господарства чи виходу з його складу селяни можуть офіційно реєструватися як безробітні й отримувати відповідні виплати.

Оцінювання обезземелення «в цифрах» кількості сімей, що залишилися без тих чи інших земельних ділянок, на яких вони виробляли продовольство для самозабезпечення й реалізації надлишків на ринках, доводить, що за останні 8 років **по 20 тис. сімей** щорічно переставали самостійно використовувати ділянки для ведення товарного виробництва, **по 72 тис. сімей** залишалися без ділянок для городництва, **по 13 тис.** – без ділянок для садівництва, **36 тис. сімей** – без ділянок для сінокосіння і випасання худоби.

Отже, «роздавання» землі державою призупинено й відбувається перехід на суто ринкові механізми її придбання – оренду й купівлю. Питання лише в тому, чи мають селяни та громадяни, які користувалися городами, матеріальну спроможність скористатися цими механізмами.

Очевидно, що у держави завжди має бути фонд перерозподілу земель для надання їх у скрутні часи соціально незахищеним громадянам, виділення для суспільних потреб, розширення природно-заповідних і природоохоронних територій тощо. Сьогодні цей фонд іще є, ним можна вважати землі запасу та не надані у власність та постійне користування землі, їх налічується 4,5 млн га (11% усіх сільгоспугідь). Із них 3 млн га передані в тимчасове користування, зокрема на умовах оренди.

Офіційно кількість громадян, яким уже надано землі у власність і користування, становить 25,1 млн осіб. В державі постійно проживає 37,2 млн осіб віком від 18 років, іще 12,1 млн із них мають право на отримання у власність і користування принаймні 10 соток (якщо ще не використали це право). Лише для цього необхідно 1,2 млн га сільгоспугідь.

Додаток 3.2

Людський капітал оцінювався в балах, відповідно до яких визначено рівні розвитку людського капіталу. Критерієм капіталізації людського капіталу визначено отриманий індивідуальний дохід. Градація доходів здійснювалася за такою шкалою: до 1 грн (значна частина сільського населення протягом року не отримали грошового доходу, «безгрошові»); до 16657,2 грн/рік (сума законодавчо встановленого прожиткового мінімуму, «бідні»); до 31708,6 грн/рік (сума фактичного прожиткового мінімуму, «протосередні») і група з вищими доходами («середньодоходні»). Результати аналізу представлено в таблиці:

Розподіл сільського населення відповідно до отриманого доходу в розрізі рівнів людського капіталу, 2016 р.

Доходні групи	Частка в загальній кількості	Довідково: частка в загальній кількості (з урахуванням пенсій)	Частка населення за рівнем людського капіталу в групі				
			Високий	Потенційно високий	Середній	Нижчий за середній	Низький
Безгрошові	43,0	16,0	16,3	19,8	15,4	14,7	33,8
Бідні	21,6	36,2	11,0	17,7	21,1	24,1	26,1
Протосередні	17,8	26,6	14,0	22,8	21,3	23,4	18,5
Середньодоходні	17,6	21,2	25,0	31,1	21,8	17,2	4,9

Джерело: авторські розрахунки за даними статистичного збірника «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2016 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України)».

Результати розподілу свідчать, що лише в групі селян із найвищими доходами існує тісний зв'язок між нагромадженням людським капіталом та доходами. Більш як половина осіб цієї групи мають високий та потенційно високий рівень людського капіталу, найменше (4,9%) осіб із низьким рівнем. Відповідна залежність помітна в групі «протосередніх». У групі «безгрошових» чітко виокремлюється третина осіб (33,8%) із низьким рівнем людського капіталу. Тобто їхній рівень освіти, стан здоров'я, а також трудові навички не відповідають сучасним вимогам. У цій групі також представлено певну частку осіб із високим і потенційно високим рівнями людського капіталу. Поясненням цього можуть бути припущення щодо їхньої неформальної, а часто тіньової зайнятості, роботи за кордоном і, відповідно, приховування реальних доходів.

Диверсифікація зайнятості на селі

Види діяльності	01.01.2005		01.01.2014		Динаміка	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	в.п.
Розподіл зайнятих в організованому секторі сільської економіки за сферами економічної діяльності:						
Сільське, рибне й лісове господарство	1146,5	53,1	610,0	37,6	-536,5	-15,5
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	19,7	0,9	16,8	1,0	-2,9	0,1
Переробна промисловість	93,6	4,3	52,0	3,2	-41,6	-1,1
Постачання електроенергії, газу, пари, води та кондиційованого повітря; каналізація, відходи	22,0	1,0	21,6	1,3	-0,4	0,3
Будівництво	52,0	2,4	27,9	1,7	-24,1	-0,7
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів та мотоциклів	151,8	7,0	132,7	8,2	-19,1	1,2
Тимчасове розміщування й організація харчування	14,6	0,7	15,5	1,0	0,9	0,3
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	83,3	3,9	51,6	3,2	-31,7	-0,7
Освіта	344,4	15,9	317,3	19,6	-27,1	3,6
Охорона здоров'я та соціальна допомога	143,9	6,7	107,8	6,6	-36,1	-0,1
Інші види діяльності	88,1	4,1	268,6	16,6	180,5	12,5
Разом	2159,9	100,0	1621,8	100,0	-538,1	-
Особи працездатного віку, зайняті лише в ОСГ	2507,0	-	2372,4	-	-134,6	-
Коефіцієнт диверсифікації сільської економіки*, пунктів:	0,68		0,78		-	
- організований сектор	0,39		0,43		-	
- загалом					0,10 0,04	

Примітка. Показники наведено без урахування значень АР Крим та м. Севастополь.

* Для виділених 11 секторів сільської економіки коефіцієнт приймає значення від 0,0 до 0,91.

Джерело: розраховано автором на основі: Соціально-економічне становище сільських населених пунктів / Державна служба статистики. Київ, 2014. 187 с.; Соціально-економічне становище сільських населених пунктів / Державна служба статистики. Київ, 2006. 196 с.

1

Оцінка впливу диверсифікації сільської зайнятості на національну та сільську економіку

Галузі	Загалом в економіці (2014 р.)			Прогноз приросту зайнятих у сільській економіці (2020 р.), тис. осіб	Середньорічний* приріст виробництва (2017–2020 рр.)	
	Зайняті, тис. осіб	Випуск, млн грн	Випуск на одного зайнятого, тис. грн		у національній економіці, %	у сільській економіці, %
Сільське господарство	3091,4	381227	123,3	- 440,0	4,2	-
Промисловість	2898,2	1131867	390,5	9,2	0,08	4,43
Будівництво	746,4	162551	217,8	5,1	0,17	4,58
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	3965,7	442955	111,7	7,3	0,05	1,38
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	1113,4	217287	195,2	10,4	0,23	5,05
Тимчасове розміщення й організація харчування	309,1	21438	69,4	2,5	0,20	4,03
Освіта	1 587,7	106305	67,0	-2,3	-0,04	-0,18
Охорона здоров'я	1 150,5	71755	62,4	-2,8	-0,06	-0,65
Мистецтво, спорт, розваги, відпочинок	221,2	19135	86,5	2,2	0,25	1,98
Інші види економічної діяльності	2 989,7	799507	267,4	24,2	0,20	2,50

* У цінах 2014 р.

Джерело: розраховано автором.

Оцінювання можливостей диверсифікації сільської економіки

Показники	Напрями диверсифікації				
	Аграрної діяльності			Неаграрної діяльності	
Можливості (прикладі проєктів розвитку локальної економіки)	Зміна спеціалізації – заготівля овочів, фруктів, ягід	Підвищення доданої вартості сировинного виробництва – контроль каналів збуту	Короткі споживчі ланцюги й перероблення агропродукції	Нові види діяльності – сільський туризм, креативна економіка	Розширення діапазону діяльності – розвиток сфери послуг та МСП
Загрози	Нестабільні обсяги виробництва	Тиск із боку агротрейдерів та посередників	Конкуренція з боку великих ретейлерів	Сезонність, податкове регулювання	Нестабільність інституційних норм і правил
Сила	Незадіяний аграрний та людський ресурси	Обсяги виробництва	Близькість до ринку збуту, адаптаційна здатність	Екологія, людські ресурси	Динамічне зростання споживчого ринку
Слабкі сторони	Слабкі організаторські здібності й колективні дії	Обмеженість вільного фінансового капіталу	Інформаційні бар'єри	Низький рівень побутових умов	Низький рівень підприємницьких здібностей
Потреби	Інвестиції в обладнання, розвиток соціального капіталу, пошук каналів збуту	Інвестиції в нові технології, логістику та інфраструктуру	Реклама та просування товарів, швидкісний інтернет	Мікрокредити, навчання та розвиток творчих здібностей	Технічна та консультаційна підтримка

Джерело: розроблено автором.

Динаміка та структура валової продукції сільського господарства за категоріями виробників

Роки	Сільськогосподарські підприємства			Господарства населення		
	індекси, %		частка у загальному обсязі, %	індекси, %		частка у загальному обсязі, %
	до попереднього року (періоду)	до 1990 р.		до попереднього року (періоду)	до 1990 р.	
1990	х	Х	70,4	х	х	29,6
1995	49,9	49,9	54,1	101,0	101,0	45,9
2000	58,3	29,1	38,4	110,2	111,3	61,6
2005	125,5	36,5	40,5	114,8	127,8	59,5
2010	129,3	47,2	48,3	94,3	120,6	51,7
2011	128,7	60,8	51,8	111,8	134,7	48,2
2012	93,4	56,8	50,7	97,8	131,8	49,3
2013	120,8	68,6	54,0	105,5	139,1	46,0
2014	104,0	73,1	55,3	99,9	138,4	44,7
2015	94,9	69,3	55,1	95,7	132,5	44,9
2016	110,0	72,9	57,0	101,8	131,0	43,0

Джерело: складено за даними: Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.), 1990–2000. Київ, 2012. С. 5; Сільське господарство України, 2016. Київ, 2017. С. 46–55.

Диференціація сільських домогосподарств за рівнем доходу від реалізації сільськогосподарської продукції, 2005–2016 рр.

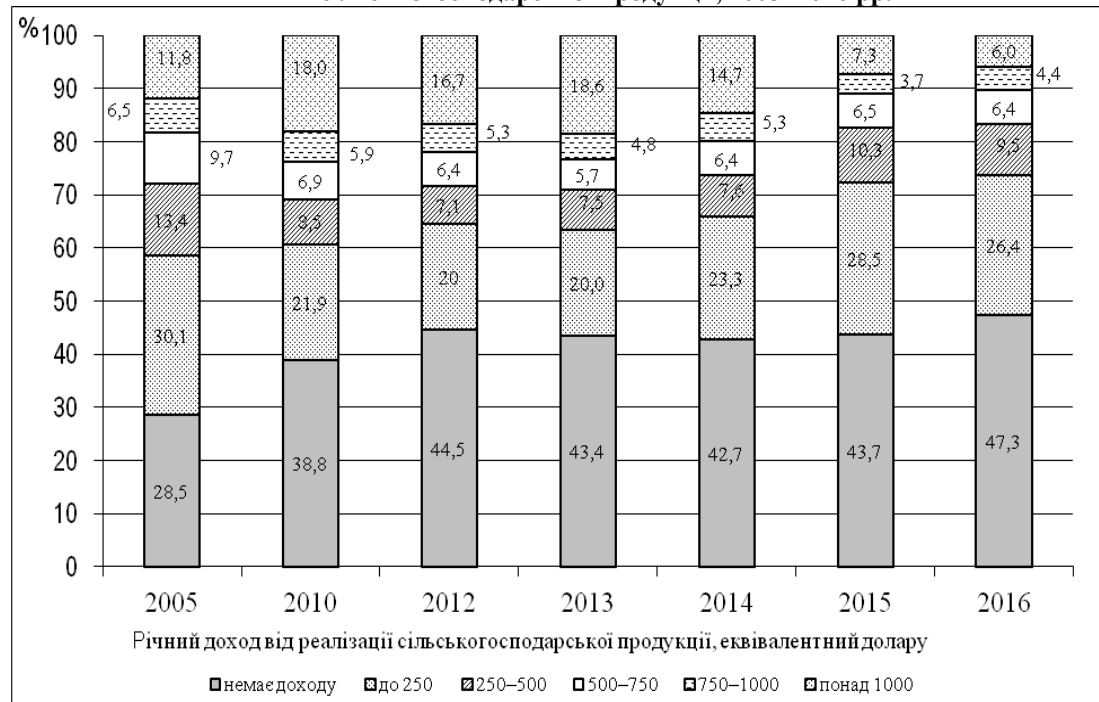

Рис. 1. Диференціація сільських домогосподарств за рівнем доходу від реалізації сільськогосподарської продукції, 2005–2016 рр.

Примітка: розрахунки здійснено за даними репрезентативних вибірок; у 2016 р. до вибірки увійшло 3080 сільських домогосподарств.

Джерело: побудовано на основі первинних даних вибіркового обстеження умов життя домогосподарств Державною службою статистики за відповідні роки.

Типологія виробників сільськогосподарської продукції в ЄС за їх величиною

Оцінювання економічного розміру виробників сільськогосподарської продукції в ЄС ґрунтується на економічному параметрі стандартного випуску – Standard Output (SO). Показник стандартного випуску розраховується господарствами для кожного виду продукції за допомогою множення даних про посівні площі вирощуваних ними сільськогосподарських культур і поголів'я утримуваних видів худоби та птиці на регіональні коефіцієнти SO, які визначаються уповноваженими на це органами за даними національної статистики та спеціальних обстежень.

Коефіцієнт стандартного випуску (SO) – це середня за 5 років вартість продукції, отриманої з 1 га посіву чи від 1 голови худоби впродовж року в середніх для визначеного регіону умовах у фактичних цінах виробників без податку на додану вартість. Сума індивідуальних SO усіх видів продукції, виражена у євро, є економічним розміром господарства. Він означає можливу вартість продукції, яку виробник здатний отримувати, оперуючи наявним потенціалом і ведучи діяльність у певному регіоні. Регіони для цієї мети виокремлюються в країнах ЄС з огляду на природно-кліматичні й економічні особливості господарювання. У Польщі, наприклад, виокремлено 4 регіони, до яких входять по 4 суміжних воєводства.

За вартістю стандартної продукції суб'єкти господарювання в сільському господарстві ЄС поділяються на 14 класів економічного розміру в діапазоні від «менш як 2 тис. євро» до «понад 3 млн євро». Для потреб аналізу чи регулювання діяльності ці класи об'єднуються в 9 (ES9) або 6 (ES6) агрегованих груп. В агрегованій групі ES6 виділяються такі категорії господарств: дуже малі – з економічним розміром 2–8 тис. євро; малі – 8–25 тис.; середньо малі – 25–50 тис.; середньо великі – 50–100 тис.; великі – 100–500 тис.; дуже великі – понад 500 тис. євро. Отже, межі поділу господарств на малі, середні та великі є досить широкими, всередині цих категорій виокремлено підгрупи «дуже малі», «дуже великі» тощо. Такий поділ дає змогу країнам – членам ЄС уточнювати параметри відповідних категорій господарств з огляду на національну специфіку.

Приклад підтримки малих (сімейних) господарств у Польщі

Проектом «Реструктуризація малих господарств» у 2014–2020 рр. передбачено реалізацію заходу «Допомога на започаткування господарської діяльності для розвитку малих господарств». Кошти виділяються на реструктуризацію господарств за напрямом виробництва продовольчої або непродовольчої сільськогосподарської продукції, а також підготовки до продажу сільськогосподарських продуктів, вироблених у господарстві. Реструктуризацією вважаються принципові зміни в господарстві, які мають на меті поліпшення його конкурентоспроможності та збільшення дохідності за допомогою нарощування економічного розміру, зокрема через зміну профілю сільськогосподарського виробництва. Допомога надається у формі премії на суму 60 тис. злотих двома траншами: перший – 80%, другий – 20% загального обсягу.

Бенефіціаром цієї допомоги є фізична особа, що веде власне селянське господарство й застрахована на основі закону про соціальне страхування працівників сільського господарства; виділяється вона на господарство економічною величиною до 10 тис. євро. Конкретні цілі, на які можуть бути використані кошти допомоги, не обумовлюються: претендент на її отримання має подати бізнес-план, який повинна ухвалити комісія з призначення допомоги. Реалізація бізнес-плану має забезпечити зростання економічної величини господарства щонайменше на 20% і довести її до рівня 10 тис. євро. Урізноманітнення діяльності господарства розцінюється як позитивний показник під час призначення підтримки.

Додаток 3.10**Соціальне забезпечення селян у Польщі**

У Польщі соціальним страхуванням власників і членів селянських (фермерських) господарств займається окрема інституція – Каса сільськогосподарського соціального забезпечення (KRUS), що функціонує під егідою Міністерства сільського господарства та розвитку села. Внески до Каси сплачують усі власники господарств за себе й за кожного застрахованого члена господарства. Основний внесок на пенсійне забезпечення одного застрахованого становить 10% від мінімальної пенсії за розміру господарства до 50 умовних гектарів. За розміру господарства 50–100 га його власник сплачує додатковий внесок на пенсійне забезпечення (лише за себе) у розмірі 12% від мінімальної пенсії; за розміру господарства 100–150 га – 24%; 150–300 га – 36%; понад 300 га – 48% від мінімальної пенсії. Страховий внесок на випадок тимчасової непрацездатності (внаслідок нещасного випадку, захворювання, перебування в декретній відпустці) становить приблизно половину основного внеску на пенсійне забезпечення. За таких помірних внесків застрахованих осіб Каса сільськогосподарського соціального забезпечення не могла б виконувати своїх функцій без дотації з державного бюджету: завдяки дотації покривається понад 90% видатків Каси.

Показник	2005–2008*		2010–2012**		2015–2017***	
	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення	Сільська місцевість
Кількість трудових мігрантів, загалом, тис. осіб	803,2	672,9	540,1	641,5	663,5	639,8
Частка трудових мігрантів у загальній кількості населення віком 15–70 років, %	5,2	9,7	2,2	6,3	3,4	6,9
Кількість трудових мігрантів, % населення працездатного віку	4,0	8,0	2,7	7,6	3,5	8,2
Розподіл мігрантів за рівнем освіти, %						
повна вища	19,9	6,7	24,9	7,4	23,0	9,5
базова або неповна вища	21,1	12,8	19,0	11,9	21,5	12,5
повна загальна середня	52,5	66,7	52,2	75,5	54,6	73,6
базова загальна середня або початкова загальна	6,5	13,8	3,9	5,2	0,9	4,4
Розподіл мігрантів за професійними групами, %						
професіонали, фахівці, технічні службовці	9,7	1,8	14,4	7,7		9,1
працівники сфери торгівлі та послуг	22,0	10,3	18,2	15,0		14,3
кваліфіковані робітники сільського господарства	0,7	2,3	0,5	4,4		1,7
кваліфіковані робітники з інструментом	35,2	40,8	27,0	22,7		25,9
робітники з обслуговування, експлуатації та складання устаткування та машин	4,3	5,6	6,5	6,0		7,4
найпростіші професії	28,1	39,2	33,4	44,2		41,6
Кількість трудових мігрантів, які повідомили про розмір середньомісячного заробітку, загалом, тис. осіб	646,1	539,7	433,5	568,9	520,5	555,0
зокрема за середньомісячним заробітком, дол. США, %						
до 250	4,9	2,6	5,3	3,8	11,6	9,4
251–500	23,4	17,0	20,7	22,6	22,9	31,5
501–1000	36,7	48,2	45,7	41,2	49,3	49,2
1001–2000	н/д	н/д	18,5	29,5	9,8	7,5
понад 2000	н/д	н/д	9,8	2,9	6,4	2,4
Середньомісячний заробіток одного трудового мігранта, дол. США	806	831	951	914	776	671

Джерело: *Зовнішня трудова міграція населення України. Київ: Держстат України, 2009. 120 с.;

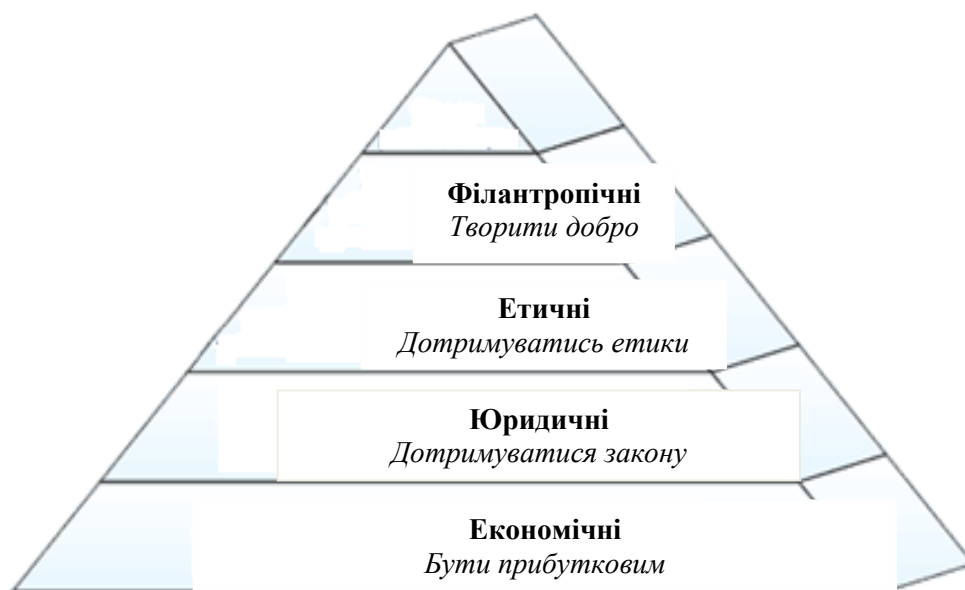
**Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні. Київ, Держстат України. 2013. 98 с.;

*** Зовнішня трудова міграція населення. Київ: Держстат України, 2017. 36с.

Основні принципи КСВ

- *Співробітники*: справедливість, підтримка, участь;
- *Права людини та міжнародні норми щодо праці*: підтримка й реалізація;
- *Природні ресурси*: бережливість, ефективність, охорона;
- *Громади і суспільство*: працевлаштування, сприяння розвитку;
- *Споживачі*: повага до прав та інтересів, якість і безпечність продукції;
- *Освіта*: інвестиції;
- *Культурне різноманіття*: підтримка й толерантність;
- Справедлива конкурентна боротьба й запобігання корупції;
- Транспарентність роботи керівництва.

У представленій Комісією ЄС Стратегії корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) 2011–2014 рр. її визначено як відповідальність підприємств за вплив на суспільство, яка передбачає, зокрема, інтеграцію соціальних, екологічних, етичних прав і прав людини. Дедалі частіше вживається термін «корпоративна сталість» як імператив для бізнесу, ключовий механізм його довготривалого успіху, за якого гарантується, що ринкові процеси приносять користь у масштабах усього суспільства. Йдеться про зобов'язання фірм щодо забезпечення сталого розвитку, добрих взаємин із працівниками і членами їхніх сімей, місцевими громадами і суспільством загалом для поліпшення загальної якості життя. У такий спосіб створюється доброзичливіше середовище для діяльності підприємств, яке сприяє підвищенню їхньої конкурентоспроможності та розвитку економіки й суспільства загалом.

Піраміда рівнів корпоративної соціальної відповідальності

Джерело: Carroll, A.B. The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders. *Business Horizons*. 1991. № 34. P. 39–48.

Напрями КСВ у досліджуваних агрохолдингах та бальні оцінки їх реалізації (за оцінками дослідників)	
• <i>Розвиток громади</i> (100 балів): благодійні внески та цільова допомога сільським жителям, підтримка НУО, розвиток/будівництво інфраструктури, допомога навчальним закладам тощо.	
• <i>Різноманітність</i> (10 балів).	
• <i>Корпоративне управління</i> (10 балів): різноманітність ради директорів, обмежена компенсація керівниками вищої ланки.	
• <i>Взаємини з працівниками</i> (100 балів): програми розподілу прибутку між працівниками, пенсійних виплат, охорони здоров'я та програми підвищення кваліфікації, а також програми в галузі безпеки (зокрема приватного страхування).	
• <i>Охорона довкілля</i> (приблизно 80 балів): впровадження у виробництво технологічних інновацій – нульовий обробіток ґрунту, крапельне зрошення, механічна боротьба з бур'янами; розроблення і впровадження програм поводження з відходами, ефективне використання водних ресурсів.	
• <i>Якість продукції</i> (приблизно 80 балів): сертифікація продукції, впровадження НАССР.	
• <i>Управління постачальниками</i> (10 балів): відповідальність постачальників сировини для харчової продукції.	
• <i>Прозорість</i> (приблизно 30 балів): тематичні брошури, інформація на корпоративних сайтах, у місцевих засобах масової інформації, корпоративні звіти агрохолдингів, офіційно зареєстрованих на біржах.	
<i>Джерело:</i> Корпоративна соціальна відповідальність аграрного бізнесу. Київ, 2016. С. 51.	

Соціальні й екологічні параметри діяльності за групами сільськогосподарських підприємств за обсягом виrotу, 2015 р.

Показник	Чистий дохід (виrot) від реалізації продукції сільського господарства, тис. грн					
	до 2000	2001–10000	10001–20000	20001–45000	понад 45000	Разом
Виrot у середньому на підприємство, млн грн	883,5	5558,5	14681,9	30096,2	142946,9	34034,3
Рентабельність по групі, %	10,1	33,1	41,7	45,6	47,0	45,4
Площа сільгоспугідь на підприємство, га	297,0	768,2	1434,3	2298,0	6638,7	2101,0
Виrot на одного працівника, тис. грн	131,0	335,4	481,4	578,7	928,3	716,3
Фонд оплати праці на працівника, тис. грн	27,8	22,7	24,1	27,2	31,6	28,6
Частка річного фонду оплати праці в собівартості	23,3	9,0	7,1	6,8	5,0	5,8
Орендна плата за 1 га сільгоспугідь, грн	...*	819	969	1055	1120	1076
Кількість працівників на 100 га сільгоспугідь, осіб	2,3	2,2	2,1	2,3	2,3	2,3
Витрати на мінеральні добрива в розрахунку на 1 га сільгоспугідь, грн	451	885	1330	1538	1975	1642
Частка пшениці, ячменю, соняшнику та ріпаку в загальній площі, %	64	72	73	69	59	65
Частка продукції тваринництва, %	20	9	9	10	17	15
Умовні голови на 100 га сільгоспугідь	13	48	11	18	33	28
Частка господарств, які не мали виrotу від тваринництва	66	75	64	53	48	63

* За розрахунком – 2357 грн, що, на думку автора, є сумнівним.

Джерело: розраховано автором за: Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2015 рік. Київ, 2016; первинною базою даних статистичної звітності сільгосппідприємств за формою № 50-сг.

**Житловий фонд і житлове будівництво в сільській місцевості
України, 2005–2016 рр.**

Показник	2005	2010	2016	2016 +, – до 2005 р.
1. Житловий фонд, кв. м загальної площі	376,5	386,5	383,9*	+7,4
2. Питома вага загальної житлової площі, обладнаної, %:				
– водопроводом	20,0	27,1	35,4	+15,4
– каналізацією	15,7	23,2	31,9	+16,2
– центральним опаленням	24,4	36,1	54,2	+29,8
– газопостачанням	84,1	84,5	84,2	+0,1
– гарячим водопостачанням	5,4	11,5	22,7	+17,3
3. Введення в дію житлових будинків, тис. кв. м	1728	3035	2864	+1136

* Без урахування тимчасово окупованих територій Автономної республіки Крим, м. Севастополь і частини зони проведення антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях.

Джерело: складено за даними Держстату України за відповідні роки.

**Розподіл сільських домогосподарств за типом основного джерела
питної води, яким вони користуються, 2005–2016 рр.**

Показник	2005	2010	2016	2016 +, – до 2005 р.
Частка домогосподарств (%), які використовують воду для пиття і приготування їжі: - з мережі водопостачання				
– з мереві водопостачання	15,5	23,6	33,5	+18,0
– з криниці, колонки у своєму дворі	61,6	59,0	54,6	-7,0
– з громадської колонки	4,7	2,9	1,9	-2,8
– з громадської криниці	15,8	11,6	7,5	-8,3
– з джерела, річки, озера, ставка	0,2	0,5	0,2	0,0
– доставляє водовіз	2,2	2,2	1,7	-0,5
– з інших джерел (купівля тощо)	0,0	0,2	0,6	+0,6

Джерело: складено за даними стат. збірника Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України за відповідні роки.

**Кількість закладів освіти і охорони здоров'я у сільській місцевості України,
2005–2016 рр.**

Заклади	2005	2010	2016	2016, % до 2005 р.
Загальноосвітні школи, од.	14312	13283	11215	78,4
Дитячі дошкільні заклади, тис. од.	8,4	8,9	9,2	109,5
Лікарняні заклади **, од.	707	543	63	8,9
в т. ч. дільничні лікарні	658	497	37	5,6
Самостійні лікарські амбулаторії та поліклініки **, од.	3056	3440	468	15,4
Фельдшерсько-акушерські пункти *, од.	15459	14934	13133	84,9

* Заклади, що перебувають у сфері управління Міністерства охорони здоров'я України.

Джерело: складено за даними Держстату України.

Самооцінка сільським населенням доступності окремих товарів та послуг

Показник	2011	2015	2015 + - до 2011 р.
Частка сільських домогосподарств (%), які зазна- чили, що потерпають через: відсутність поблизу житла об'єктів роздрібної торгівлі	15,6	13,7	-1,9
відсутність у населеному пункті закладів, які на- дають побутові послуги	46,7	51,5	+4,8
відсутність поблизу житла медичної установи, аптеки	26,9	26,3	-0,6
відсутність поблизу житла дошкільних закладів	4,7	4,6	-0,1
відсутність регулярного щоденного сполучення з іншим населеним пунктом із розвиненішою інфраструктурою	22,8	22,7	-0,1
Частка домогосподарств, у яких хтось із членів за потреби не зміг відвідати лікаря через відсутність медичного спеціаліста потрібного профілю	18,3	24,8	+6,5

Джерело: Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів і послуг (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств за відповідні роки). Доповіді Держстату України; Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги (за даними вибіркового опитування домогосподарств у відповідні роки). Стат. збірник Держстату України.

Розподіл сільського населення за метою користування послугами Інтернету, 2016 р.

Напрямок використання	Частка користувачів (у % до насе- лення, яке користувалося послуга- ми)	Рейтинг
Скачування фільмів, зображень, музики; перегляд телебачення чи відео тощо	60,7	1
Спілкування (хобі)	52,1	2
Гра у відео- чи комп'ютерні ігри або їх скачування	39,3	3
Телефонні переговори через Інтернет /Volp (Skype, iTalk, через web-камеру)	38,0	4
Навчання та освіта	31,7	5
Пошук інформації, пов'язаної з питаннями здо- ров'я, як для себе, так і для інших	28,6	6
Читання/скачування газет, журналів в режимі он- лайн	24,1	7
Замовлення (купівля) товарів та послуг	13,4	8
Відправлення (отримання) електронної пошти	16,9	9
Банківське обслуговування	6,5	10
Скачування програмного забезпечення	2,9	11
Взаємодія з органами державної влади	1,3	12
Інше	16,8	13

Джерело: Доступ домогосподарств України до Інтернету у 2016 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Київ, 2017. С. 8.

Наукове видання

Бородіна Олена Миколаївна
Бородіна Олександра Сергіївна
Бетлій Майя Григорівна
Киристюк Сергій Вікторович
Крисанов Дмитро Федосович
Михайленко Оксана Віталіївна
Молдаван Любов Василівна
Никифорук Олена Ігорівна
Олефір Володимир Костянтинівич
Осташко Тамара Олексіївна
Пасхавер Борис Йосипович
Попова Ольга Леонтіївна
Прокопа Ігор Васильович
Прокопенко Катерина Олексіївна
Риковська Оксана Володимирівна
Січкаренко Кирило Олексійович
Удова Людмила Олегівна
Фраср Олексій Володимирович
Чмирьова Лариса Юріївна
Шубравська Олена Василівна
Яровий Віктор Дмитрович

Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки

За редакцією чл.-кор. НАН України *Бородіної О.М.*,
д-ра екон. наук *Шубравської О.В.*

Редактори *Т.П.Тацій, А.К.Кокошко*
Оригінал-макет *С.В.Чимбай*

Підписано до друку 27.04.2018 р.
Формат 60 x 84/8. Гарнітура TimesNewRom.
Ум. друк. арк. 17,7. Обл.-вид. арк. 12,8.
Наклад 150 прим. Замовлення №

Видавець і виготовлювач: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011

E-mail: eip@ief.org.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5793 від 22.11.2017